

પાઘય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

પ્રણેતા

પ્રા. હીરાલાલ રમિકદાસ કાપડિયા એમ એ

પ્રથમ આવૃત્તિ

વિ સ ૨૦૦૬]

વીરસવત્ ૨૪૭૬

[ધ ચ ૧૯૫૦

મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦

પ્રકાશક:-

વિનયચંદ ગુલાબચંદ શાહ બી. એ.

[આ પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણાદિ સર્વ હક

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાને સ્વાધીન છે.]

સૂચના—વિશેષ વિચારિ કે આ પુસ્તક જેમને અભિપ્રાયાર્થે અપાય તેમણે તેમનો અભિપ્રાય પ્રો. કાપડિયા ઉપર ખારોખાર લખી મોકલાવવો, અને જેમને સમાલોચનાર્થે આ મોકલાય તેમણે સમાલોચનાની નકલ એમને જ મોકલાવવી.

મુદ્રક:-

શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ

મહોદય પ્રેસ, ભાવનગર.

ઉત્થાનિકા

આધુનિક યુગમા પાઠ્ય (પ્રાકૃત)ના અભ્યાસનો પ્રારંભ સરકૃતના ગણ્યાગાઠ્યા વિદ્વાનોને હાથે ભાષાવિજ્ઞાનના આનુષંગિક રૂળ રૂપે શરૂ થયો. સમ્પૂર્ણ સાહિત્યનું પરિશીલન કરનારાઓનું લક્ષ્ય ભારતીય દ્વિભાષિક નાટકો તરફ સવિશેષ ખેંચાયું અને એને લઈને નાટકગત પાઠ્ય કડિકાઓ અને પદોના અભ્યાસના પગરણ મડાયા. ડૉ. પિશેવના પ્રયત્નથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ વધ્યું અને ડૉ. કોનોની “ કપૂરમજરી ”ની આવૃત્તિથી નાટકગત પાઠ્ય ભાષાઓના અભ્યાસને નૂતન પ્રકાશ મળ્યો. મગદ્દી (માહારાષ્ટ્રી) સાહિત્યને અગત્ય મેળવી આપવાનું માન પ્રો. વેગરને છે, અને એ એમની ગાહુકોસ યાને ગાહુસત્તસર્ધની ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિઓને આભારી છે. રા. બ. શંકર પાટુરગ પડિતની ગઉડવહુની વિદ્વાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાએ મઠના અભ્યાસને વેગ આપ્યો. પાઠ્ય ભાષાનો અભ્યાસ પાઠ્ય વિદ્વાનોએ પાઠ્યના સરકૃતમા રચાયેલા વ્યાકરણોથી શરૂ કર્યો. આ અભ્યાસને સ્વતંત્ર સ્થાન મળતા તો કેટલાંયે દસકા વીતી ગયા.

આપણા દેશની અનેક વિદ્યાપીઠોમાની ધણીખરીએ આજે પણ પાઠ્યના અભ્યાસને સ્થાન આપ્યું નથી જે વિદ્યાપીઠોએ આપ્યું છે તેમા મુખ્ય વિદ્યાપીઠ મોખરે હોય એમ જણાય છે, જેકે પૃ. ૧-૨મા કલા મુજબ એની ગતિ ધણી ધીરી રહી છે. મુખ્ય વિદ્યાપીઠ હસ્તકની કોલેજોમાની બહુ જ થોડી કોલેજમા “ અર્ધમાગધી ” શીખવાય છે, અને તેમા પણ કેટલીકે હાલમા કાપ મૂક્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમા પાઠ્ય સાહિત્યના સંપૂર્ણ અને વારતવિદ્ મૂલ્યાંકનની શી આશા રખાય ? તેમા જે વળી મારા જેવો આજ્ઞાવનો નિગ્રાહી આ દિશામા સો પ્રકાશ પાડી શકે ? વાત એમ છે કે એ “ અર્ધમાગધી ”ને અગે કાંઈ પરીક્ષા પસાર કરી નથી કે કાંઈ પદવી મેળવી નથી. માગે પ્રિય વિષય તો

ગણિત હતો (અને છે) અને એથી તો મેં જી. એ. અને એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે એ પસંદ કર્યો હતો. એમ. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મેં મુંબઈની કૉલેજોમાં કામ કર્યું હતું. એ દરમિયાન ગણિતની સીમાંસા (philosophy of mathematics)માં રસ લેતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે અને જૈન ગણિતને અંગે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી 'સંશોધન-દાન મળતાં જૈનોના સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્યમાં રચાયેલ સાહિત્ય પ્રત્યે મારી અભિરુચિ જાગૃત થઈ. એને લઈને તો હું સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્યમાં રચાયેલાં દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા પણ પ્રેરાયો. આગળ જતાં “ભાંડારકર-પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર” (પૂના) તરફથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી સંસ્કૃત, પાષ્ટ્ય ને ગુજરાતીમાં રચાયેલી કૃતિઓની હાથપોથીનું વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર તૈયાર કરી આપવાનું આમંત્રણ મળતાં મેં એ સ્વીકાર્યું^૨ અને પૂનામાં રહી આ કાર્ય ૧૯૩૬માં પૂર્ણ કર્યું. સાથે સાથે સંશોધન-ક્ષેત્રમાં મેં વિહરવા માંડ્યું. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૩૯માં અહીંની એમ. ટી. જી. કૉલેજમાં મારી “અર્ધમાગધી”ના અધ્યાપક તરીકે નિમાણુક કરવાની આચાર્ય નગીનદાસ માણેકલાલ શાહે હિંમત બીડી.^૩ આગળ જતાં એમણે તેમજ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે પી.એચ.

૧ લિપિશાસ્ત્રવિષયક જૈન ઉલ્લેખો, જૈન કેળવણીની પદ્ધતિ, જૈન આગમોમાં અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત અને જન આગમોને આધારે “અર્ધમાગધી” વ્યાકરણની રચના એ વિષયો પરત્વે પણ મને આ વિદ્યાપીઠ તરફથી સંશોધન-દાન મળેલાં છે. ૨ આ પણ એક સાહસ હતું, કેમકે વિદ્યાર્થી-જીવન દરમિયાન અપર ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનો મેં જે યોગ્ય મેળવ્યો હતો તે તો સં. સાહિત્યના પાઠ્યથી પણ થાણુ રખાયેલા અભ્યાસને લઈને તાજો રહ્યો હતો એટલે સં. કૃતિઓને તો હું ગમે તેમ કરીને પહોંચી વળી શકું તેમ હતું, જ્યારે પા. માટે મુશ્કેલી હતી, કારણ કે એ માટેની મારી યોગ્યતા તે સમયે તો જૈન કુળમાં જન્મ લેવાથી મને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ જૈનોની આવશ્યક ક્રિયાનાં-પરંપરાતિકમણનાં સૂત્રો અને જીવવિચાર, નવતત્ત્વ વગેરે પ્રકરણ-અંથોના સાધારણ અભ્યાસ પૂરતી જ હતી. ૩ આ માટે હું એમનો ઋણી છું.

ડી (Ph. D.)ના “ અર્ધભાગધી ” વિદ્યાર્થીએને માગેન્શન કરાવવાનો મને સુયોગ સાધી આપ્યો. વળી ડી લીટ (D Litt)ની પદવી ધરાવનારા “ અર્ધભાગધી ”ના એક પ્રાધ્યાપકને “ પ્રાકૃત સાહિત્ય ” માટે ૧૯૪૦મા Springer Research Scholarship મળતા એને અગે એમના તરફથી “ પ્રાકૃત સાહિત્ય ”નું જે કામ થાય તેની ઉપર દેખરેખ રાખનાતું અને એનો હેવાલ રજૂ કરવાનું કાર્ય મને (તેમજ ૫ એચરદાસને) મુળર્થ વિદ્યાપીઠે સોંપ્યું. આથી મને મારા અભ્યાસને દૃઢીભૂત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું. મારા મહાધ્યાપકો તરફથી “ અર્ધભાગધી ”ને અગે—પાઠ્ય સાહિત્ય પરત્વે થયેલી કેટલીક પ્રામાણિક ને સત્યસ્પૃહી તથા કેટલીક વિનોદલક્ષી ટીકાએને લીધે પણ આ સાહિત્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપના હું પ્રેરાયો.

આ પ્રમાણે મારો અભ્યાસ વિકસતો ગયો. એવામા આજથી દસ વર્ષ ઉપર, એમ ટી બી કૉલેજના પ્રાધ્યાપકો માટે રચવાયેલા “ ભારતીય વિદ્યામંડળ ”ના ઉપક્રમે “ પાઠ્ય લાપા અને સાહિત્ય ” ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રમગ આવ્યો. એ વેળા મેં આને અગે જે નોંધો તૈયાર કરી હતી તેમા હું સમય અને સાધન અનુસાર ઉમેરો કરતો ગયો. ૧૯૪૭મા પ્રકાશન-દાન માટે મેં મુળર્થ વિદ્યાપીઠને અરજી કરી તે પૂર્વે મેં આ નોંધોને આધારે મારું સમગ્ર લખાણ તૈયાર કર્યું હતું. આગળ ઉપર મુળર્થ વિદ્યાપીઠની આ માટે માગણી થતા એ આના ઉપર મોકલાવ્યું. આ વિદ્યાપીઠે એ એક સમીક્ષક (referee)ને અભિપ્રાયાર્થે આપ્યું. આ છપાવવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય મળતા રૂ. ૩૦૦ જેટલું પ્રકાશન-દાન આપવાનું આ વિદ્યાપીઠે કરાવ્યું.

લખાણ છપાવવા માટે તપાસી જતી વેળા તેમજ એ છપાતી વેળા પણ મેં કાંઈ કાંઈ રચણે ઉમેરા કર્યા છે. આમ આ પુસ્તક દાલવ્યતિ

૧ આ નિભાવી લેવા માટે હું આ પુસ્તકના મુદ્રક શ્રી ગુલાબચંદને આભાર માનું છું.

ક્રમના દોષથી મુક્ત નથી, જોકે એનો મોટો ભાગ દસ વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલો તે જ છે, અને કાલાંતરે થયેલા ઉમેરાનું પ્રમાણ નજીવું છે, અને તેમાં પણ આ દસ વર્ષ દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ વગેરેના પ્રકાશકાદિનાં નામ અને પ્રકાશન-વર્ષની નોંધનો ફાળો મોટો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતી વેળા જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા અને જેના પૂરેપૂરા ઉત્તર મેળવવા બાકી છે તેની યાદી તેમજ વિશેષ-નામોની સૂચી તૈયાર હોવા છતાં અત્યારે એ છપાય તેમ નથી. આ ન્યૂનતા કંઈ અંશે વિસ્તૃત વિષયસૂચી દ્વારા કરે છે.

મેં સમગ્ર પુસ્તક જે ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે. ૧ પહેલાં ખંડમાં પાંચમી ભાષા વિષે કેટલીક બાબતો રજૂ કરી છે. બીજા ખંડમાં મેં પાંચમી સાહિત્યની રૂપરેખા આલેખી છે. તેમાં પૃ. ૫૮-૧૮૯માં મુખ્યતઃ મઠમાં વિષયદીઠ રચાયેલી કૃતિઓ વિષે ઉદ્દેશ્ય છે. ત્યાર બાદ પૃ ૧૮૯-૨૧૮માં ભાષાદીઠ સાહિત્યનો વિચાર કરાયો છે કે જેથી કંઈ પાંચમી ભાષામાં કેવું અને કેટલું સાહિત્ય છે તેનો ક્યાંસ કાઢી શકાય.

આમ આ મારો નત્ર પ્રયાસ છે. વિષયોની રજૂઆત સુસંબદ્ધ બનાવવા માટે, વિધાનો ચકાસી જેવા માટે અને નળણી કડીઓને મજબૂત કરવા માટે જોઈતી અનુકૂળતા મળી શકી નથી. પુસ્તક મુખ્યત્વે માહિતીપ્રધાન દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાયું છે. એમાં પ્રસ્તુત વિષયને અંગે છૂટાછવાયા જે પ્રયત્નો થયા છે તેને મેં સંકલિત કરી કેટલાંક નવાં પાસાં રજૂ કર્યાં છે. આથી કરીને જે વિશેષજ્ઞો આ ક્ષેત્રમાં યથેષ્ટ વિહાર કરી આમાં રહેલી ત્રુટિઓ દૂર કરવા પ્રેરાશે તો હું મારા આ પ્રયાસને સફળ થયેલો માનીશ, કેમકે એથી આ વિષયને અંગેની ભ્રામક માન્યતાઓનું સમૂલ ઉન્મૂલન થશે અને એના યોગ્ય મૂલ્યાંકનનો માર્ગ મોકળો અને નિષ્કંટક બનશે.

૧ આ ખંડની મુદ્રણ-પુસ્તિકા જોઈ આપી અને સૂચનાઓ કરી પ્રા. વિષ્ણુ-પ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીએ મને ઉપકૃત કર્યા છે. એમની તરફથી આ નાતનો લાભ આ પૂર્વે પણ મને અવાર નવાર મળતો રહ્યો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે અન્ય, લેખ ઇત્યાદિ મને સહાયક નીવડ્યા છે તેના પ્રણેતાઓનો અને પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરી આભાર માનવાનું અશક્ય હોવાથી એ સમગ્ર ગ્રંથ હું અહીં સામુદાયિક સ્વરૂપે સ્વીકારું છું.

અતમા મુખ્ય વિદ્યાપીઠે મને આ પુસ્તકના પ્રકાશન-ખર્ચને અંગે પ્રકાશન-દાન તરીકે જે સગીન આર્થિક સહાયતા આપી છે એ બદલ હું એનો સાનદ આભાર માનું છું.

ગોપીપુરા, સુરત
તા ૨૬-૧-૫૦
(અમસત્તાક-દિન)

}

હીરાલાલ ર કાપડિયા

પૂર્તિ—આ પુસ્તકનું પુરવણી સુધીનું લખાણ છપાતા ૫ લાલચન્દ્રે એ વાચી જઈ કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલાવી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

હી. ૨.

અ. નુ...ક...મ...ણિ કા

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉત્થાનિકા	૩-૭
વિસ્તૃત વિષયસૂચી	૮-૧૭
સ કેતોની સમજણ	૧૭-૧૯
શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-પત્રક	૧૯-૨૦
પાઘય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય	૧-૨૪૧
ખંડ ૧ પાઘય ભાષાઓ	૧-૫૩
ખંડ ૨ પાઘય સાહિત્ય	૫૩-૨૩૧
પુરવણી	૨૩૨-૨૪૧
કેટલીક સૂચનાઓ	૨૪૧-૨૪૨

વિસ્તૃત વિષયસૂચી

પૃ. ૧-૫૩ ખંડ ૧ : પાઠ્ય ભાષાઓ

૧ મગલાચરણ	૧૯-૨૧ થર (રતર) ને હાલમાન—
૧ (બ્રમતું નિરસન)	ખીન્ન થરની પાઠ્ય ભાષાના
૧-૨ ઉપક્રમ—મુંબઈ વિદ્યાપીઠે	ત્રણ યુગોનું સાહિત્ય
‘અર્ધભાગધી’ને આપેલું સ્થાન	૨૧-૬ ખીન્ન થરની પાઠ્ય ભાષાના
૨-૩ મર્યાદા	પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો
૨ (પાલિ ભાષા માટેનાં પુસ્તકો)	૨૬-૭ પાઠ્ય ભાષાઓ ને વિભાષાઓ-
૩-૪ ભાષાના બાર દુળ	તું વર્ગીકરણ
૪ પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ	૨૭-૯ નાટકો અને પાઠ્ય ભાષા
૪-૫ સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃતનાં રૂપાં-	૨૯-૩૧ નાટકોનું સંસ્કૃત નામકરણ—
તરો અને નામો	‘સંસ્કૃત નાટક’ તરીકેના
૫-૬ પાઠ્યનું નામકરણ	નિર્દેશની મીમાંસા
૬ પાઠ્યનાં નામાંતર	૩૧-૪ પાત્રોની ભાષા—મૃચ્છકટિકનાં
૭-૯ પાઠ્યના વિવિધ અર્થ	પાત્રો અને તેમની ભાષા
૮-૯ (આધુનિક ભારતીય કથ્ય	૩૨-૪ (ભાસના નાટકની સંસ્કૃત
ભાષાના લેદો અને ઉપલેદો)	ભાષાની વિલક્ષણતા, મૃચ્છક-
૧૦ ‘પ્રાકૃત’ની વ્યાખ્યા	ટિકની પૃથ્વીધરીય વિવૃતિગત
૧૦-૧૧ દોષ અને એનો પરિહાર	‘શૌરસેની’ ઇત્યાદિનાં લક્ષણો)
૧૨-૪ પ્રાકૃતની અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ	૩૪ પાઠ્યનો ઉપહાસ
૧૪ ‘પાઠ્ય’ શબ્દની સાધુતા અને	૩૪-૫ વૈદિક અને પાઠ્ય ભાષાઓ
પ્રામાણિકતા	૩૬ ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ
૧૪-૬ પાઠ્ય ભાષાની ઉત્પત્તિ	૩૬ (‘અવેસ્તા’ લખાણનાં સં૦
૧૬-૭ પાઠ્ય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો	રૂપાન્તર)
ઉદ્ભવ	૩૬ અ૦ મા૦નો ગીર્વાણ ગીરા તરીકે
૧૭-૮ પાઠ્યના પ્રકાર—આર્થ ભાષાના	ઉલ્લેખ
પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો, દ્વૈતીયિક	૩૬-૭ ભાષાર્થ
પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ	૩૭ આર્થ ભાષા

- ૩૭ લોકસાહિત્યની ભાષા
૩૮-૪૦ અં માંની આખ્યા
૪૦ અં માં ભાષાના સાક્ષાદ્ધિક
અંગ
૪૧ અં માંની પ્રાચીનતા
૪૧-૨ મોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા
૪૧ ('ખિલાતી' ભાષા અને
'હિંગલ' વાણી)
૪૨ ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ
૪૨-૪ પાઠ્યનો સરકૃત ઉપર પ્રભાવ
૪૩ (વિદેશી શબ્દોનો સ્વીકાર,
સરકૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન)
૪૪ અતિસરકૃતીકરણ ઇત્યાદિ
૪૪-૫ પાઠ્ય ભાષાના 'દેસિય'
શબ્દો
૪૫ પ્રમદઓની પ્રિય ભાષા

- ૪૫ લાટોની લાડીલી ભાષા
૪૬ પાઠ્ય ભાષાની ક્રમસત્તા
૪૬-૭ પાઠ્યની મનુરતા, ગીતક્રમતા,
લલિતતા અને લવણિમા
૪૭ પાઠ્યની સરવતા અને સુખાધના
૪૭ (પચ્ચક્રપભામભાષી અવ-
તરણો)
૪૮ પાઠ્યની આપકતા
૪૮-૯ પાઠ્યની ઉપયોગિતા
૪૯ અં માંના અભ્યાસથી લાભ
૪૯ (અં માં, મં અને અવનુકૂળના
અભ્યાસના સાધનોનું સૂચન)
૫૦ પાઠ્ય ભાષાનું સન્માન
૫૦-૫૧ પાઠ્ય ભાષાના શુભાગન
૫૧-૩ પાઠ્યના વિવિધ પ્રકારો સ-
બધી વિશિષ્ટ લેખો

પૃ. ૫૩-૨૩૧ ખ ૩ ૨ : પાઠ્ય સાહિત્ય

- ૫૩ પાઠ્ય સાહિત્યનું વિહંગાવલોક-
ન-પાઠ્ય સાહિત્યની વિશાળતા
૫૪ પાઠ્ય સાહિત્યના પદામર્શ
માટેની મર્યાદા
૫૪ સાહિત્યના અંગ
૫૪-૬ વ્યાકરણ
૫૪-૫ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય આકરણોની
ભાષા
૫૫ (પાઠ્ય આકરણને અંગેના
પાઠ્ય અવતરણો, પાઠ્ય
આકરણોનો ઇતિહાસ)
૫૬ પાઠ્યના આકરણવિષયક
અંગેલ લેખો

- ૫૬-૬૧ કોશ
૫૭-૮ સાતેક 'દેશ્ય' શબ્દના કોશો
૫૮-૬૦ ઉપલબ્ધ પાઠ્ય કોશોનો
સંક્ષિપ્ત પરિચય
૬૧ શબ્દકોશ અંગેના અંગેલ લેખો
૬૧-૭૨ છ દ
૬૧-૨ છ દ શાસ્ત્રોની સૂચી
૬૨-૪ ગાહ્યાલક્ષણ
૬૪-૫ કવિદ્રષ્ટિ
૬૫ છ દક દલી
૬૫-૬ સય બૂછ દ
૬૬-૭ કંઈસિદ્ધ
૬૭ છ દકોસ

- ૬૭-૮ બુદ્ધિસાગરસૂરિદ્વિત ઇંદ્રશાસ્ત્ર
અને એમના કાવ્ય, નાટક છંદ્યાદિ
- ૬૮ પાઘય-પિંગલ
- ૬૯ જયદેવનું ઇંદ્રશાસ્ત્ર
- ૬૯ ઇંદ્રશાસ્ત્રોના અભ્યાસનું
આનુષંગિક કથન
- ૬૯-૭૨ છંદોનું વૈવિધ્ય—નાયા ૧૦
વર્ગોના છંદો
- ૬૯ (ના ૧ શાબ્દગત પાઘયના
ઉદાહરણોનો અભ્યાસ)
- ૭૨-૩ અલંકાર
- ૭૨ અલંકારને લગતી પ્રાચીન
કૃતિનો નાશ
- ૭૨-૩ અલંકારદર્પણ
- ૭૩ અલંકાર અંગે પાઘય ઉદાહરણો
- ૭૩-૮૧ ના ૮ ક
- ૭૩-૪ પાંચ સદૃશનાં નામ
- ૭૩ (૩૫ નાટકોની અનુપલબ્ધિ)
- ૭૪-૫ કપૂરમંજરી
- ૭૪ (વિદ્યશાલભંજિકાગત
લોકોક્તિ અને કંઠુકની રમત)
- ૭૫-૬ વિદ્યાસવતી
- ૭૬-૮ ચંદલેણી
- ૭૮ આનંદસુંદરી
- ૭૮ સિંગારમંજરી
- ૭૮-૯ ઉપલબ્ધ નાટકોનાં સંપાદનમાં
'પાઘય'નું સ્થાન
- ૭૯ નાટકોનું પાઘયની દૃષ્ટિએ થવું
જોઈતું મૂલ્યાંકન
- ૭૯-૮૦ નાટકોની આવૃત્તિઓની
આલોચના

- ૮૦ લેખિ અને કીચની કૃતિઓ
- ૮૦-૮૧ 'યુક્તિપ્રબોધ' નાટક યાને
વાણારસીયમયભેદ
- ૮૧-૧૨૬ કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ
- ૮૧ જૈન સાહિત્યની કથાદિને અંગે
પ્રશ્નિકા
- ૮૧ (આખ્યાયિકાનું સ્વરૂપ)
- ૮૧ જૈન કથાદિની રચનાનો ઉદ્દેશ
- ૮૨-૪ તરંગવર્ષ, નરવાહુલુદત્ત
કહા, મગહસેણા, મલય-
વર્ષ, વસુદેવચરિત્ર, બંધુ-
મતી, હરિવંશચરિત્ર, સુ-
લોચણાકહા, વાસવદત્તા,
સુમનોત્તરા, ઉર્વશી, ભૈમ-
રથી ઇત્યાદિ કૃતિઓનો નાશ
અને તેની ભાષા
- ૮૪ જૈન આગમોમાં કથાઓ
- ૮૫-૯ પઉમચરિત્ર
- ૮૫ (વાલ્મિકિનાં રામાયણનાં
વિદેશી ભાષાઓમાં ભાષાંતર)
- ૮૭ (કૈલાસાદિને ઉપાડવાની વાત)
- ૮૮ ('અન્ન'ને લગતા ઉલ્લેખો)
- ૮૭ (ચલિત્યાદિનો અર્થ)
- ૮૭ (વિદૂષક)
- ૮૯-૯૬ વસુદેવચરિત્ર(ચ) યાને
વસુદેવહિંદી
- ૯૫ (વહુકહાનાં કાશ્મીરી અને
નેપાલી રૂપાંતર)
- ૯૬-૮ સમરાધ્યયચરિત્ર
- ૯૬ (સ. ચ.ની તાડપત્રીય પ્ર

- ૬૬ (રત્નપ્રભસૂરિના સ ચ પર ચાર આખ્યાનો, સ ચ ઉપર ટિપ્પણી, સ ચ નો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ ને વિશ્વાસવર્ધકહાનું ઉદ્ધરણ)
- ૬૭ (સ ચ ના નામાતરો)
- ૬૮-૯ ધુત્તકખાણ
- ૬૮ (સંસ્કૃત અને શુ ખૂર્તાખ્યાન)
- ૬૯ વસુદેવહિંડીકહા
- ૧૦૦ પચમીચરિય
- ૧૦૦-૧૦૨ કુવલયમાલા
- ૧૦૦ (દક્ષિણ-ઇધ એટલે શુ ૧, નામકરણની ગતિ)
- ૧૦૧ ('પ્રહીત' સૂરિ, રવિમેન અને જડિયનો સક્ષિત પરિચય, હરિશ્ચંદ્રનો 'તોરમાણ' રાગના શુરે તરીકે નિદેશ)
- ૧૦૨ સુલોચણાકહા
- ૧૦૨ જસહરચરિય
- ૧૦૨-૩ ચઉપત્તમહાપુરિસચરિય
- ૧૦૨ ('સલાહાપુરુષ' વિષે પરા-મર્શ)
- ૧૦૩ શીલાચાર્ય શીવાકસૂરિ અને 'દેશીકાર'થી ભિન્ન છે?
- ૧૦૩ મહાપુરિસચરિય
- ૧૦૩ જીવદેવકૃત પ્રબધ
- ૧૦૩ ભુવણસુ દરીકહા
- ૧૦૩ કાલયાચરિયકહાણુગ
- ૧૦૪-૫ કહાણુયકોસલુ સ્વોપદ્ય વિવરણ

- ૧૦૫ (સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી)
- ૧૦૫ સ વેગર જમાલા
- ૧૦૫-૬ જિનેશ્વરસૂરિની લીલાવતી-કહા
- ૧૦૬ કોઝહલની લીલાવર્ધકહા
- ૧૦૬-૭ સુશ્વસુ દરીકહા, સગી સુર-મુદગી
- ૧૦૭ સીયાચરિય
- ૧૦૭ મહીપાલકહા
- ૧૦૭-૮ નાણુપચમીકહા ચાને પચમીમાહૃપ્ય
- ૧૦૮ ('સર્વજ્ઞે' આકાશગામિની' વિવાનો કરેલો ઉપયોગ)
- ૧૦૮-૯ (ભવિષ્યત્કહાની રત્ન-મેન-પદાવતીની હિંદી કહાની સાથે તુલના)
- ૧૦૯ કુદ્ધેવર્ધકહા
- ૧૦૯-૧૧૦ કહાવલી
- ૧૦૯ (કહાવલીના રચનાસમય પરત્વે મતભેદ)
- ૧૧૦ તગ્બલોલા
- ૧૧૦ ધરમકખાણુયકોમ
- ૧૧૦-૧૧૧ વિશ્વાનવર્ધકહા
- ૧૧૧ અકખાણુમણિકોમ
- ૧૧૧ વિજયચંદ્રચરિય
- ૧૧૧-૨ શુભચંદ્રગણિ(દેવકાદ્રસૂરિ)-કૃત મહાવીરચરિય
- ૧૧૨ નેમિચંદ્રસૂરિકૃત મહાવીર-ચરિય

- ૧૧૨ કહારયણુકોત્ત
 ૧૧૨ ઉત્તમચરિય
 ૧૧૨-૩ મનોરમાચરિય અને
 આદિનાહચરિય
 ૧૧૩ સંતિનાહચરિય
 ૧૧૩ પુહવીચંદચરિય
 ૧૧૩-૪ પાસનાહચરિય
 ૧૧૪ સિન્નજંસનાહચરિય
 ૧૧૪ નેમિનાહચરિય
 ૧૧૪ જિણુયત્તમહારિચરિય
 યાને જિણુયત્તકૂખાણ
 ૧૧૪ નરમયાસુંદરીકહા
 ૧૧૫ મુણિસુવ્વચસામિચરિય
 ૧૧૫ સુપાસનાહચરિય
 ૧૧૫-૬ કુમારવાલ્લચરિય યાને
 પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય
 ૧૧૫-૬ (કાશ્મીરી લીમનું વ્યાકરણ-
 કાવ્ય)
 ૧૧૬ (કુમારપાલનો 'સુધ્રાવક' તરીકે
 હલ્લેખ)
 ૧૧૬-૭ સણુંકુમારચરિય
 ૧૧૭ ચંદ્રપહચરિય, મલ્લિનાહ-
 ચરિય અને નેમિનાહચરિય
 ૧૧૭ રત્નપ્રભ(?)કૃત નેમિનાહચરિય
 ૧૧૭ જંખુચરિય
 ૧૧૭-૮ સુમતિનાહચરિય
 ૧૧૮ જિણુધરમપહિઓહ યાને
 કુમારવાલ્લપહિઓહ
 ૧૧૯ સુદં(દરિ)સણાચરિય
 ૧૯ સિદ્ધસેણાધચરિય

- ૧૧૯-૧૨૦ ચંદ્રપહચરિય
 ૧૨૦ મલ્લયસુંદરીકહા
 ૧૨૦ સંતિનાહચરિય
 ૧૨૦ અંજણાસુંદરીચરિય
 ૧૨૦ સંતિનાહચરિય
 ૧૨૦-૧૨૧ સિદ્ધિવાલ્લકહા
 ૧૨૧ (છદ અને અલકારેનો નિર્દેશ
 ને વહાણોનાં નામ)
 ૧૨૧-૨ (પદ્માવત સાથે લલના)
 ૧૨૧ વૃદ્ધાચાર્યપ્રખંધાવલ્લિ
 ૧૨૧-૨ રચણુસેહરકહા
 ૧૨૨ ઇન્દ્રિમંદલપયરણુવિત્તિ
 ૧૨૨-૩ સિંહાસણુખત્તિસિયા
 ૧૨૩ કુરમાપુત્તચરિય
 ૧૨૩ જંખુચરિય
 ૧૨૩-૪ (અવશિષ્ટ કથાઓ અને
 ચરિત્રોની નોંધ)
 ૧૨૫ (તત્ત્વકૌમુદીગત વીસ કથાનો
 હલ્લેખ)
 ૧૨૫-૬ (સંધાચારવિધિમાંની
 કથાઓનો નિર્દેશ)
 ૧૨૬ (ધરમવિહિની વૃત્તિગત કથા-
 ઓની સૂચી)
 ૧૨૬ અનંતનાથચરિત્રમાધી ૮ કથા
 ૧૨૬-૮ ઔ પ દે શિ ક સા હિ ત્ય
 ૧૨૬-૭ આગમેનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય
 (પંચતન્ત્રના મૂળની ભાષા)
 ૧૨૭ ઉવએસમાલા
 ૧૨૭ ઉવએસપય
 ૧૨૭ ધરમોવએસમાલા

૧૨૭ ધર્મપરિક્ષા
 ૧૨૭-૮ સીલોવએસમાતા
 ૧૨૮ ઉવએસમાતા ને ભવ-
 ભાવણા
 ૧૨૮ ઉવએસરયણાયર
 ૧૨૮ ઉવએસરહસ્ત
 ૧૨૯-૧૩૦ ક પ કા ત્મ ક માહિત્ય
 ૧૨૯ (આખ્યાન-સાહિત્યના વિભાગો)
 ૧૩૦-૧૩૧ કુ લ ય (કુ લ ક)
 ૧૩૧-૯ કા ંધી
 ૧૩૧-૩ રાવાણુવહ
 ૧૩૩-૫ બહિલવહ
 ૧૩૫ વાયુવિકારની કૃતિ
 ૧૩૫ ત્રિપુરુપચરિત્ર
 ૧૩૫ મહુમહાવિજય
 ૧૩૫-૬ હરિવિજય
 ૧૩૬ ગવણુવિજય
 ૧૩૬ વિનમખાણુલીલા
 ૧૩૬ ગોવિંદભિમેય યાને મિરિ
 ચિન્ધ
 ૧૩૬ મહિચિચિય
 ૧૩૭ ઉમાણુરુદ્ધ
 ૧૩૭ ક મવહ
 ૧૩૭-૮ પૃથ્વીરાજ-રામામા પાઠ્ય
 ગાયત્રી
 ૧૩૮ વર્ણનમાત્ર
 ૧૩૮-૯ ભાષ્ય(૧)ની કૃતિ
 ૧૩૯-૧૪૧ સ્તુતિ-સ્તોત્રો
 ૧૪૨-૬ સુ ભા પિ ત-અ ચ દો
 ૧૪૨-૬ બાહ્યમત્તમર્થ

૧૪૬-૭ વળ્લભલગ્ગ
 ૧૪૭ વિનમખાણુલીલા
 ૧૪૭ સુભામિયમગહ
 ૧૪૭ સુભાસિયખત્તીસી
 ૧૪૭ જૈ અ મા નોધાયેલી કૃતિઓ
 ૧૪૭-૮ સુભાપિતોની તારવણી
 ૧૪૯ રાજનીતિ
 ૧૪૯ વિળ્લપરિવાદી
 ૧૪૯-૧૫૧ અ ને કાર્થી માહિત્ય
 ૧૪૯ આવસ્થયનિજજુત્તિ
 ૧૪૯ હમવેયાસિય (ગા ૧)
 ૧૫૦ " નમો અરિહતાણુ "ના ૧૧૦
 અર્થ
 ૧૫૦ " સંવત્થ "ના ૧૧૭ અર્થ
 ૧૫૦ ' પરવાયા 'ના ૫૬ અર્થ
 ૧૫૦ ' હવસગ્ગહર 'થીત
 ૧૫૦ ઉવએસમાતા
 ૧૫૦ ' તત્તી સીઅલી 'વાણુ પદ્ય
 ૧૫૧ મિદ્ધત્થવની અતિમ માયા
 ૧૫૧ વીરથુર્થ
 ૧૫૧-૩ ચ ર છુ ક ર છુ હુ યો બ
 ૧૫૧ હમવેયાસિય
 ૧૫૧-૨ પચ્ચસુત
 ૧૫૧ (અદિસાદિ સંબંધી કૃતિઓ)
 ૧૫૨ ભજવર્ધઆરાધણુ
 ૧૫૨ મૂલાયાર
 ૧૫૨-૩ પચ્ચવત્થુ
 ૧૫૩-૬ માળા ૨-ધર્મ
 ૧૫૩ વહિત્તુસુત, આવયપણુ-
 ત્તિ ને આવગધર્મ(વિદિ)

૫૩-૪ પંચાસગ
 ૧૫૪ સંખ્યાલપયરણુ
 ૧૫૪ આણુવ્યવિહિ
 ૧૫૪ સાવયવિહિ
 ૧૫૪ સાવયવય
 ૧૫૫ નવપયપયરણુ
 ૧૫૫ ધરમવિહિપયરણુ
 ૧૫૫ ધરમરણુપગરણુ
 ૧૫૫-૬ સંદ્ધિહિલ્હિચ
 ૧૫૬ સંદ્ધિવિહિ
 ૧૫૬ સંદ્ધિચરિય
 [વર્ધમાનદેશના]
 ૧૫૬-૭ ન્યાય
 ૧૫૬-૭ સરમધપયરણુ
 ૧૫૭ નયચક્ષ
 ૧૫૭-૯ તત્ત્વજ્ઞાન
 ૧૫૭ વિચારાલંબને પાણુવાણા
 ૧૫૭-૯ પવયણુસાર ઈં
 ૧૫૯-૧૬૧ કમ-સિદ્ધાન્ત
 ૧૫૯ કરમપયડિને સયગ
 ૧૫૯-૧૬૦ પંચસંગાલંબને સિત્તરિ
 ૧૬૦ છામહાગમને કર્માયપાણુક
 ૧૬૧-૩ ગણિત
 ૧૬૩-૪ વર્તમાન તિલોયપણુણિતિ-
 તું કર્તવ્ય
 ૧૬૪ વિશ્વરચના-ભૂગોળ
 ૧૬૪-૫ ઇતિહાસ
 ૧૬૪-૫-તીર્થોના ઇતિહાસ
 ૧૬૫ પદાવલી
 ૧૬૫-૬ અત્યંત સત્ય
 ૧૬૬-૧૭૩ નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

૧૬૬ (૨૯ પાપશ્રુત)
 ૧૬૮ નિમિત્તદાર
 ૧૬૮ ભદ્રપાણુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર
 ૧૬૮ મહાનિમિત્ત (?)
 ૧૬૮-૯ નિમિત્તપાણુક, અંગ-
 વિજ્ઞાન અને પાણુવાગરણુ
 ૧૬૯ (આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો)
 ૧૬૯ (પાશકેવલી)
 ૧૬૯ (ઋષિપુત્રનું નિમિત્તશાસ્ત્ર)
 ૧૭૦-૧૭૧ વગ્ગદેવલી
 ૧૭૧-૨ ચૂડામણિ
 ૧૭૨ કાલકરસંગિતા
 ૧૭૩ પ્રશ્નતલાભ (?)
 ૧૭૩ સાણુરુચ
 ૧૭૩ ભૂમિનાણુને મેધમાલા
 ૧૭૩ (કાગરિતશાસ્ત્ર)
 ૧૭૩-૪ જયોતિષ
 ૧૭૩ લગ્નસુદ્ધિ
 ૧૭૪ જોધસચક્ષવિચાર
 ૧૭૪ જોધસહીર
 ૧૭૪-૫ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર
 ૧૭૫ કર્મકૃષ્ણણુ
 ૧૭૫-૬ રિટ્કસમુચ્ચય
 ૧૭૬ રિટ્કદાર
 ૧૭૬ છીંકવિચાર
 ૧૭૬ પિપીલિયાનાણુ
 ૧૭૬-૧૮૦ છવોત્પત્તિ વગેરેનું
 શાસ્ત્ર અને વૈદ્યક
 ૧૭૬-૯ જોષ્ઠીપાણુક અને જય-
 સુંદરી(યોગ)માલા

૧૭૬-૧૮૦ જગજી દરી પઓગમાસા
 ૧૮૦ સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ
 ૧૮૦-૧૮૧ ચ મ ત્તા ૨-શા સ્ત્ર
 ૧૮૦-૧૮૧ મિદ્ધપાહુક
 ૧૮૧-૨ મ ન વિ ધા
 ૧૮૧ (વર્ધમાનવિદ્યા)
 ૧૮૨ અકાક્ષદત્તકેપ
 ૧૮૨-૩ વિ ધિ વિ ધા ન
 ૧૮૨ વિહિમગ્નપવા
 ૧૮૨ જોગવિહિ ઇત્યાદિ
 ૧૮૩ સામાયારી
 ૧૮૩ સ્વ ખ વિ ધા
 ૧૮૩ સુવિજ્ઞાવિચાર
 ૧૮૩ સુવિજ્ઞાદાર
 ૧૮૩-૪ પા ક શા સ્ત્ર
 ૧૮૩-૪ પોરાગમ
 ૧૮૪ મ ગી ત
 ૧૮૪ કા મ શા સ્ત્ર
 ૧૮૪ મયજ્ઞમઉક
 ૧૮૪ (કોકશાસ્ત્ર અને અમોહ-
 શૃંગાર)
 ૧૮૪-૫ શિ લ્પ શા સ્ત્ર
 ૧૮૪-૫ વત્સુમારપયરજી
 ૧૮૫ માકંડ ક્રમિનો ગ્રંથ
 ૧૮૬-૮ શિ લા લે જો
 ૧૮૮-૯ સિ ક્કા ઝો
 ૧૮૯-૨૧૮ ભા પા દી ક ગા હિ ત્ય
 ૧૮૯ અક્ષમાગદી સાહિત્ય
 ૧૯૦ મરહટ્ટી
 ૧૯૦-૧૯૧ સોતમેણી

૧૯૧-૨ માગદી સાહિત્ય
 ૧૯૨-૫ પેસાર્થ
 ૧૯૫ ચૂલિયા-પેસાર્થ
 ૧૯૫-૬ અસત પાદ્ય કૃતિઓ
 ૧૯૬-૨૧૫ અવહટ્ટ સા હિ ત્ય
 ૧૯૬-૭ 'અવહટ્ટ' ઇત્યાદિ સજ્ઞા
 ૧૯૮ (વિક્રમોર્વશીયના 'અવહટ્ટ'
 પદો)
 ૧૯૮-૯ ('અપભ્રંશ' મુખકો)
 ૧૯૯ અષ્ઠિમથન
 ૧૯૯ દોહકોસ
 ૧૯૯-૨૦૦ હરિવંશપુરાણ ને
 પદિમચરિત્ર
 ૨૦૦-૨૦૧ પરમોપપચામ ને
 જોગમાર
 ૨૦૧ નયચક્ક
 ૨૦૧ હરિવંશપુરાણ
 ૨૦૨ પદિમચરિત્ર
 ૨૦૨-૩ ભવિસ્યત્તકહા
 ૨૦૩ મજમમજરી
 ૨૦૩ અવ્યવસ્થિતમંડળ-મહાવીર-
 ચક્રાક
 ૨૦૩ (વધંગગમાર)
 ૨૦૪ પુષ્પદત્તની કૃતિઓ
 ૨૦૪ કહાકોમ
 ૨૦૪-૫ જ જુમાચરિત્ર
 ૨૦૫ મુદ્ધમાચરિત્ર
 ૨૦૫ પામનાહપુરાણ
 ૨૦૫ કરક હુચરિત્ર
 ૨૦૫ ભાવજુમધિ

- ૨૦૫ સુકુટસપ્તભીસંધિ ને
માણિક્યપ્રસ્તારિકા-
પ્રતિબદ્ધરાસક
- ૨૦૫ સુલસકંખાણુ
- ૨૦૫ મુનિચન્દ્રસૂરિનું સ્તવન
- ૨૦૫-૬ જિનદત્તસૂરિની કૃતિઓ
- ૨૦૬ નેમિનાહચરિય
- ૨૦૬ છક્કમુવએસ
- ૨૦૬ ભવ્યચરિય ઇત્યાદિ
- ૨૦૭ શ્રાવકવિધરાસ
- ૨૦૭ મહાનીરકલસ
- ૨૦૭ સંનેહયરાસ (સંદેસરાસગ)
- ૨૦૮-૯ આશિક અવહટ્ઠ કૃતિઓ
- ૨૦૭ અમરસેનચરિત ને
નાગકુમારચરિત
- ૨૦૭ સાવયધરમદોહા
- ૨૦૮ મદનપરાજયગીત
- ૨૦૮ (ચઉક્કસાય)
- ૨૦૮-૯ (પ. જૈ. ભાં. ચૂ માંની
'અવહટ્ઠ' કૃતિઓ)
- ૨૦૯ (હૈમ અપભ્રંશ-મુક્તકો)
- ૨૦૯ ('દ્વાગુ' કાવ્યો)
- ૨૧૦ કથાકોપ
- ૨૧૦ સુભાષિવસ ગ્રહ
- ૨૧૦ શિલાલેખ
- ૨૧૦ સાહિત્ય
- ૨૧૦-૨૧૧ 'અપભ્રંશ'નો સમય
- ૨૧૧ અવહટ્ઠ સાહિત્યમાં જૈનાદિનો
કાળો
- ૨૧૨ 'અપભ્રંશ'નું મહત્ત્વ છં
- ૨૧૨-૩ 'અવહટ્ઠ' સાહિત્યનાં અંગો.

- ૨૧૩ (ગ્રો. વેલણુરનાં છંદ સંબધી
સંપાદનો)
- ૨૧૪-૫ 'અપભ્રંશ'ના કવિઓની
મૌલિકતા અને પ્રેરણાશક્તિ
- ૨૧૫ રાગસ્થાની
- ૨૧૫ ગુજરાતી
- ૨૧૫ પાઘય છંદો
- ૨૧૫-૭ સમસંસ્કૃત
- ૨૧૭ અર્ધ-સંસ્કૃત
- ૨૧૭-૮ અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ
- ૨૧૮-૯ પાઘય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ
- ૨૧૯-૨૨૦ પાઘય યુગ
- ૨૨૦-૨૨૧ પાઘય સાહિત્યની વ્યાપકતા
- ૨૨૧ પાઘય સાહિત્યમાં ઓટ
- ૨૨૧ પાઘય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા
- ૨૨૧-૨ પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઇતર
પાઘય સાહિત્યની વિરાગતા
- ૨૨૨-૩ હપલબ્ધ પાઘય અને સંસ્કૃત
સાહિત્યની તુલના
- ૨૨૨-૩ (સં. સાથે લોકગિરાની તુલના)
- ૨૨૪-૨૩૦ નિષ્કર્ષ
- ૨૨૫ ('અંદનમલયાગિરિ'
ચઉષાઈ)
- ૨૨૬ (પ્રાકૃત કવિત્રીઓ)
- ૨૨૬ (પુરાણોની મૂળ ભાષા)
- ૨૨૭ (રાષ્ટ્રકૂટાદિ વંશો)
- ૨૨૭ (પાલિ અથોતું સૂચન)
- ૨૨૮ (હૈમ આદેશ-વિધાનો)
- ૨૨૯ (પ્રાકૃત વ્યાકરણો)
- ૨૩૦-૨૩૧ હપસંહાર
- ૨૩૦ (પં. ઐયરદાસનો લેખ)

૨૪૨-૨૪૨ પુનવણી, ૨૪૨ પ્રતિ

૨૩૨ છ દોડણુમાસણ	૨૩૭ જસદરચરિય
૨૩૨-૩ છ દડોમ	૨૩૭ ધરમોવએમમાતા
૨૩૩ છ દોસદખણ	૨૩૭ (ગામડિયાની કથા)
૨૩૪ છ દ રોખર	૨૩૮ નેમિચરિય નેદુમુચિચરિય
૨૩૩ પિંજસમાર	૨૩૮-૯ ગુરુતતવિણુચરિય
૨૩૩ હિતમલ્લના નાટકો	૨૩૯ કુવદખ દોસિય મહરસ કિ-
૨૩૪ બે વીથી	૨૪૦ ચાને પવચણુપરિકખા
૨૩૪ ત રગવર્ધ	૨૩૯ (તતતત ગિણી)
૨૦૪ પહિમચરિય	૨૩૯ સિદ્ધભૂપ-હતિદીકા
૨૩૫ મિચિય દડેવસિચરિય	૨૪૦ પાણ્ય જૈન અણિત
૨૩૫ નિર્વાણુલીલાવતીકથા	૨૪૦ જૈન અણિત—જ્યોતિષ
૨૩૫-૬ લીલાવર્ધકહા	૨૪૦ અર્જુનચૂડામણિસાર
૨૩૬ (નટચ-જુ ને નૃત્તગનિ)	૨૪૦ આચનાણુતિલય
૨૩૭ મસયમુદરીચરિય	૨૪૦ (અણિતના પ્રકારો)
૨૩૭ નાણુચ દર્શનચ	૨૪૧-૨ દાકાણુવ

સ કેતોની સમજણ

અ૦ કા૦ ત૦=અપભ્રંશકાવ્યત્રયી	ગુ૦=ગુજરાતી
અ૦ મા૦=અક્ષમાગદી	ગુ લા ■ =ગુજરાતી લાપાની ઉત્કાન્તિ
અ૦ ર૦=અર્થસ્ત્રાવણી	ગુ મિ ગુ દ =ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજ-
આ૦ ક૦=આપણા કવિઓ	રાવદર્પણ
આ કુ રમા મ =આચાર્ય આનંદ-	ગુ૦ વ૦ મો૦=ગુજરાત વર્નાચુલ્ક
રાકર મુવ મારક ગ્રંથ (ગુજરાતી-	મોસાયદી
હિંદી વિભાગ) =આચાર્ય મુવ	આ૦ આ૦ સા૦=ચારણો અને ચારણી
રમારક ગ્રંથ (અગ્રેજ વિભાગ)	સાદિત્ય
ગા પૌ ત્ર. =ગાયકવાડ પૌર્ણાણ અન્ય	જ૦ મ૦=જાહલ મરદૂદી
માલા (G O S)	જ૦વ૦=જવનિકાતર
ગા૦ સ૦=ગાદાસત્તર	જ૦ મો૦=જાહલ મોગેડી

જ. ગુ. ભા = જૂની ગુજરાતી ભાષા
 જૅ ભાં અં સૂં = જૅસલમેર ભાંડા-
 ગારીય અન્યસૂચી
 જૅ. આ. સ = જૅન આત્માનંદ સભા
 જૅં અં = જૅન અન્યાવલી
 જૅં વિ. સા. શા. = જૅન વિવિધ સાહિત્ય
 શાસ્ત્રમાલા
 જૅં સં પ્રં = જૅન સત્ય પ્રકાશ
 જૅં સિં ભાં = જૅન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર
 જૅં સ્તોં સં = જૅનસ્તોત્રસંદોહ
 ત્રિં શં પું ચં = ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-
 ચરિત્ર
 નાં શાં = નાટ્યશાસ્ત્ર
 પં જૅં ભાં સૂં = પત્તનસ્થપ્રાચ્ય-
 જૅનભાંડાગારીયઅન્યસૂચી (ભા. ૧)
 પં પં = પરમપ્પપયાસ
 પં સં = પટ્ટાવલીસમુચ્ચય
 પાં સં મં = પાદ્યસદ્મહાણુવ
 પ્રેં અં અં = પ્રેમી અભિનન્દન અથ
 ભાં પ્રાં સં મં = ભાંડારકર પ્રાચ્ય-
 વિદ્યાસંશોધનમંદિર
 ભાં વિં = ભારતીય વિદ્યા
 મં = મરહુદ્દી
 માં દિં જૅં અં = માણિકચંદ દિગં-
 ખર જૅન અંથમાલા
 વં રં મં સ્માં = વસંતરજતમહો-
 ત્સવ-રમારક-અન્ય
 વં હિં = વસુદેવહિંડી
 વિયાહં = વિયાહપણ્ણતિ
 વિસેસાં = વિસેસાવસ્થાભાસ
 સં = સંસ્કૃત

સં નાં વિં રં = સંસ્કૃત નાટ્ય-
 શાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા
 સં ચં = સમરાધ્યયચરિય
 સિં હેં = સિદ્ધહેમચન્દ
 સિં જૅં અં માં = સિંધી જૅન
 અન્યમાલા
 સોં = સોરસેણી
 સ્તું ચં = સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા
 A B O R I = Annals of the
 Bhandarkar, Oriental
 Research Institute.
 B D C R I = Bulletin of the
 Deccan College Resea-
 rch Institute.
 B S O S = Bulletin of the
 School of Oriental Stu-
 dies (London Institu-
 tion).
 B S S = Bombay Sanskrit
 Series.
 G P L = A Grammar of the
 Prakrit Language.
 H C L J = A History of the
 Canonical Literature of
 the Jainas.
 I A = Indian Antiquary.
 I H Q = Indian Historical
 Quarterly.
 J A O S = Journal of the
 American Oriental So-
 ciety.

J B B R A S=Journal of the
Bombay Branch of the
Royal Asiatic Society
J D L=Journal of the De-
partment of Letters
J R A S=Journal of Royal
Asiatic Society
J U B=Journal of the Uni-
versity of Bombay

P I S=Progress of Indic
Studies
P L C I C=Prakrit Lang-
uages and their Con-
tribution to Indian
Culture
Z D M G=Zeitschrift der
Deutschen morgenlan-
dischen Gesellschaft

શુદ્ધિ-ટુદ્ધિ-પત્ર

પૃષ્ઠ	પત્રિકા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૩	૨૪૧	૨૪૨
૭	અત્ય	૨૪૧-૨૪૨	૨૪૨-૬
૮	૨૫	ગીર	ગિરા
૧૪	૨૬	જોણી	જોણી
૧૫	૨૩	વાયુ	વાયુ
૨	અત્ય	૧૯૩૩	૧૯૪૩
૭	ઉપાત્ય	કાત્રેની	કાત્રેની
૧૧	૧૫	સમહ	સમહ
૧૧	૧૬	નિમ્નુતિ	નિમ્નુતિ
૧૨	૫	પ્રાકૃતમ્	પ્રાકૃતમ્
૨૩	૨૫	કહેવા	કહેવા
૨૪	૨૪	ગુજરાતી	
		ભાષાઓમા	ભાષીઓમા
૩૪	૧૭	જો	જો
૩૭	૨૪	વાણી	વાણ્યા
૪૫	૧	એ	એ ગૂઢ
			અર્થવાળા

પૃષ્ઠ	પત્રિકા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૭	૨૪	કપમા	કપમાસમા
૪૮	૧૬	સર્ગીણ	સર્ગીણ
૫૨	૩	Block	Block
૫૬	અત્ય	છ	છ ૪
૬૧	૧૨૩	આ પૈકી	આ પૈકી
			પિગવનુ છ -
			સૂત્ર મ રૂતમા
			સૂત્રોમા રચાયે
			હુ છ (અને
			મર્ચ એક છે)
૬૪	૨૪	સામિચ્છતિ	સામિચ્છતિ
૭૩	૨૪	દ્વેભાસિક	દ્વેભાસિક
૭૪	૧૩	દપ્પેણ	દપ્પેણ
૭૬	૧૨	પાગરાવ	પાગરાવ
૭૭	૨૧	વિપુલોત્તવ	વિપુલોત્તવ
૮૦	૨૫	સ રૂત	સ રૂત
૯૦	૬	મધાચાર-	ચેપચવ દણ-

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૪	૧૮	અહુન્વય	અહુન્વય
૯૪	૧૯	આયરિયવેદ	આરિયવેદ
૯૫	૧૧	speci- menof	speci- men of
૧૦૫	૧૫	હશે...છે	છે
૧૦૬	૧૭	૨૫૦૦	૪૦૦૦
૧૦૬	અત્ય	બ્રાન્ત...છે.	અબ્રાન્ત છે.
૧૧૧	૫-૧૦	આને જ..છે	બુઝો પૃ. ૨૪૪
૧૧૨	૨૦-૨૧	ઉસભયરિય..છે.	૦
૧૧૬	૧૧	દેવેન્દ્ર	દેવચન્દ્ર
૧૧૯	૨૫	૧૯૨૨	૧૯૩૨
૧૨૦	૧૨-૩	સંતિ૦	૦
૧૨૦	૧૫	૧૪૦૬	૧૪૦૭
૧૨૦	૧૭-૮	સંતિ૦	૦
૧૨૧	૨૫	સિકારી	સિકરિ
૧૨૨	૧૧	સૂરિ	મુનિ
૧૨૨	૨૪	૧૩૮	૧૪૧
૧૨૨	૨૫	નિવદ્ધે:	નિવદ્ધં
૧૨૩	૨૬	ધન્વ૦	ધન્ન૦
૧૨૫	૨	કીર્તિ	કીર્તિ (ધ- ર્મધોષસૂરિ)
૧૩૦	૧૬	(પ્રમળ્યા- વિધાનકુલક)	(પ્રમળ્યા- વિધાનકુલક- ને આધારે સં- માં ૨૮ પદ્યમાં પ્રમળ્યાવિધાન- કુલક રચ્યું છે).

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૦	૨૧	Baar-	Bear-
૧૩૦	૨૫	Fales	Tales
૧૩૧	૫	જુગાનિહણ	જુગાનિહણ
૧૪૦	૨	પહુત	પહુત
૧૪૨	અત્ય	કવિવૃષા	કવિવૃષ:
૧૪૬	૮	જલહણ૦	જલહણ૦
૧૬૦	૪	કસાયપાહુડમાં	કસાયપા- હુડ યાને પેન્જ- દોસપાહુડમાં
૧૭૧	૧૮	ભદ્રલક્ષણે	ભદ્ર લક્ષ્મણે
૧૭૨	૧૮	નતક	તાનિક
૧૭૩	૭	પ્રશ્નત૦	પ્રશ્નપ્રલાભ
૧૭૪	૧૧	આની	પહેલાની
૧૮૭	૧૬	વશં	વંશ
૧૯૮	૨૮	II	II, Vol. XII, No. 1 & Vol. XII, No. 2
૧૯૯	૨૦	નામના"	નામના" પ્રો. સિબેન્દ્રનાથ દોસાલના
૧૯૯	૨૧	Vol. I,	Vol. XI, No. XI No. I
૨૦૪	૨૨	પૃ. ૩૧૮,	પૃ. ૩૧૮- ૩૨૦ ૩૨૦
૨૧૩	૧૭	હર્ષદે	હર્ષટ

પાઘય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

ખ ૬ ૧ : પાઘય ભાષાઓ

મગલાચરણ—

“ અદ્દમે જસ્સ ગોરી પરિલસદ્ તહા જસ્સ ચદસ લેહા
સીસે માલપ્પદેસે તિલમદિ ણઅળ જસ્મ હરથે ક્વાલ ।
સદ્દલ જસ્સ ચમ્મ પિયણિઅવસળ મૂસળ જસ્મ સપ્પો
જસ્સ દ્વાળ મસાળ વરિસદ્દુ હરિસ તુક્ક દેમો ‘વસંકો ॥’ ”

ઉપક્રમ—આજથી દસેક વર્ષ ઉપર “ અર્ધમાગધી ”ના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરવાનો અને એ દ્વારા પાઘય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્યનું વિશેષ પ્રમાણમાં અધ્યયન કરનાનો અને મુયોગ માપણો. વિશેષમાં મુખ્ય વિદ્યાપીઠે ઊધારે ધીરે “ અર્ધમાગધી ”ના અભ્યાસના

૧ પાઘય સાહિત્ય એટલે જૈનોની જ કૃતિ કે જૈન જ વિષયનું નિરૂપણ કે ‘ આર્યા જેના માત્રામેજમાં જ હલખદ્ધકૃતિ ’ એવી માન્યતાના નિરસનારો મેં આ અજૈન દેવ વૃષાક (૧૬૨)ની સ્તુતિરૂપ મગલાચરણ પસદ કર્યું છે. વિરોધમાં હું આ પત્રના સામાન્ય અર્થને પણ આવકારિક સ્વરૂપમાં ધટાવું છું અને તેમ કરીને અજૈન દેવના નામ વડે જૈન તીર્થંકરોની લેખકોએ કરેલી સ્તુતિરૂપ પ્રગસનીય કાર્યનું સ્મરણ તાજું કરું છું. ૨ આ મગલાચરણરૂપ પદ્ય ઈ સ.ના ૧૭મા સદીમાં થઈ ગયેલા મહાદેવ સદૃષ્ટ પદ્યવર્ધનકૃત કવીન્દ્રચન્દ્રોદયમાથી મેં ઉદ્ધૃત કર્યું છે. ૩ તા ૧૮-૭-૧૮૫૭માં સંસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટેના ગણેશ માહયા પંચી છક ત્રેપન વર્ષે તા ૨૬-૭-૧૯૧૦ના વિદ્યાસભા(સેનેટ)ના કરાવેલ અનુસાર મુખ્ય વિદ્યાપીઠે પાલિને અભ્યાસ ક્રમમાં ધ્યાન આપ્યું “ અર્ધમાગધી ”ને તેો એના પંચી અગિયાર વર્ષે (૬-

(૧૧) ઑસ્ટ્રેલિયા અને પ્રશાન્ત મહાસાગરની ભાષા અને (૧૨) શેષ ભાષાઓ.^૧

આ સમગ્ર કુળોમાં પહેલું કુળ અગ્ર સ્થાને છે. આ કુળની ભાષાઓમાં, ઉત્તર ભારતમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં, ઇરાનમાં અને લગભગ આખા યુરોપમાં ફેલાયેલી ભાષાઓનો અંતર્ભાવ થાય છે. આ કુળના બે વર્ગો પડાય છે અને તેને 'કન્ટમ્' અને 'શતમ્' એ નામથી ઓળખાવાય છે. આ પ્રત્યેકનાં ચાર ચાર ઉપકુળ છે. તેમાંના એકને 'ભારત-ઇરાની' કહેવામાં આવે છે. એની ત્રણ શાખા ગણાવાય છે: (૧) ઇરાની, (૨) પૈશાચી યાને દર્દ અને (૩) ભારતીય.

પ્રસ્તુત વિષયને આ ત્રણે શાખા સાથે ઓછોવત્તો સંબંધ છે.^૨

પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ—પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં કેટલી અને કઇ કઈ ભાષાઓ હતી તેનો અંતિમ ઉત્તર અપાય તેવાં સાધનો જણાતાં નથી. આથી પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ તરીકે તામિલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓનો તેમજ સંસ્કૃત અને પાઘ્ય એટલી જ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે. એ પૈકી દ્રાવિડ ભાષાઓને અહીં સ્થાન નથી.

સ્થૂલ સ્વરૂપ—સંસ્કૃત ભાષા એટલે કવિવર કાલિદાસ જેવાની રઘુવંશ જેવી કૃતિઓ જે ભાષામાં રચાયેલી છે તે ભાષા એમ આ ભાષાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સૂચવી શકાય. વિશેષમાં ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષાને પણ એક રીતે સંસ્કૃત ગણી શકાય. સામાન્ય રીતે ચારે વેદોની ભાષાને 'વૈદિક ભાષા' કહેવામાં આવે છે, જોકે એ બધાની ભાષાઓમાં થોડો-ધણો ફેર છે. ખુદ ઋગ્વેદનાં જ બધાં મંડળોની ભાષા એકસરખી પ્રાચીન નથી, કારણ કે પહેલું અને દસમું મંડળ બીજાં બધાં કરતાં અર્વાચીન છે. જે ભાષામાં ઋગ્વેદ અભારે ઉપલબ્ધ થાય છે એ ભાષા

૧-૨. બ્રુઓ ધીરેન્દ્ર વર્માના હિન્દી પુસ્તક નામે હિન્દી ભાષા ઔર લિપિ ઉપરથી જયશંકર હ. પાઠકે લખેલ લેખ "જગતની ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું સ્થાન." આ લેખ તેમ જ જગતની ભાષાઓનું વંશવૃક્ષ "બુદ્ધિપ્રકાશ" (૫ ૮૩, અં ૨, પૃ. ૨૦૬-૨૧૧)માં છપાયેલાં છે.

ઓળખા ઓછી ધ સ પૂર્વે એ હજાર વષ જેટલી તો પ્રાચીન છે જ એના કરતા જે કોઈ પ્રાચીન ભાષા હશે તેનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી વેદને ‘હદ્મ’ કહેવામાં આવે છે એ ઉપરથી વૈદિક ભાષા ‘હાન્સ’ પણ કહેવાય છે સમયના વહેવા સાથે વૈદિક ભાષા ધીરે ધીરે પરિમાર્જિત થતી ગઈ એના સર્વ રૂપાન્તરો તો આપણને ઉપલબ્ધ નથી, પણ જે કેટલાક સ્થૂલ રૂપાન્તરો-પરિવર્તનો એના જણાય છે તે અનુક્રમે બ્રાહ્મણોની ભાષા, યાસ્કના ^૧નિરુક્તની ભાષા, ઉપનિષદોની ભાષા, અને ધ સ પૂર્વે એથા મૈકાથી તો મોડા નહિ થયેલા પાણિનિએ રચેલા અષ્ટાધ્યાયી દ્વારા નિયંત્રિત થયેલી ભાષા એ છે ઉદ્દેશ પ્રકારની ભાષાને ‘લૌકિક સસ્કૃત’ કહે છે, અને સામાન્ય જનતા એને જ ‘સસ્કૃત’ કહે છે આ લૌકિક સસ્કૃત ભાષાનું મૂળ વૈદિક ભાષા હોવાથી એ વૈદિક ભાષાને ‘વૈદિક સસ્કૃત’ તરીકે ઓળખાવાય છે પાણિનિએ લૌકિક સસ્કૃતનું વ્યાકરણ રચ્યું ત્યાર પછી એ વ્યાકરણમાં કશું પરિવર્તન થયું નથી વૈદિક ભાષાનું લૌકિક સસ્કૃત તરીકે રૂપાન્તર થવામાં દોઢેક હજાર વર્ષો તો જરૂર વીત્યા હશે ‘સસ્કૃત’ એવું નામ વાત્મીકિએ રચેલા રામાયણ (સુંદર કાંડ, સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૧૭^૨)માં ઋષીથી પ્રથમ જોનાય છે પાણિનિએ ‘સસ્કૃત’ ભાષાને ‘લોકભાષા’ કહી છે અને પૂતજનિએ એને ‘શિષ્ટ ભાષા’ કહી છે

નામકરણ—જે ભાષા વિષે અહીં દુ વિચાર કરના ઇચ્છુ છું એને કયા વિદ્વાને ‘પ્રાકૃત’ કે ‘પાઘ્ય’ તરીકે પ્રથમ ઓળખાવી એ કહેવાનું

૧ આની ભાષાને યાસ્કે ‘ભાષા’ કહી છે જુઓ નિરુક્તનો લગભગ પ્રારંભિક ભાગ (પૃ ૨૦) “इवेति भाषाया चान्वध्याय च”

૨ “वाच चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह सस्कृताम्”

૩ A Bibliography of the Rāmāyana (પૃ ૬૬)માં પ્રા એન એ ગોરેએ કહ્યું છે “Other places, in which the language is called as Sanskrit, have been collected by Muir, OST, II, p 159

સાધન જણાતું નથી. સંસ્કૃતજોએ પોતાની સંસ્કૃત કૃતિમાં એને ‘ પ્રાકૃત ’ તરીકે ઓળખાવી છે,^૧ અને સામાન્ય જનતાનો મોટો ભાગ અભારે એને એ જ નામથી ઓળખે છે. પ્રાકૃતજોએ તેમ જ સંસ્કૃતજોએ પોતાની પાઘ્ય કૃતિમાં આ પાઘ્ય ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ અને સાથે સાથે એ સ્વરૂપનું ઘોતક એવું એનું ‘ પાઘ્ય ’ નામ નિર્દેશ્યું છે અને મેં પણ અહીં એમ જ ક્યું છે.^૨ ‘ સક્રય ’ કે ‘ સક્રત ’ એ જેમ સંસ્કૃત શબ્દનું પાઘ્ય રૂપાન્તર છે^૩ તેમ ‘ પ્રાકૃત ’ એ પાઘ્યનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે; બાકી એનું વાસ્તવિક-વૈજ્ઞાનિક-સમુચિત નામ તો ‘ પાઘ્ય ’ છે. આને લક્ષને તો હું આ ભાષાનો અહીં આ નામથી વ્યવહાર કરું છું.

નામાંતર—પાઘ્ય માટે પાઘ્ય, પાઉચ્ચ, પાઉડ, પાઉચ, પાગડ, પાગત, પાગય, પાયચ્ચ, પાયક અને પાયચ એવાં અન્ય નામો છે. આ પૈકી ‘ પાગત ’ શબ્દ ઠાણ (ઠા. ૭: સુ. ૫૫૩)માં, ‘ પાગય ’ ક્ષમાશ્રમણ જિનલદ્રગણિકૃત વિસેસાવસ્થાસ (ગા. ૧૪૬૬)ની હેમચન્દ્રસરિ-કૃત ટીકા (પત્ર ૬૩૨)માં, ‘ પાઉચ્ચ ’ ઝરાજશેખરકૃત કૃષ્ણમંજરી (જવ. ૧, શ્લો. ૮)માં અને ‘ પાયચ ’ શબ્દ પદ્માપતિરાજકૃત ગાઉડ-પાહુ (ગા. ૯૨)માં વપરાયેલો છે. એવી રીતે અદ્ધમાગધી (સ. અર્ધ-માગધી) માટે ‘ આર્ધ ’ એવો પ્રયોગ ઈસિદ્રહેમચન્દ્ર (અ. ૮)ની શ્વેપત્ર વૃત્તિ વગેરેમાં કરાયેલો છે.

૧. જુઓ ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર (અ. ૧૭, શ્લો. ૧). ૨. એક ભાષાનાં વિશેષનામોનો ખીજ ભાષામાં અવતાર કેવી રીતે થાય છે એ હકીકત મેં “ ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ ”ના તા. ૨૫-૭-૪૩ના અંકમાં “ વિશેષ-નામોનો અવતાર ” એ લેખ દ્વારા વિચારી છે. ૩. જુઓ ઠાણ (ઠા. ૭: સુ. ૫૫૩), આણુઓગદાર (સુ. ૧૨૭), શૂદ્રકકૃત મૃચ્છકટિક (અ. ૩) અને જયવલ્લભકૃત વળ્લભગણ (ગા. ૭). ૪ આનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૯૦૦નો છે. એઓ રાજ મહેન્દ્રપાલ (ઇ. સ. ૯૧૬) અને યુવરાજ મહીપાલના રાજ્યગુરુ થાય છે. ૫. એઓ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં થયા છે. ૬. ‘ આર્ધ ’ પ્રાકૃત ની સમજૂતી માટે જુઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત અને અ. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી દ્વારા રચિત પ્રાકૃત વ્યાકરણની પ્રસ્તાવના, ૭ આના કર્તા ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’

અર્થ—પાષ્ટ્ય એટલે શું એ એક કૂટ પ્રશ્ન છે, કેમકે એના સ્વરૂપને નિહાળવાની વિવિધ દૃષ્ટિ અનુસાર એના અર્થ કરાય છે તેમાના કેટલાક નીચે મુજબ છે —

(૧) અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાગિક ભાષા તે ‘ પાષ્ટ્ય ’ અને વ્યાકરણ વગેરે દ્વારા સરકારિત ભાષા તે ‘ સરકૃત ’ ૨

(૨) સામાન્ય જનતાની—પ્રાકૃત જનોની ભાષા તે ‘ પાષ્ટ્ય ’ અને ખામ કરીને શિષ્ટ વર્ગની ભાષા તે ‘ સરકૃત ’

(૩) સરકૃતરૂપ પ્રકૃતિમાથી ઉદ્ભવેલી ભાષા તે ‘ પાષ્ટ્ય ’ ૩

હેમચન્દ્રસૂરિ (વિ સ ૧૧૪૫-૧૨૨૯) છે એમણે ગુર્જરને ‘ અસ્મિતા ’ નો મત્ર આપ્યો હતો સ્વ પ્રા. આનંદરાઠ કહે “ ગુજરાતનું સરકૃત માહિત્ય ” નામના લેખમાં આ સૂરિને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ કથન કર્યું છે —

“ સરકૃત જેવા અન્યો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનંદે જેમ ગુજરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્યે જેન શાસ્ત્રોમાં પ્રાક્ષણ જેવા ભાષા અને સાહિત્યના અન્યોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન વગેરે રચ્યા છે એ અન્યો જે કે અનુકરણની અસિધાવામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જેન અન્યોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે ”

આ લેખ દિગ્દર્શન (પૃ ૧૬) માં છપાયો તે પૂર્વે “ વમન્ત ” (વ ૮, અ ૧૦) માં વિ મ ૧૯૬૫ માં છપાયો હતો.

૧ આ ભિન્નતા પ્રમાણે પાષ્ટ્ય અને સરકૃત વચ્ચેના જે વિવિધ સંગ્રપણો થોડા ગણાય તેમ છે તેનો નિદેશ મે “ વાણીવિનોદ ” (પૃ. ૭૬) માં કર્યો છે અને એ લેખ “ The Sarvajayikan ” (અ ૩૯, આંકટોબર, ૧૯૩૯) માં છપાયો છે ૨ શ્રીપ્રાકૃત વિજ્ઞાનપાઠશાળાના પ્રાસંગિક (પૃ ૧૩) માં આ સળધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

“ આનો અર્થ એ લેવાનો નથી કે—વ્યાકરણદિના સરકાર રહિત પ્રાણીઓનો હરકોઈ વચનચાપા તે પ્રાકૃત કહેવાય, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાના ચપ્પે સરકાર આપ્યા સિવાય આળાલગોપાવથી બોલી શકાય છે, તેમ સમજવાનું છે ”

૩ જુઓ ડૉ. એસ. એમ. કાપેની Prakrit Languages and their contribution to Indian Culture નામની કૃતિ (પૃ ૧)

ઈ. સ. ની અગિયારમી સદીમાં થઈ ગએલા નમિ સાધુએ આની વ્યાખ્યા કરતાં ‘પ્રકૃતિ એ જ પ્રાકૃત’ એમ કહેવા ઉપરાંત સાથે સાથે અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી છે:—

“પ્રાકૃતેતિ । સકલજગજ્જન્તૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહિતસંસ્કારઃ સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ, તત્ર ભવં સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ । ‘આરિસવયણે સિદ્ધં દેવાણં ^૧અદ્ધમાગહા વાણી’ ઇત્યાદિવચનાદ્ વા પ્રાક્-પૂર્વ કૃતં પ્રાવકૃતં ચાલમહિલાદિસુવોધં સકલભાષાનિવન્ધનભૂતં વચનમુચ્યતે । મેઘનિર્મુક્તજલ-મિવૈકસ્વરૂપં તદેવ વિમેદાનાપ્નોતિ । અત એવ શાસ્ત્રકૃતા પ્રાકૃતમાદૌ નિર્દિષ્ટં તદનુ સંસ્કૃતાદીનિ । પાણિન્યાદિવ્યાકરણોદિતશબ્દલક્ષણેન સંસ્કરણાત્ સંસ્કૃતમુચ્યતે । ”

કહેવાની મતલબ એ છે કે સકળ જગતનાં પ્રાણીઓના વ્યાકરણ વગેરેના સંસ્કાર પાનાનો સ્વાભાવિક વચનવ્યાપાર તે ‘પ્રકૃતિ’^૨ છે. એ ^૩પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલ તે ‘પ્રાકૃત’ અથવા તો એ પ્રકૃતિ જ તે ‘પ્રાકૃત’; અથવા આર્પ વચનમાં સિદ્ધ દેવોની ભાષા ‘અદ્ધમાગહી’ છે ઇત્યાદિ વચન ઉપરથી ‘પ્રાક્’ એટલે ‘પહેલાં’ અને ‘કૃત’ એટલે ‘કરાયેલ’ અર્થાત્ પૂર્વે કરેલું હોય તે ‘પ્રાકૃત’ એમ સમજવાનું છે. આ અદ્ધમાગહી ભાષા જાળ, સ્ત્રી વગેરેને સુખોષ છે અને એ સમસ્ત ભાષાનું મૂળ છે અને એ જ ‘પ્રાકૃત’ છે. આ ‘પ્રાકૃત’ વાદળાંમાંથી

૧. આને બદલે ‘અદ્ધમાગહ’ અને ‘અદ્ધમાગહી’ એવાં પણ નામો જોવાય છે. ૨. આ સંબંધમાં PLOIC (p. ૩)માં કહ્યું છે કે જે વધારે વ્યાપક વ્યાખ્યા સ્વીકારાય તો પ્રકૃતિને અંગેની આપણી ભાવના (concept) પ્રાચીન તેમજ પિથેલ જેવા ખીલ વૈયાકરણોના પ્રયત્નથી અંકાયેલી સીમાઓથી સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત બને છે અને આ વૈયાકરણોએ છોડી દીધેલી અનેક બાધોઓ અને ભાષાઓનો એમાં સમાવેશ કરવાને આપણને સમર્થ બનાવે છે. ૩ ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ રઘુવંશ (સ. ૪, શ્લો. ૧૨)ગત “રાજા પ્રકૃતિરજ્જનાત્”માંના ‘પ્રકૃતિ’ના પ્રયોગનું સ્મરણ કરાવે છે.

પડતા જળની માફક પહેલા એક રૂપવાળુ હોવા છતાં દેવના બેદને લઈને તેમ જ મસ્કાર કરવાથી ભિન્નતાને પામી સસ્કૃત વગેરે અવાતર વિભેદોને પામે છે અર્થાત્ આ અદ્ભુતમાગધીરૂપ પાઘ્યમાથી સસ્કૃત તેમજ માગધી (સ માગધી), પેસાર્ધ (સ પૈશાચી) વગેરે જાતજાતની પાઘ્ય ભાષા ઉદ્ભવી છે આથી તો શાસ્ત્રકાર નુદ્રે પ્રથમ પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કરી ત્યાર બાદ મસ્કૃત વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે પાણિનિ વગેરેના વ્યાકરણોમા સૂચવાયેલા નિયમ અનુસાર પાઘ્ય ભાષા સસ્કાર પામતા ‘સસ્કૃત’ બને છે

ભોજકૃત ‘સસ્કૃતીક ઠાભરણુના બીજા પ્રકરણુના પ્રારંભમા ‘જાતિ’ નામના શબ્દાલંકારનો ઉલ્લેખ છે એમા સસ્કૃત, ‘પ્રાકૃત’ ઇત્યાદિ ભાષાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે આ પ્રસંગે ‘પ્રાકૃત’ સમજાવતી વેળા આજડે એની જે રચાખ્યા આપી છે તે નમિ સાધુએ આપેલી

૧ આ મસ્કૃતીક ઠાભરણુમા લાગી, અવન્તિકા અને માગધી એમ જે ત્રણ ગીતિઓ ગણાવાઈ છે તેનો આ પૂર્વે કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો નથીતો નથી, કેમકે ઠાભ્યાદર્શીમા વૈદર્શી અને ગૌડી એ બેનો અને આઠમા સૈકાના બાતમા થઈ ગયેલા વામનકૃત ઠાભ્યાલ ઠાભવૃત્તિમા વૈદર્શી, પાચાલી અને ગૌડી એમ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે

૨ " સસ્કૃતાદિવાર્ગ્ જાતિ । જાતિનામા શબ્દાલંકાર ઉચ્યતે હિતિ સમ્બન્ધ । સા ચ પાણિન્યાયઘટવ્યાકરણોદિતશ્ચદલક્ષણેન સસ્વાગત્ સસ્કૃતા પ્રોચ્યતે । ‘આદિ’શબ્દાત્ પ્રાકૃત-શૌરમેન-માગધ-પિશાચા-ડપધ્રગવાર્ચા પરિપ્રહ । તત્ર મક્ષત્રાલગોપાલાક્ષનાદ્વદયસંવાદી નિસ્થિલજગદ્ગન્તૂના શબ્દ-શાસ્ત્રોક્તવિશેષસસ્કાર સદ્જો વચનવ્યાપાર સમસ્તેતરમાપાવિશેષાણા મૂલ કારણત્વાત્ પ્રકૃતિરિવ પ્રકૃતિ । તત્ર મવા સૈવ વા પ્રકૃતિ ।.. સા પુન-ર્મેધનિર્મુક્તજલપરમ્પરેવૈકલ્પ્યાડપિ તત્તદેશાદિવિશેષાત્ સસ્કારકરણાચ બેદાન્તરા-નાપ્રોતિ । અત્ત દ્યમેવ શ્વસેનદેશવાસ્તવ્યજનતાકિંચિદાપાદિતવિશેષલક્ષણા માપા શૌરસેની મળ્યસે । "

ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાને પૂરેપૂરી મળતી આવે છે, અને એમાં શાબ્દિક સામ્ય પણ છે. ?

પાઘય શબ્દની સાધુતા અને પ્રામાણિકતા—સંસ્કૃત શબ્દ જ સાધુ છે અને પાઘય શબ્દ અસાધુ છે અને એથી એ પ્રમાણભૂત નથી એ મતની આલોચના અકલંકકૃત લઘીયસૂત્ર (પરિ. ૬, કા. ૬૫)ની ન્યાયકુમુદવ્યન્દ્ર નામની ટીકામાં કરતી વેળા એના ટીકાકાર પ્રભાચન્દ્ર-સૂરિએ સિદ્ધ કર્યું છે કે જે શબ્દ સત્ય અર્થતું પ્રતિપાદન કરે તે ‘સાધુ’ છે અને જે ન કરે તે ‘અસાધુ’ છે. વિશેષમાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જેમ સંસ્કૃત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે તેમ પાઘય શબ્દ પાઘય વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે. આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે તેમણે “ પ્રકૃતેર્ભવં પ્રાકૃતમ્ ” એ વ્યુત્પત્તિનું નિરસન કરી “ પ્રકૃતિરેવ પ્રાકૃતમ્ ” એવી વ્યુત્પત્તિ પૃ ૭૬૪માં સૂચવી છે કે જેનો નિર્દેશ નમિ સાધુએ પણ કરેલો છે.

પાઘય ભાષાની ઉત્પત્તિ—આ સંબંધમાં રવિવિદ્ય મતો છે.

૧. ઉપર્યુક્ત અવતરણ તેમજ એનો ભાવાર્થ “ભારતીય વિદ્યા”(વ. ૩, અં. ૧)માં “ આજડે કરેલી ‘ પ્રાકૃત ભાષા ’ની વ્યાખ્યા ” એ લેખ (પૃ. ૨૩૨)માં છે. ૨. લૌકિક પાણિનીય સંસ્કૃતમાંથી પાઘય ભાષા ઉદ્ભવી છે એવો મત પાઘયના કેટલાક વૈયાકરણોએ રજૂ કર્યો છે. વળી અલંકારશાસ્ત્રોના કેટલાક ટીકાકારોએ પણ તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોમાં રહેલા ‘ તત્ ’ શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃત સાથે જોડીને આવો મત દર્શાવ્યો છે. બુઓ વાગ્ભટાલંકાર (૨-૨)ની ટીકા તેમજ ઇન્ધ્યાદર્શી (૧, ૩૩)ની પ્રેમચન્દ્ર તર્કવાગીશકૃત ટીકા.

કેઇ કેઈ આધુનિક વિદ્વાનો પાઘયની ઉત્પત્તિ વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી થઈ એમ માને છે. દાખલા તરીકે શ્રી. ચતુરભાઈ પટેલે જૂની ગુજરાતી ભાષા(પૃ. ૩)માં આ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને એના સમર્થનાર્થે એમણે પૃ. ૩-૫માં વૈદિક ભાષા અને પાઘય ભાષા વચ્ચે રહેલી કેટલીક સમાનતા નોંધી છે. પાલી-પ્રકાશના પ્રવેશક(પૃ. ૩૪-૩૬)માં પણ એના લેખક નામે વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યે આ મત દર્શાવ્યો છે.

આ પૈકી પહેલો મત તો વલ્લૂદ વિનાનો છે, કેમકે પાઘય ભાષાની જનની

તેમા પ. હગ્ગોવિન્દસનુ કહેવુ એ છે કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા જેમાથી ઉદ્ભવેલી છે તે જ ભાષામાથી પાઘ્ય ભાષા ઉત્પન્ન થઇ છે એમણે આ મત બે ભાષા વચ્ચે રહેલા સામ્ય જોઇને દર્શાવ્યો છે ?

લૌકિક સંસ્કૃત માનવામા ઘણા દોષો છે એ ઉપરાંત ‘દેસ્ય’ શબ્દોની ઉત્પત્તિ આ સંસ્કૃતમાથી સિદ્ધ થઈ શકી નથી એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે

સામાન્ય ગીતે એમ મનાય છે કે પાઘ્ય એ સંસ્કૃતનું કેવળ ભ્રષ્ટ રૂપ છે, પણ આ મત ભૂલભરેલો માવમ પડ્યો છે એમ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર મરકારે કવચતા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના પુસ્તક *A grammar of the Prakrit language based mainly on Vararuchi's Prākṛitaprakāśa* (પૃ. ૧)મા કહ્યું છે

પાઘ્ય ભાષા પહેલાં કે સંસ્કૃત એ સળધમા સ્વ મણિલાલ નશુભાઈ દિવેદીદૃત નિઃશાન્તસારમા ઠાકાપોઠ છે

પ્રાકૃતમાર્ગે પદેશિકાના પરિચય (પૃ. ૧)મા એચરંગે નીચે મુજબ કથન કયું છે —

“વૈદિક (વેદોની મૂળ) ભાષાનું અને પ્રાકૃત ભાષાનું મૂળ બધારણુ ધણુ મળતું આવે છે તે બેમા મોટો ભેદ ઉચ્ચાન્શુનો છે અને એ ભેદને લીધે તે બન્નેને જુદી જુદી ભાષા સમજવામા આવી છે—ગણુવામા આવી છે”

કેટલાક બજનો સ્વાભાવિક ગીતે જલની બોવતા એક બીજામા મળી જાય છે અથવા આપતર પામે છે કે ધસાઈ બધ સ્વરાવશેરી બને છે આ પ્રકારનું ઉચ્ચાન્શુનું પરિવર્તન વૈદિક સંસ્કૃતમા તેમજ પાઘ્યમા થે છે ઉપર્યુક્ત પરિચય- (પૃ. ૭)મા ઉચ્ચારણભેદ યવાના ચોદ કારણો ગણવાયા છે —

(૧) બોવનારના શરીર ઉપર થતી ભૌગોલિક અસર, (૨) ઉચ્ચારણ-સ્થાનોમા થતા ફેરફાર, (૩) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણને મટિ જોઈતા શારીરિક બળનો હાસ, (૪) લખનારાઓની ખેતરકાગી, (૫) પગ પરાને જ માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, (૬) બીજા પ્રજાનો સહવાસ, (૭) ધર્મક્રાંતિ, (૮) રાજસત્તા, (૯) ભાસાસબધી આચરનો ઘટાડો, (૧૦) પડિતોનો હિન્માદ, (૧૧) છકા મારેલા ગખ્દો ઉપચી નવા શબ્દોની કલ્પના, (૧૨) વાચનારાઓનો ભ્રમ, (૧૩) લખેલું તેવું જ વાચવું, અને (૧૪) અનુવાદ કરવામા અસાવધાનતા

વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યે પાલીપ્રકાશ(પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૬)માં એવો એક મત દર્શાવ્યો છે કે આર્ય અને અનાર્ય ભાષાઓના નિકટ સંસર્ગ-માંથી ઉદ્ભવેલી-વિકસેલી ભાષા તે પાઘ્ય ભાષાનું આદિમ સ્વરૂપ છે.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ઋગ્વેદના પ્રણેતાઓએ અને એને ધાર્મિક ગ્રંથ માનનારાઓએ (જે પંજાબમાં હતા કે અન્ય દેશમાંથી પંજાબમાં આવ્યા હશે) ધીરે ધીરે પૂર્વ તરફ છેક મગધ સુધી અને દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ સુધી પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હશે. એ વિજેતાઓની ભાષા જીતાયેલી પ્રજાઓની એક કે અનેક ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી. એ સંપર્કમાંથી જીતાયેલી પ્રજાની ભાષાએ નવું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપ તે પાઘ્ય ભાષાનો એક પ્રકાર છે,

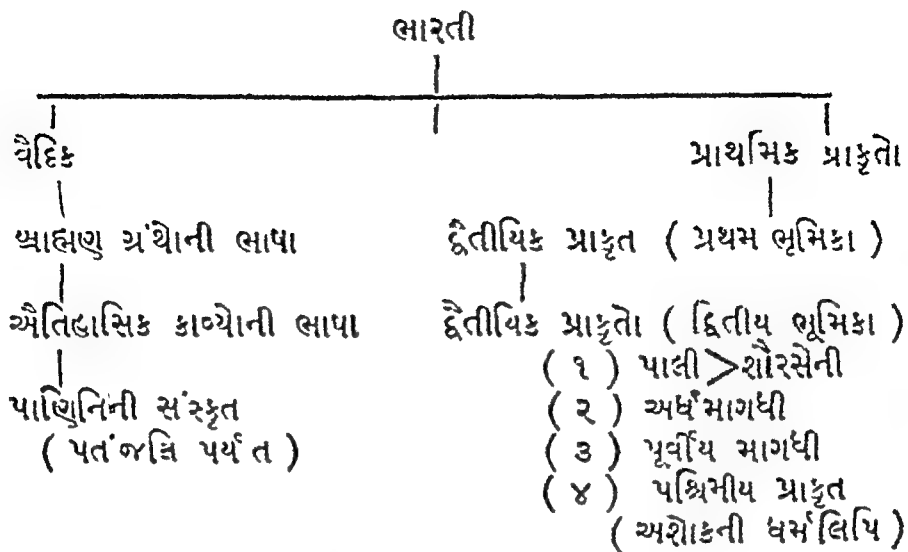
પાઘ્ય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ—આપણે પૃ. ૧૦માં જોઈ ગયા તેમ સિદ્ધસેન દિવાકરે અને હેમચન્દ્રસૂરિએ જિનવાણીને ‘અકૃત્રિમ’ કહી છે એટલે એમની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષા ‘કૃત્રિમ’ છે, કારણ કે પાઘ્ય ભાષા સાધારણ જનતાની માતૃભાષા હોવાથી અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક છે, જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણના વિવિધ સંસ્કારરૂપ બનાવટથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્રિમ છે. આમ સંસ્કૃત ભાષા પાઘ્યમાંથી ઉદ્ભવી છે. આ કેવળ જૈન વિદ્વાનોનો જ મત છે એમ નથી પણ કેટલાક અજૈન ગ્રંથકારોએ પણ આવો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે. ઉદાહરણાર્થે સૂદ્રતો જે ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે તે અત્રે વિચારી શકાય. વળી ગાઉડવહુના નિમ્નલિખિત પદમાં આ વાત છે:—

“સયલાઓ હમં વાયા વિસંતિ एत्तो य गेन्ति वायाओ ।

“एन्ति समुहं चिय गेन्ति सायराओ चिय जलाइ ॥ ૧૩ ॥”

આ ઉપરાંત ઇ. સ.ની દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા ‘યાયાવરીય’ રાજશેખરે આ મત બાલરામાયણમાં નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે:—

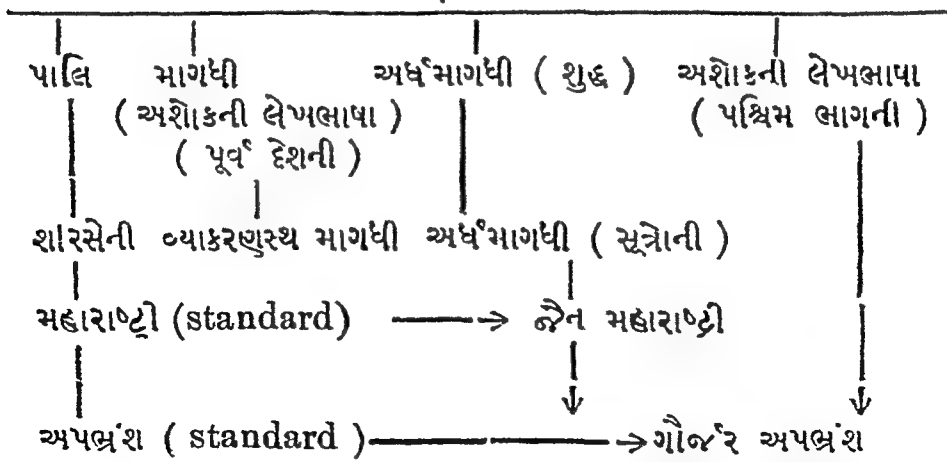
૧. આ (પાઘ્ય) ભાષામાં સર્વ ભાષાઓ પ્રવેશ પામે છે અને એમાંથી સર્વ ભાષાઓ નીકળે છે. પાણીઓ સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રમાંથી જ (બાષ્પ રૂપે) બહાર નીકળી જાય છે.

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ નીચે મુજબ છે:—

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો—પ્રથમ ભૂમિકા

૨દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો—દ્વિતીય ભૂમિકા

૧. એજન, પૃ. ૨૮. ૨. આ ૦ ૬૦ (ઉપોદ્ધાત અને પરિશિષ્ટો)ના ધ.
સ. ૧૯૪૬ના દ્વિતીય મુદ્રણમાં પરિશિષ્ટ ૧માં પૃ. ૩૨-૩૩માં દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની
' વર્ણમાળા ' અપાઈ છે અને પરિશિષ્ટ ૨માં પૃ. ૩૪-૫૩માં ' દ્વિતીયિક મુખ્ય

થર અને કાલમાન—જેમ સસ્કૃતના વૈદિક સસ્કૃત, ^૧આહિણ્યુ-સસ્કૃત, નિરુક્ત-સસ્કૃત, પાણિનીય સસ્કૃત યાને લૌકિક સસ્કૃત, ગાથા સસ્કૃત, અને રઙ્ગેન સસ્કૃત એમ વિવિધ પ્રકારો ગણાય છે તેમ પાઘ્ય ભાષાના પણ તેના વિવિધ થર(સ સ્તર)ની અપેક્ષાએ તેમજ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અને અન્ય દૃષ્ટિકોણો અનુસાર પ્રકારો પામ્યા છે, અને એ દરેક પ્રકારને ' પાઘ્ય ' એવું સામાન્ય નામ અપાય છે

વૈદિક ભાષાના રગ જેવા રગવાણી અને પાણિનીય સસ્કૃતના સહનાસથી સુવાસિત બનેલી ભાષા પણ એક પ્રકારની પાઘ્ય ભાષા છે પાઘ્ય ભાષાના જે ઓછા થર ગણાવાય છે તેમાના ખીજ થગ્ની ભાષા તે આ છે એનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ સ ૬૦૦ સુધીનો ગણાય છે

પહેના થરની પાઘ્ય ભાષાનું—આદિમ પાઘ્યનું કાલમાન ઇ મ પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનું મનાય છે, કેમકે ઉપનિષદ્ધ થતા ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ

પ્રાકૃતો 'નો-(અ) અશોકની ભાષા, (આ) પાલિ અને અર્ધમાગધી, (ઇ) શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, અને (ઈ) માગધીનો સક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે

૧ જુઓ પૃ ૫ ૨ Some aspects of Jaina Sanskrit નામનો જે લેખ Festschrift Wakernagel (પૃ ૨૨૦ ઇત્યાદિ)મા છપાયો છે એ ઉપરથી આવું નામ ઇસુમશીટડે પ્રચલિત થયું છે એમ નજીકી શકાય છે વિશેષમા એના અર્થની મર્યાદા ડૉ. ઉપાધ્યેએ બહુલકથાકોશના અગ્રેજી ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૧૦-૧૧૧)મા આપી છે ૩ ભાષામા યયેવા અને થતા પરિવર્તનો અને એના વિકાસને લક્ષ્યમા રાખી એના યુગો પડાય છે, જેકે ભાષાનું સ્વરૂપ નિરતર પરિવર્તનશીલ છે એટલે એના કયા સ્વરૂપને યુગચિહ્ન ગણવું એ બાબત સર્વાંશે એકવાક્યતા હાવાનો એણે સભવ રહે છે હા ત વિચારો શુ-૪સાતી ભાષાના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગ સબધી નરસિંહરાવે, કે હ ધ્રુવે અને કે કા શાસ્ત્રીએ આકેલી મર્યાદાઓ.

ત્રીજી થરની પાઇય ભાષા એટલે ભારતીય ૧આધુનિક આયં ભાષાઓ. ૨ એનો સમય ઇ. સ. ૯૦૦થી આજ દિન સુધીનો છે.

ઉપલબ્ધ ઋગ્વેદમાં જે ભાષાનાં દર્શન થાય છે એ ભાષા લોકભાષાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંસ્કારિત કરાયેલું સ્વરૂપ છે, અને એ લોકભાષા અથવા તો એની જનની તે પહેલા થરની પાઇય ભાષા છે.

અસારે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાની રોજના વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષા અને એ જ ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગની સાહિત્યિક કૃતિમાં નજરે પડતી ગુજરાતી ભાષા જેમ મૂળે એક હોવા છતાં રંગે ભિન્ન જણાય છે તેમ પહેલા થરની પાઇય ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા માટે પણ સમજવું ઉચિત જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ થરો પૈકી બીજી થરની પાઇય ભાષા પાંચ સંમના ઉપોદ્ધાત(પૃ. ૧૨-૧૩)માં ત્રણ યુગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે:—

પ્રથમ યુગ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦)

- ૧) હીનયાન બૌદ્ધોનાં ત્રિપિટક, મહાવંશ અને જાતક વગેરેની પાલિ ભાષા.
- (૨) પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી.
- (૩) જૈન અગ્રથોની અર્ધભાગધી ભાષા.
- (૪) અંગ્રથોથી ભિન્ન પ્રાચીન સૂત્રોની અને પઉમચરિય વગેરેની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

૧. હવે આને ‘ પ્રાકૃત ’ નામ આપવું યોગ્ય નથી. ૨. ભુઓ ચૈત્યવંદણુ-ભાસના જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૫૮માં રચેલા વાર્તિકમાંની નીચેની યક્તિ:—

“ ચૈત્યવંદના ભાષ્ય તેહના વાર્તિક પ્રાકૃત ભાષા પ્રતિ લિખુ હહ. ”

શાલિસૂરિહૃત વિરાટપર્વની વિ. સં. ૧૬૦૪માં લખાયેલી પ્રતિના પ્રારંભમાં નીચે પ્રમાણેની યક્તિ છે:—

“ આધિ મૂં વચન વં રસવાણી હું કરહ જિસિં પ્રાકૃત વાણી. ”

ઈ. સ. ૧૬૧૫(?) થી ઈ. સ. ૧૬૭૫(?) ના ગાળામાં થઈ ગયેલા અખાએ પણ ગુજરાતી ભાષા માટે ‘ પ્રાકૃત ’ એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

- (૫) અશોકના શિલાલેખોની તેમજ અન્ય પ્રાચીન શિલાલેખોની ભાષા
(૬) અશ્વઘોષના નાટકની ભાષા

મધ્ય યુગ (ઇ. સ. ૧૦૦—ઇ સ ૫૦૦)

- (૧) હાસના નાટકોની અને કાલિદાસ વગેરેના નાટકોની ગૌરમેની,
માગધી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાઓ
(૨) સેહિબધ, ગાહ્યમત્તસર્ધ વગેરે કાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા
(૩) પ્રાકૃત વ્યાકરણોમા જેના લક્ષણ અને ઉદાહરણ મળે છે તે મહારાષ્ટ્રી,
ગૌરમેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી ભાષાઓ
(૪) દ્વિગ્બરીય ત્રથોની ગૌરમેની અને જેના પછીના સમયના
શ્વેતાખર ત્રથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા
(૫) ચંડના વ્યાકરણમા નિર્દેશાયેલી અને વિક્રમાર્જુનીયમા વપરા-
યેલી અપભ્રંશ ભાષા

શેષ યુગ (ઇ સ ૫૦૦—ઇ. સ ૧૦૦૦)

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની પરવર્તી કાળની અપભ્રંશ ભાષાઓ

પ્રકારો—પહેલા ચરની પાઘ્ય ભાષામા રચાયેલુ સાહિત્ય આજે
હિપ્તબ્ધ નથી, જ્યારે બીજા અને ત્રીજા ચરની પાઘ્ય ભાષાના સાહિત્યની
વાત જુદી છે આથી જે ભાષાને વિચિત્ર રીતે ‘ પ્રાકૃત ’ કહેવામા આવે
છે તેના એટલે કે બીજા ચરની પાઘ્ય ભાષાઓના પ્રકારો હુ વિચારીશ.

નાં ૧૦ (અ ૧૭, શ્લો ૪૮)મા સાત જાતની પાઘ્ય ભાષાનો
ઉલ્લેખ છે (૧) માગધી, (૨) ^૧અવન્તિજ્ઞ, (૩) પ્રાચ્યા, (૪)
સુરસેની, (૫) અર્ધમાગધી, (૬) વાહ્લીકા, અને (૭) દાક્ષિણાત્યા

પાઘ્ય ભાષાના હિપ્તબ્ધ થના વ્યાકરણોમા વર્ગરચિતો પ્રાકૃતપ્રકાશ

૧ માર્ક'ડે પ્રાકૃતમર્વન્વ(૫ ૨)મા આને ‘ આવન્તી ’ તરીકે
ઓળખાવી છે.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાયો છે. એ વ્યાકરણ (૧૦-૧, ૨; ૧૧-૧; ૧૨, ૩૨)માં (૧) મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની,^૧ (૩) માગધી અને (૪) ૨ પૈશાચી એમ ચાર નામે અપાયેલાં છે.

છઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયેલા દંડીના કાવ્યાદશ^૨ (૧, ૩૪-૩૫)માં મહારાષ્ટ્રાશ્રયા, શૌરસેની, ગોડી અને લાટી એ નામે છે.

સિંહ હેં (અં ૮)માં પ્રાકૃતપ્રકાશમાં નિર્દેશાયેલી ચાર ભાષાઓ ઉપરાંત ઉચ્ચાર્ધ, યજ્ઞલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ છે એટલે કે એમાં પૈસાતનો ઉલ્લેખ છે. ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરે વૈયાકરણો હેમચન્દ્રસૂરિની આ કૃતિને અનુસર્યા છે. માર્કણ્ડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં નીચે મુજબ પાછય ભાષાના સોળ ભેદો-ઉપભેદોનો નિર્દેશ કર્યો છે:—

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, અવન્તી અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, ચાંડાલી, શખરી, આભીરિકા અને ટાક્કી.

૧. અંકૃત પ્રાકૃતલક્ષણ (૩, ૩૮)માં આને ‘માગધિકા’ તરીકે ઓળખાવી છે. ૨. પ્રાકૃતલક્ષણ (૩, ૩૮)માં આનો ‘પૈશાચિકા’ તરીકે નિર્દેશ છે. ૩. જુઓ સિંહ હેં (૮-૧-૩) ૪. એજન (૮-૪-૨૬). ૫. પણ્ડાવાગરણ (સુ. ૨૪)માં સત્ય ભાષા વિષે ઉલ્લેખ કરતી વેળા ભાષાના બાર પ્રકારનો નિર્દેશ કરાયો છે. આની અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧૧૮ અ)માં એ મતલબનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પૈશાચ, શૌરસેની અને દેશોની ભિન્નતાને લઈને અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ એમ છ ભાષાઓ છે. આને અગે નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયુ છે:—

“ પ્રાકૃત-સંસ્કૃતભાષા માગધ-પૈશાચ-શૌરસેની ચ ।

ષષ્ઠોઽન્ન મૂરિમેદો દેશવિશેષાદપભ્રંશઃ ॥ ”

આ છ ભાષાઓના ગદ્ય અને પદ્ય એમ બન્ને ભેદો ગણતાં ભાષાના બાર પ્રકાર પડે છે. આ બન્ને ભેદોનું સૂચન શું વિલક્ષણ નથી? શું ગદ્યની અને પદ્યની ભાષામાં અમુક અમુક તફાવત હોય છે એને ઉદ્દેશીને આવું કથન કરાય ?

અપભ્રંશ—નાગર, પ્રાયગ અને ઉપનાગર

પૈશાચી—કૈકય, સૌગમેન અને પાચાલ

પ્રાકૃતલ કેદરમા મિશ્રાધ્વાજધીનો ઉલ્લેખ છે

ના. શા. (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૯, કાવ્યમાલા, દ્વિતીય સમગ્રણ) મા શકાર આબીર, ચકાળ, ચખર, દ્રમિલ અને આન્ધ્રમા જન્મેય અને વનેચરની ભાષાને 'નિભાષા' કહી છે.

૨ ઉપપ્રકારો—પાઠ્યના અર્થસ્ય—સાહિત્યિક ભાષા અને અશોકની

૧ આ ઉપરાંત અનેક જાતની પાઠ્ય ભાષાના નામો સંગીત, નાટ્ય અને અવકારને લગતા સાહિત્યમાંથી તેમજ નાટકોની સંસ્કૃત શીલ્પોમાંથી આપણને મળે છે. દા. ત. ભરતે રચેલા ગણતા ગીતાલંકાર નામના સંગીતના અન્યના પૈદ્ધમાં 'ભાષાવલ્લુ' નામના અધ્યાયમાં ૪૨ ભાષાનો ઉલ્લેખ છે, જોકે એમાં લગભગ ત્રીસના જ નામ જોવાય છે. વિશેષમાં આમાં આ દરેક ભાષાના લક્ષણના ઉદાહરણરૂપે એકે પાંચ છે. આ સમસ્ત અધ્યાય ડૉ. કુરુએ "Names of Prakrit Languages" નામના પોતાના લેખના અંતમાં પુનઃપ્રગટ રૂપે આપેલ છે, અને આ લેખમાં એમણે ૨૬ ભાષાઓ વિષે કયા કયા ઉલ્લેખ છે તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે.

નાટકને અંગે એક ઉદાહરણ રજૂ કરીશ. વિવિધ પાઠ્ય ભાષાના લઠારૂપ અશોકકલિકની પૃથ્વીધરદત્ત દીકામાં ગૌરસેની અને માગધી એ સુપ્રસિદ્ધ પાઠ્ય ભાષાઓ ઉપરાંત અવન્તિજ (આવન્તી), પ્રાચ્યા, શાકરી, ચાણકી અને ઢક્ક (ઢક્કી)નો નિદેશ છે.

અવકારશાસ્ત્રને અંગે વિચારીશું તો સરસ્વતીક ઠાભરણની આજકલ્પ દીકામાં અને માહિત્યદર્શણમાં પાઠ્ય ભાષાના નામ છે.

૨ પાઠ્ય ભાષાના જે વિવિધ ઉપપ્રકારો અહીં ગણાવાયા છે તેમાં પરસ્પર બહુ જ ઓછી ભિન્નતા છે એટલે કે એને તો એનું કુપલબ્ધ સ્વરૂપ જોતાં ભાષા ન કહેવા 'બોલી' કહેવી વધારે ઉચિત સમજાય છે. માગવા, કાકણ, પૂના, સતારા અને નાગપુરના મતઠી ભાષાભાષીઓની મગઠી ભાષામાં જોડેલો બેદ છે તેના કરતાં પણ કેટલાંક ઉપપ્રકારોમાં તો ઓછો બેદ છે. આ સંબંધમાં બીજું ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષાનું આપી શકાય. સુરતી ગુજરાતી, ચરોતરી ગુજરાતી,

ધર્માત્માની-શિલાલેખોની ભાષા એમ બે પ્રકારે પડી શકે છે. મરહટ્ટીનો એક ઉપપ્રકાર તે 'પાઈણ મરહટ્ટી' (સં. પ્રાચીન માહારાષ્ટ્રી) છે. એમાં બહુ થોડા અક્ષરોનો લેખ થયેલો જોવાય છે. અંતે જે પાઈણ મરહટ્ટીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે જઈણ અદ્ધમાગહીમાં અને જઈણ મરહટ્ટીમાં જોવાય છે. મરહટ્ટીના એક ઉપપ્રકાર તરીકે જઈણ મરહટ્ટીનો ઉલ્લેખ કરાય છે અને આ ભાષા જૈન આગમોની નિજજુત્તિ, ભાસ વગેરેમાં વપરાયેલી છે. આ ભાષાનું 'જઈણ મરહટ્ટી' એવું નામ 'આધુનિક વિદ્વાનોએ કહ્યું' છે, અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ, નાટકમાં વપરાયેલી 'મરહટ્ટી' થી આ કેટલીક આગતમાં ભિન્ન છે એ દર્શાવવાનો છે. જ૦ મ૦ ઉપર જ૦ અ૦ માંની વિશેષ અસર જોવાય છે. આ અસર જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ આ જ૦ મ૦ નાટકમાં વપરાયેલી મરહટ્ટીની વધારે ને વધારે સમીપ આવતી ગઈ. કેટલાક વિદ્વાનો મરહટ્ટીને સમસ્ત પાઇય ભાષાઓના સ્તંભરૂપ ગણે છે તો કેટલાક સોરસેણીનો આ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે. મરહટ્ટીને સંસ્કૃતમાં દક્ષિણાલા, આવન્તી અને વાહલીકા પણ કહી છે, જોકે છેલ્લો બેથી આ થોડેક અંશે ભિન્ન છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ અ૦ માંનો એક ઉપપ્રકાર તે 'જ૦ અ૦ માં' છે. નાટકમાં જે અ૦ માં વપરાયેલી છે અને જે માગહીને મળતી આવે છે તેમાં અને આ જ૦ અ૦ મ૦માં અંતર છે. વળી જ૦ અ૦ માં એ મરહટ્ટી કરતાં પ્રાચીન તેમજ એના પાયારૂપ છે.

નાટકમાં નાયિકા અને એની સખીઓ જ્યારે ગદ્યમાં બોલે છે ત્યારે તેઓ સોરસેણી(સં. શૌરસેની)નો ઉપયોગ કરે છે. ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં-ઇ. સ. ૭૮માં વિદ્યમાન અને સુવર્ણાક્ષીના પુત્ર તરીકે

કાઠિયાવાડી ગુજરાતી અને એ બધી ગુજરાતી ભાષાઓમાં જોયેલો તફાવત છે તેનાથી ઓછો તફાવત કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં છે.

૧. સમ્રાટઅચકલાની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૨૧-૨૨)માં ડૉ. યાદોબીએ "જૈન માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત" એ નામકરણ વિષે જણાવેલું કર્યો છે.

સુપ્રસિદ્ધ અશ્વઘોષે એલા શારિપુત્રપ્રકરણ નામના નાટકમાં વપરાયેલી સોગસેણી ' પાઘ્ય સોરસેણી ' ગણાય છે, જ્યારે હાસ, શૂદ્રક અને કાલિદાસના નાટકોમાંની સોરસેણી ભાષા એથી અર્વાચીન ગણાય છે દિગ્બરોના પચ્ચત્તિકાય, દબ્બસગહુ વગેરે ત્રયોની ભાષા ' જઘ્ય સોરસેણી ' કહેવાય છે અને એમાં જૉ અં માંનો પામ જોવાય છે

નાં શાં(અ ૧૭, શ્લો ૪૮)માં જે 'પ્રાચ્યા'નો ઉલ્લેખ છે એને જો માક'રૂંએ વણુ'વેલી 'પ્રાચ્યા ભાષા' ગણીએ તો આ સોરસેણીથી ભાગ્યે જ ભિન્ન ગણાય વિદ્વપકની ભાષા પ્રાચ્યા છે સોરસેણી ભાષા ખીણ બધી પાઘ્ય ભાષાઓ કરતાં સરકૃતની વધારે નિવૃત્ત છે

માગહીના ઉપપ્રકારો તરીકે શાકારી, ચાકલી, અને ઢક્કી કે ટક્કી એ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરાય છે

પેમાધની કુટ્ટય (સ ટેકય), સોરસેણ (સ શોગસેન) અને પચાલ (સ પચાલ) એમ ત્રણ ઉપપ્રકારો ગણાવાય છે

ચૂલિયા(સ ચૂલિકા)પેમાધ એ પેમાધનો એક પ્રકારનો વિકાસ ગણાય છે, અને એની રતત્ર ગણના હુમચન્દ્રસરિએ અને લક્ષ્મીધરે કરી છે

જેને સામાન્ય રીતે 'અપબ્રશ'(પા અવબ્રસ)તરીકે ઓળખાવાય છે, જેને વિદ્યાપતિકૃત કીર્તિલતામાં 'અનહટ્ટા'(મ. અપબ્રષ્ટા)૧ કહી છે અને જેને અબ્દુર રહુમાને^૨ ઝમનેહુયરાસય(શ્લો.૦

૧ સુરતનગ્રામ(૭૨, ૨)માં ગુજરાતી ભાષાને માટે આ રાષ્ટ્રનો પ્રયોગ થયો છે ૨ જુઓ ડૉ. કૃત્તેનો લેખ "A Muslim Contribution to Apabhramsa's Literature" આ લેખ "Karnatak Historical Review" (Vol IV)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે ૩ આ મનેહરામય કૃતિ સન્દેશરાસક એ નામથી સિધી જૈન ગ્રંથમાલા તરફથી સંસ્કૃત ટિપ્પણરૂપ આપ્યા સહિત ઇ સ. ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થઈ છે અન્તમાં રાષ્ટ્ર-કોશ છે અને પ્રારંભમાં અગ્રેષ્ઠ વ્યાકરણ વગેરેના બહાપોહવાળી પ્રસ્તાવના છે

૬)માં ‘અવહટ્ટય’ (સં. અપભ્રષ્ટ) કહી છે એ અવહટ્ટ (સં. અપભ્રષ્ટ)ના અનેક પ્રકારો છે. પ્રાકૃતસર્વસ્વ (પૃ. ૨)માં એના ૨૭ પ્રકારો ગણાવાયા છે. ૧ એ પૈટ્ટી હતું. અહીં તે વ્રાયડ, નાગર, ગૌર્જર અને લાટ એ ચારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વ્રાયડમાંથી સિન્ધી ભાષા ઉદ્ભવી છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ “ગૌર્જર અને નાગર અપભ્રંશ” નામનો લેખ લખ્યો છે.

વર્ગીકરણ—વિવિધ પ્રકારની પાઘ્ય ભાષાઓને અને વિભાષાઓને તેના નામના ઉત્પત્તિકારણને ઉદ્દેશીને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. જેમકે ઘણીખરી ભાષાઓનાં નામ ભૌગોલિક વિભાગને અનુસરે છે. આવાં નામો રજૂ કરતી વેળા પાંચ મંડળોના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૫)માં બિહાપોહ કરાયેલો છે. એનો સાર નીચે મુજબ છે:—

નાં શાં માં ગણાવાયેલી સાતે ભાષાઓ, ચૂંડે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નિર્દેશેલી પૈશાચિકી અને માગધિકા, કાવ્યાદર્શમાં ઉલ્લેખાયેલી ચારે ભાષાઓ, હિમચન્દ્ર વગેરેએ ગણાવેલ માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પ્રાકૃતચન્દ્રિકાનાં જે કેટલાંક પદો ઉદ્દ્યુત કરાયાં છે તેમાં સૂચવાયેલી મહારાષ્ટ્રી, આવન્તી, શૌરસેની, અર્ધ-માગધી, વાહલીકી, માગધી. પ્રાચ્યા અને દક્ષિણાત્યા એ આઠ ભાષાઓ, છ વિભાષા પૈટ્ટી દ્રાવિડ અને ઓદ્રજ એ બે વિભાષા, અગિયાર પિશાચ-ભાષાઓમાંથી કાંચીદેશીય, પાંડ્ય, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, વ્રાયડ, દક્ષિણાત્યા, શૌરસેન, કૈકય અને દ્રાવિડ એ દશ પિશાચ-ભાષાઓ અને સત્તાવીસ અપભ્રંશોમાંથી વ્રાયડ, લાટ, વૈદર્ભ, બર્જર, આવન્ત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઉડ્ડ, હૈવ, પાંચ, કૈન્તલ, સિંહલ, કાલિંગ, પ્રાચ્ય,

૧. આ પૈટ્ટી ૨૩ અપભ્રંશોનાં નામ પૃ. ૨૬-૨૭માં અપાયેલાં છે. ૨. આ લેખ “શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ” (પૃ. ૫૯-૮૦)માં છપાયો છે. ૩. શૌરસેન દેશનું મુખ્ય નગર મથુરા ગણાતું. મુખ્યપણે આ મથુરા અને એના આસપાસના પ્રદેશમાં એક વેળા બોલાતી ભાષા તે ‘શૌરસેણી’. આ પ્રદેશમાં એક કાળે પ્રવર્તતી આદિમ પાઘ્ય ભાષામાંથી આ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

કાર્ણાટ, કાચ, દ્રાવિડ, ગૌજન, આબીર અને મધ્યદેશીય એ તેવીસ અપભ્રંશો એ ભિન્ન ભિન્ન દેશ સાથે સબધ ધરાવે છે ?

‘ પેસાર્વ ભાષા ’ એ નામ એ બોલનાર ‘ પિશાય ’ ભતિ ઉપરથી પડેલું છે એમ કેટલાક માને છે અને આ ભતિના મૂળ વતન તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના પશ્ચિમના પ્રાત પ્રદેશનો અથવા અફઘાનિસ્તાનના પૂર્વ પ્રાન્ત-ભાગનો નિર્દેશ કરે છે

‘ અવહટ્ઠ ’ એ નામ એ ભાષામા વપગયેલા પરત્તુ ચાલુ શિષ્ટ વ્યાકરણથી સિદ્ધ નહિ થનારા એવા શબ્દો અને રૂપો ઉપરથી યોગ્ય છે એટલે કે આ નામ વર્ણનાત્મક છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે

PLCIC (પૃ ૯-૧૦)મા મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય ભાષાત્મક માહિત્યના સાત વર્ગો સૂચવતી વેળા (૧) ધાર્મિક, (૨) સાહિત્યિક, (૩) નાટકીય, (૪) વૈયાકરણીય નિર્દેશોલ, (૫) બૃહદ્ભારતીય (extra-Indian) અને (૬) શિલાલેખ મળથી એમ છ જાનના ‘ પ્રાકૃત ’નો નિર્દેશ કરાયો છે

નાટકો અને પાંચ ભાષા—પ્રાચીન સમયના ઉત્તર હિંદના નાટકો સંસ્કૃત અને પાંચ એમ બે ભાષામા રચાયેલા છે એ બધા યે નાટકો આજે ઉપલબ્ધ નથી પણ ઓછામા ઓછા દોઢસો નાટકો મળે છે ૨ આ બધામા શારિપુત્રપ્રકરણ નામનું નાટક સૌથી પ્રાચીન છે આ નાટકનું પૂરું નામ ઉશારદ્વતીપુત્રપ્રકરણ છે બીજા બે અનાતકર્તૃક (અશ્વઘોષ ?)ના નાટકોમાના એકમા બુદ્ધિ, કીર્તિ અને કૃતિ

૧. જુઓ પદ્મભાષાચન્દ્રિકા ૨ જુઓ A Bibliography of the Sanskrit Drama (pp 24-97) by Montgomery Schuyler ૩ આના અકોની સખ્યા નવની છે આ નાટક પૂર્ણ મળ્યું નથી, પણ આનંદની વાત છે કે એની કુશાનના સમયની પ્રાચી વિષિમા લખાયેલી જે હાથપોથી મળી છે (જુઓ P L C I C નું પૃ ૨૮) તેમા ઉપર્યુક્ત બિના છે એટલેજ નહિ પણ બીજા જે નાટકોનો ખરિત ભાગ પણ છે એનો સામાન્ય દેખાવ વગેરે જોતા એ પણ અશ્વઘોષની કૃતિઓ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે

જેવાં રૂપકાત્મક પાત્રોના પાઠ અને સંવાદ છે. ખુદ્ધિ વગેરે ત્રણ પાત્રો સરકૃત ભાષા બોલે છે.

ગીઝ નાટકની હકીકત રૂપક કરતાં વધારે મનોરંજક છે. તેમાં મગધવતી ગણિકા, રકોમુદ્ગન્ધ નામનો ઉવિદ્વક, રાજપુત્ર ધનંજય, સોમદત્ત, શારિપુત્ર, મૌદ્ગલ્યાયન અને એક દાસી એમ સાત પાત્રો છે.

આ નાટકો રૂપક અને ગણિકા-નાટક તરીકે ઓળખાય છે પાત્રોની ભાષામાં ચિત્રતા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત આ નાટકોમાં પણ ચરિતાઈ થતો જોવાય છે.

અશ્વધોપના પછી પરતુ ઇ. સ. ૩૫૦ કરતાં તો પહેલાં થઈ ગયેલા હાસ્યે રચેલાં મનાતાં તેર નાટકો અને શૂદ્રકકૃત મૃચ્છકટિક પ્રાચીન નાટકોમાં અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેએ પણ નાટકો રચ્યાં છે, પણ તે આટલાં પ્રાચીન નથી. કેટલાક કાલિદાસને શૂદ્રકના પુરોગામી તરીકે ઓળખાવે છે, પણ મારું માનવું એથી જુદું છે. હાસ્યે રચેલા દૂતવાક્ય નામના નાટકમાં સ્ત્રીપાત્રની પેઠે પાઘ્ય ભાષાનો પણ અભાવ છે. એવી રીતે કરપૂરમંજરી નામના સદૃશ્યમાં સંસ્કૃતનો અભાવ છે. આવા અપવાદો બાદ કરતા પ્રત્યેક નાટકમાં સરકૃત તેમજ પાઘ્ય એમ ઉભય ભાષાને સ્થાન અપાયેલું છે. ઇ. સ. ૧૪૦૦ની આસપાસ થઈ

૧. આ હકીકત યશઃપાલકૃત મોહપરાજય નાટકનું, કૃષ્ણમિત્રે રચેલા પ્રબોધચન્દ્રોદયનું અને કવિ કર્ણપૂરે રચેલા ચૈતન્યચન્દ્રોદયનું સ્મરણ કરાવે છે. ૨. આનો અર્થ ‘કુમુદ-ગન્ધનો પુત્ર’ એમ થાય. ૩. આને અગે જે એક અન્ય રૂપ ભાષામાં હુઝિંગ (Huizinga) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૯૭માં લખાયેલો છે એની નોંધ રસવિમર્શ (પૃ. ૪૨૬)માં લેવાયેલી છે. આ ગ્રન્થનું અંગ્રેજી નામ The Vidushaka in the Indian Theatre છે. ૪. આ સદૃશ્યમાં લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયું છે:—

“ સદૃશ્યં પ્રાકૃતશોષપાઠ્યં સ્યાદપ્રવેશકમ્ ।

ન ચ વિષ્કમ્મોડપ્યત્ર પ્રચુરશ્વાહુતો રસઃ ॥ ”

મયેલા વિઘાપનિએ પોતે રચેલા સસ્કૃત-પાઘ્ય નાટકોમા ' મેચિલી ' લાપામા પદો આપ્યા છે

સંસ્કૃત નામકરણ—આપણે નાટકોના નામ સસ્કૃતમા ગ્રજ કરાતા બોધએ છીએ, પણ એથી કંઈ એ સમસ્ત નાટકો એ જ લાપામા છે એમ નથી સસ્કૃતમા ૧ નામ હોવાનું કારણ તો એ છે કે પ્રાયઃ સૂત્રધાર નાટકનો નિર્દેશ કરે છે અને એ પાત્ર મુખ્યતયા સંસ્કૃત બોલે છે ' મુખ્યતયા ' કહેવાનું કારણ એ છે કે આકરહતમા સૂત્રધાર પાઘ્ય બોલે છે અને મૃચ્છકટિકમા સૂત્રધાર સંસ્કૃતમા થોડુંક બોલ્યા પછી પાઘ્યમા-સોરસેણીમા બોલે છે

નાટકોમા સસ્કૃત તેમ જ પાઘ્ય એ બંને લાપાને ગ્રહાન છે. તેમ છતાં આજે કેટલાક વર્ષો થયા એ નાટકોનો ' સંસ્કૃત નાટક ' તરીકે કેટલાકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આજે પણ કેટલાક તેમ કરે છે. આથી આમ કરવું તે ન્યાય્ય છે કે નહિ તે આપણે વિચારીશું આને અગે ત્રણ પ્રશ્નો ઉઠાવે છે —

- (૧) ' સંસ્કૃત નાટક ' એવો વપ્રયોગ ક્યારથી મળી આવે છે ?
- (૨) આ વપ્રયોગ કરનારનો તેમ કરવામા ગો ઉદ્દેશ રહેલો હતો ?
- (૩) આ વપ્રયોગનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો ?

' સંસ્કૃત નાટક ' એ નામ ઓગણીસમી મદીની પ્રસાદી છે અને એ

૧ કેટલાક નાટકના ગ્રજગની અનુવાદમા દા ત્વ કે હ મુવના અનુવાદોમા તે તે નાટકનું નામ ગ્રજગતીમા રજૂ કરાયેલું છે સંસ્કૃત અને પાઘ્ય લાપાનું બંધારણ વિચારતા બંને લાપાની સમાન સપત્તિરૂપે નાટકનું નામ થોજી શકાય તેમ છે ૨ લામના નાટકોમા નાટકનું નામ સૂચનાર પાકનો અલાવ છે ૩ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખામા એના કર્તા પ્રા મારકે આવો વપ્રયોગ કર્યો છે જુઓ પૃ ૧, ૧૦૪ ઇલાદિ P L O I C (p 1) મા Sanskrit plays એવો ઉલ્લેખ છે ટા છીએ પોતાના ગ્રન્થનું નામ " The Sanskrit Drama " રાખ્યું છે

નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રયોગકાળના પ્રેરક ગળના ઉત્સાહને આભારી છે. એનો પ્રયોગ ચાલુ કરનારાનો મોટો ભાગ પાઘય સાહિત્યથી બહુ જ થોડો પરિચિત હતો અને તેમનો સંસ્કૃત તરફ અનિશય પક્ષપાત હતો અને તે પણ એટલો બધો કે ભંડારોમાં હાથપોથીઓની તપાસ કરતાં પાઘય કૃતિઓ જડી આવતી તો તેની ઉપેક્ષા કરવા સુધીની તેઓ મનોદશા સેવતા હતા.

નાટકનું નામ સંસ્કૃત છે વાર્તા એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એવી દલીલ તો થઈ શકે તેમ નથી પણ નાટકનો નાયક સંસ્કૃત બોલે છે માટે એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એ દલીલમાં તો કાંઈક વળુદ છે, કેમકે એમ માનનાર કહી શકે તેમ છે કે ઘરમાં-કુટુંબમાં-સંસ્થામાં પણ મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી એ ઘર-કુટુંબ-સંસ્થા ઓળખાવાય છે, પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જેમ નાયક સંસ્કૃત લાખામાં બોલે છે તેમ નાયિકા અને એ બેનો પુત્ર પણ પાઘયમાં બોલે છે તો નાયક કરતાં નાયિકા ઊતરે જ છે એવો નિયમ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન કરી શકાય અને કેટલાંક નાટકનાં નામમાં પણ નાયકને બદલે કેવળ નાયિકાનું નામ જોવાય છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવાનું ભુલાય નહિ ત્યાં સુધી તો એવો પ્રયોગ ઉચિત ન ગણાય. વિશેષમાં આવો પ્રયોગ અનભિન્ન જનોને ભ્રમનું કારણ થઈ પડે તેમ છે, કેમકે તેઓ તો નાટક સર્વથા સંસ્કૃતમાં હશે એમ માનવા આથી પ્રેરાય.

નાટકની કેટલીક મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં કેટલોક વખત થયાં પાઘયને ૧૨થાને તેની છાયા રજૂ કરાય છે અને મૂળ પાઘય લખાણને છાયાનું સ્થાન અપાય છે એ પણ ઠીક નથી. પછી ભલેને બચાવ કાં ન કરાય કે સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે આમ કરાય છે?

હાલમાં કેટલોક વખત થયા પાઘય સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ થવા માંડ્યો છે એ સારી વાત છે. એનું મહત્ત્વ ધીરે ધીરે પણ સચોટ

૧. સ્થાનભેદથી પાઘયનું અકારણ મહત્ત્વ ઘટ છે કે નહિ એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

રીતે સમજાવું જાય છે એ પણ આનંદનો વિષય છે, પણ મને લાયક છે કે જે સંસ્કૃતનો અનાદ્ય કરવા જેટલી હદે પાઘ્ય સાહિત્યનો કાષ્ઠ વિદ્વાનને નાદ લાગશે તો તે નાટકને ‘પાઘ્ય નાટક’ કહેવા લાયકાશે અને પાઘ્યનો પ્રભાવ વિસ્તરતા અન્ય જનો પણ તેમ કરવા પ્રેરાશે. અલમત, આ પ્રયોગની વાસ્તવિકતા માટે તેઓ એમ કહી શકે છે કે નાટકમાં સંસ્કૃતભાષી પાત્રોની સખ્યા કરતા પાઘ્યમાં બોલનારની સખ્યા વિરોધ છે અને ખીજું, ઉપસંખ્ય નાટકો જોતા તેમાં સંસ્કૃત કરતા પાઘ્યનો હિસ્સો વધારે છે એટલે અધિકતાની દૃષ્ટિએ એ કથન વ્યાજબી છે, પણ તેમને પણ મારું તો એ નમ્ર સૂચન છે કે આવું વલણ હેતુ અનુચિત છે નાટક એ સંસ્કૃત અને પાઘ્યની સહિયારી મિત્રકત છે અને એનો ઉપભોગ કરનારા સંસ્કૃતજો અને પ્રાકૃતજો બંને છે તો એ મિત્રકતનું નામ ‘દ્વિભાષિત નાટક’ કે ‘પ્રાચીન ભારતીય નાટક’ જેનું રખાય તો કેમ? આને બદલે ‘વ્યામિશ્રક’ એવો પ્રયોગ જે રામાયણ (૬૨, ૧, ૨૭)માં થયેલો છે અને જેનો અર્થ ‘ટીકાકારે ‘મિશ્ર ભાષામાં રચાયેલ’ એમ કરેલો છે તે શબ્દ વપરાય ખરો?

પાત્રોની ભાષા—ના રા (અ ૧૭, શ્લો ૫૧-૫૮)માં ક્યા પાત્રે કયે ભાષા બોલવી તે મંજૂરી નીચે મુજબ નિર્ધારિત છે —

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
મોક્ષ ગજપુત્ર શેષિયો	અર્ધભાગધી	ખસ, રાકાર, ધોણક અને એવા ખીજા	ખસના દેશની ભાષા(ખાસી)
ધૂર્ત	અવન્તિજન	પુસ્કમ	ચાંડાલી
કાપી, ધોડા, જહરા, ઉંટ રંગેરે થોથ	આબીર કે	કિનવ (સૂતકાર) નાગરિક (નગરરક્ષક) મુગટ	દક્ષિણાત્મા
રથાનમાં વસ્નાગ	રાખરી		

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
વનચર	દ્રામડી	ઉદીચ્ય	વાહ્લીક
રાજનું અંતઃપુર	માગધી	અંગારકાર	શકાર ભાષા અને કંઈક અંશે વાનૌકરી
સુરંગ ખોદનાર		શિકારી	
ખાતર પાડનાર		કાષ્યન્ત્રોપજીવી	
અશ્વરક્ષક		નાયિકા,	શૂરસેની
આપત્તિગ્રસ્ત નાયક		એની સખી	
વિપદૂક વગેરે	પ્રાચ્યા		

ભાસે પોતે નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઈ અન્ય રચ્યો હતો એમ મનાય છે ૨ પણ એવો અન્ય જ્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ના• શા• પછીની કેટલીક કૃતિમાં પાત્રોની ભાષા વિષે ઊહાપોહ છે અને કેટલીક વાર એમાં વિસંવાદ પણ જોવાય છે. આની ઝીણવટમાં અહીં ન ઉતરતાં એટલું જ નોંધીશ કે ભાવ-પ્રકાશન પ્રમાણે ૩ભાસકૃત ચારુદત્તમાં ચારુન્તની પત્નીએ સંસ્કૃત

૧. સાહિત્યદર્પણ (૩, ૬૮-૭૩ અને ૮૬)માં જ્ઞતજ્ઞતની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ છે. ૨. અભિજ્ઞાનશાકુંતલ ઉપરની રાઘવભટ્ટકૃત ટીકામાંના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી ભાસ નામના નાટ્યશાસ્ત્રી થઈ ગયાનું અનુમાન સં. ના. વિ ૨. (પૃ. ૧૫)માં દોરાયું છે:—

“ માત્સેનાપિ આચીર્નમસ્ક્રિયાવસ્તુ હત્યાદાવેવાશીર્નિવદ્ધા ”

૩. ભાસનાં નાટકોની સંસ્કૃત ભાષા જોકે પાણિનિના વ્યાકરણને મોટા ભાગે અનુસરે છે, છતાં પ્રસંગોપાત્ત અનેક સ્થળે એમાં આ વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારા પ્રયોગો જોવાય છે. દાખલા તરીકે અનિયમિત સંધિ, પરસ્પૃષ્ટને બદલે આત્મનેપદનો પ્રયોગ અને એથી વિપરીત, ક્રિયાપદના સાદા અને પ્રેરક પ્રયોગોનો ગોટાળો તેમજ અનિયમિત સમાસો. આ વિશિષ્ટતાઓ શાને આભારી છે? આના મને બે ઉત્તરો સ્ફુરે છે.

(૧) પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરાંત અન્ય વૈયાકરણનો ભાસ ઉપર પ્રભાવ

ભાષા બોલતી જોઈતી હતી, કેમકે એ કુલજ છે, છતાં એ પાઘ્ય ભાષા બોલાતી આલેખાઈ છે

મૃચ્છકટિકા એકદરે ૩૦ પાત્રો છે એમાં ચારુદત્ત (નાયક), વિટ, આર્યક અને પ્રાક્ષણ ચોર શર્મિલક મસ્કૃત ભાષા બોલે છે; બાકીના પાત્રો પાઘ્ય બોલે છે પાઘ્ય બોલનારનો નિર્દેશ પૃથ્વીધર મૃચ્છકટિકાની વિવૃત્તિના પ્રારભમાં નીચે મુજબ કર્યો છે —

પાત્રો

ભાષા

વીરક (નગરરક્ષક)	}	અવન્તિજા ૨(૨)
અન્દનક (નગરરક્ષક)		
સરથાનક (શકાર) = રાષ્ટ્રિય = પાલકનો સાજો — શકારી	}	અપભ્રંશ (૫)
આહાન્ત અને ગોહ (એ ચડાણ) — આણંદલી		
માથુર (સહિક, જુગારખાનાનો સચાલક) — હક્ક		
દુર્જરક (જુગારી)		
મૈત્રેય (વિદ્વાક)		આર્ય (૧)

(૨) પાઘ્ય ભાષાની છાયા

માલવિકાગ્નિમિત્ર(અ ૧)માં “સુદ્ધ મત મળાદિ”માં મળાદિ ૩૫ છે અને ઐતરેય પ્રાક્ષણ (અ ૩૩)માં “ચરાતિ ચરતો મળ ” પંક્તિગત ચરાતિ ૩૫ છે તો શું એ પાઘ્યને આભારી છે ?

૧ આમાં વગભગ શત્રૂઆતમાં કેટલીક ભાષાઓના લક્ષણો છે —

“ શૌરસૈન્યવન્તિજા પ્રાચ્યા ઇતાસુ દન્ત્યસકારતા । તથાવન્તિજા રેફવતી લોકોક્તિહુલા । પ્રાચ્યા સ્વાર્થિકકકારપ્રાયા । માગધી તાલવ્યશકારવતી । શકારી ચાણ્ડાલ્યોસ્તાલવ્યશકારતા રેફસ્ય ચ લકારતા । વકારપ્રાયા લક્ષ્મિભાષા । સસ્કૃતપ્રાયત્વે દન્ત્યતાલવ્યસગકારદ્વયયુક્તા ચ ।

અપાર્થમકમ વ્યર્થ પુનરુક્ત હતોપમમ્ । લોકન્યાયવિરુદ્ધ ચ શકારવચન વિદુ ॥”

૨ આ પાત્રોની સખ્યા સૂચવે છે

પાત્રો

ભાષા

સંવાદક (લિલ્લુ થનાર)
 સ્થાવરક (શકારનો નોકર)
 કુંભીલક (વસંતસેનાનો નોકર)
 વર્ધમાન (ચારુદત્તનો નોકર)
 લિલ્લુ
 રોહસેન (ચારુદત્તનો પુત્ર)

માગધી (૬)

સૂત્રધાર, નટી, રત્નિકા (ચારુદત્તની દાસી), મદનિકા (દાસી),
 વસન્તસેના, વસન્તસેનાની માતા, ચેટી, કર્ણપૂરક (નોકર),
 ચારુદત્તની બ્રાહ્મણી (પત્ની), શોધનક (ન્યાયમંદિરનો નોકર),
 શેકિયો. } શૌરસેની, ૧૧)

વસન્તસેનાની દાસી છત્રધારિણી, વસન્તસેનાના નોકર અધુસ,
 વસન્તસેનાના સાથી વિટ અને કાયસ્થની ભાષા વિષે સૂચન નથી !

પાઘ્યનો ઉપહાસ !—પાઘ્ય ભાષા એ નીચ પાત્રોની ભાષા છે એમ કહી એનો ફટલાક ઉપહાસ કરે છે. આ સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે ભાષામાં આર્ય સંસ્કૃતિના અદ્વિતીય પ્રતિનિધિરૂપ મહાવીર અને યુદ્ધે કલ્યાણકારી ઉપદેશ આપ્યો છે, જેને એકસરખી રીતે મંદ જનો તેમજ મેધાવી સમજી શકે એવી યોગ્યતા ધારણ કરી છે અને જેનો ઉપયોગ એક સમયે અસંસ્કારી ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ તેમજ રાંક અને રાય પણ કરતા હતા, અને જેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિના આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અશક્ય નહિ તો અપૂર્ણ તો રહેશે જ તે આ પાઘ્ય ભાષા છે.

વૈદિક અને પાઘ્ય ભાષાઓ—વૈદિક ભાષામાં અને પાઘ્યમાં ઉચ્ચારણનાં ફટલાંક ૧ પરિવર્તનો સમાન છે. આ આપણે પૃ. ૧૫માં જોઈ ગયા. પાઘ્યનો ભાવવાચક પ્રત્યય ત્તળ વૈદિક ભાષામાંનાં ત્વન સાથે

૧ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનારા મારા નિબંધ નામે “સંસ્કૃત શબ્દોનાં સમીકરણ અને સંસ્કૃત શબ્દોનાં પાઘ્ય રૂપાન્તર” માં મેં લૌકિક સંસ્કૃતનું ખીલ થરની પાઘ્ય ભાષામાં કેવી રીતે રૂપાન્તર થઈ શકે તે વિચાર્યું છે. પાઘ્યનું લૌકિક સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર તો નાટકો વગેરેમાં અપાતી છાયાથી નાણીતું છે.

સરખાવાય એવી રીતે સમધક જૂતકૃતનો તાળ પ્રત્યય વૈદિક ભાષાના ત્વાન સાથે સમધ વરાવે છે પાંચમુ અન્હે ૩૫ વૈદિક ભાષામા બધી નિલક્ષિતઓ માટે વપરાતા 'અસ્મે સાથે સરખાવાય પાંચમા મબોધનના બહુવચનના ૩૫૦ જેના કે પુત્તાહો, જણાહો' વૈદિક ભાષાના અકારાન્ત નરમ્ભિના નામ માટે પ્રથમા બહુવચનના વૈકલ્પિક ૩૫ ઉદેવામ, જનાસ ઇત્યાદિતુ રમગ્ય કરાવે છે પાંચમા ધાતુનુ સમધક જૂતકૃતનુ ૩૫ બનાવતી વેળા એ ઉપસર્ગ સંહિત છે કે નહિ તે જેનાનુ રહેતુ નથી આવી દ્રષ્ટીકત વૈદિક ભાષામા પણ જેવાય છે, કેમકે ત્યા ધાતુ અને ઉપસર્ગ સંજોડે નહિ રહેતાં વચમા ખીજા કેટલા યે શબ્દોને સ્થાન મળેનુ જેનાય છે આકારાત તૃતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય પાંચમ અને વૈદિક ભાષામા જે કે તે એક ખીજાની નિકટ છે એમિ = એહિ પેસાઈ અને ધપાવિ ભાષામા જેમ જ છે તેમ વૈદિક ભાષામા પણ છે સ્વરભક્તિને પાંચમા તેમજ વૈદિક ભાષામા સ્થાન છે ચતુર્થાને બદલે છઠી પવિભક્તિ અને દ્વિવચનને બદલે દેટશીક વાર બહુવચનનો પ્રયોગ એ પણ આ બે ભાષામા મમાન ૩૫૦ જેવાય છે વિગેયમા કેટલાક ૩૫૦ની બહુલતાને પણ બનેમા સ્થાન છે ક્રને બદલે હ, સમુક્ત વ્યજન પૈટ્ટી એકનો લોપ થતાં હસ્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે એ, સમુક્ત વળુના પૂર્વ સ્વગ્ની હસ્વતા, દ ને મદ્યે હ, ધ ને બદ્યે દ ઇત્યાદિ 'નામતો પણ માન્યને અગે નોધવી ધટે ૭

૧ જુનો નિકળ ૨ જુ. ગુ. ભા. (૫ ૪)મા આ નોધ ૩ એક વખતે પ્રત્યય લાગેલા ૩૫મા ઠાળાન્તરે વાગેના પ્રત્યયનો અર્થ સુચવવાનુ બળ ન્હુ રહેવા કે એ બલાઈ જતા ફરીથી પ્રત્યય લગાડાય તેવો આ ધાટ ન્હાય છે ૪ ૫ ૬ ૧૯૪૩-૪૪ના ફર્ગુસન કોલેજના JOURNALમાં આની નોધ છે તે પ્રમાણે ડૉ. બાપ્ટે 'અર્ધમાગધી' અને પાસિને અગે એક લેખ લખ્યો છે ૫ "ચતુર્થ્યે बहुल छ-दसि"—અષ્ટાધ્યાયી (૨, ૩, ૬૨). ૬ જુઓ પા ૬ મ નો ઉપોદ્યાન (૫ ૨૧) તેમજ જુ. ગુ. ભા (૫ ૩-૫) ૭ ૫ બેચારદારો આ વિષય ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કાન્તિ (૫ ૫૧-૭૪)મા વિગતારથી ચર્ચ્યા છે

ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ—જેમ વેદોની અને ખાસ કરીને ઋગ્વેદની ભાષાને સામાન્ય રીતે ‘વૈદિક સંસ્કૃત’ અથવા ૧ ‘આર્ષ સંસ્કૃત’ તરીકે ઓળખાવાય છે તેમ જૈનોના આગમોની ભાષા ‘અદ્ધમાગહી’ યાને ‘આરિસ પાઠ્ય’ કહેવાય છે. મહાવીર-સ્વામીએ આ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. મહર્ષિ યુદ્ધે પણ સંસ્કૃતમાં ઉપદેશ ન આપતાં ‘માગહી’ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ ભાષાનું નામ આગળ જતાં ૨ ‘પાત્રિ’ પડ્યું છે. એ નામ પહેલાં તિપિટક માટે યોજાયું હતું. આમ બોદ્ધ ધાર્મિક ગ્રંથોની ભાષા ‘પાત્રિ’ છે.

ગીર્વાણુ ગિરા—સામાન્ય જનતાને મતે સંસ્કૃત ભાષા ‘ગીર્વાણુ ગિરા’ ગણાય છે. અંમાં ભાષામાં દેવો બોલે છે એમ વિચાર-પણુતિ (સ પ, ઉ. ૪; સુ. ૧૯૧)માં ઉલ્લેખ છે. ૩ એટલે જૈનોની દૃષ્ટિએ અદ્ધમાગહી એ ગીર્વાણુ ગિરા છે. ભાસકૃત કુર્ણુભાર નાટક કે જેમાં ૪ સ્ત્રીપાત્ર નથી તેમાં બ્રાહ્મણરૂપે આવેલો ઇન્દ્ર પાઠ્ય બોલે છે.

ભાષાર્થ—શ્યામાચાર્યે^૧ પણુવણુ(પય ૧)માં આર્યના નવ

૧ પારસીઓનું ધાર્મિક સાહિત્ય જે ‘અવેસ્તા’ ભાષામાં રચાયું છે તેનું આર્ષ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર શક્ય છે. જુઓ Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes (Vol. III, Orientalia, Part II)માં છપાયેલ ડૉ. આઈ. જે. એસ. તારાપોરવાલાનો લેખ “A Sanskrit Version of Yasna IX” (પૃ. ૩૭-૯૦). વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ “A Sanskrit Version of Some Avestic Verses” વરુન્ત-રજત-મહોત્સવસ્મારક-ગ્રંથ (પૃ. ૮૯-૯૫)માં છપાયો છે. ૨ શબ્દ અને વાક્યરચનાની બાબતમાં પાલિ અને અંમાં વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ પાલિ અંમાં કરતાં અર્વાચીન છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. ૩ “દેવાણં અદ્ધમાગહાણ માસાણ માસંતિ । વિ ય ણં અદ્ધમાગહી માસા માસિજ્જમાણી વિસિસ્સિહ । ” અર્થાત્ દેવો અંમાં બોલે છે અને એ ભાષા બોલાતી હતી વિશેષતાને પામે છે. ૪ પંચરાત્રમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ સ્ત્રી-પાત્ર નથી; ફક્ત અર્જુન ખૂંટત્રવાનો ભાગ ભળે છે.

પ્રકાર સૂચવતી વેળા ‘ભાષા’ તે દાણુ? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી એનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપ્યો છે —

“ માસારિયા જે જ અદ્દમાગદાણ માસાણ માસેતિ તત્થ વિ ય જ જત્ય વસીલિલી વવત્તદ્ ”—પદ્ય ૫૬૨ (આગમોદય સમિતિ)

અર્થાત્ જોએ ૧અંમાં ભાષા બોલે છે અને જ્યાં બ્રાહ્મી લિપિ પ્રવર્તે છે તેઓ ‘ભાષા’ છે

જૈન મત અમુજ્ય તીર્થ કરો, દેવો અને ભાષાર્થોની ભાષા અં માં છે

આર્થ ભાષા—જેમ ૨પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી (૨ ૪, ૫૮)મા વેળી ભાષાને ‘આર્થ’ કહી છે તેમ ગુજરાતના પાણિનિ હેમચ દ્રસૂરિએ અં માંને ‘આર્થ’ કહી છે

લોકસાહિત્યની ભાષા—લોકસાહિત્યની વાનગી પાઘ્યમા ગૂઢાયેલી મળે છે ભાસકૃત પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટક પ્રાચીન હિન્દમા પ્રચાર ભોગવતા સુરાગીતોના રસિક અવરોધનું અને એ રીતે એક લોકગીતના ખડનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે એને લગતું પદ્ય નીચે મુજબ છે —

“ ઘણા મુરાહિ મત્તા ઘણા મુરાહિ અણુલિત્તા ।

ઘણા મુરાહિ જ્ઞાદા ઘણા મુરાહિ સમવિદા ॥ ”

સુરાથી મત્ત બનેલાઓ ધન્ય છે—એમને ગાળાશી ધટે છે, સુરાથી ખરડાયેલાઓને ગાળાશી ધટે છે સુરા વડે જીવનપાને શાળાશી ધટે છે, અને સુરા વડે સન્માન પામેનાને શાળાશી ધટે છે

વિદ્યાર્થીય (અ ૪)મા પુરુરવા રાજ્ય મત્ત અવસ્થામા અવદ્ધ’ ભાષામા બોલે છે એ પદ્ય લોકસાહિત્યની વાનગીરૂપ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. દાક્ષિણ્યચિદ્ર છંદે ઉદ્ધોતનચૂરિએ ઉકુવલ્લયમાલામા પાઘ્ય ભાષાને લોકરૂત્તાતોના મદાસાગરરૂપ કહી છે ૪

૧ બૃહત્કથાકોશ (૫૧, ૧૦, ૫ ૭૪)મા અર્ધમાગધયા વાળી એવો પ્રવાન છે ૨ અ રામચન્દ્ર બલ્લવ આયવરેનો લેખ “ પાણિનિવાચીન સમાજ-મિલિનુ ચિત્ર વ૦ ૨૦ મં ૨મા (૫ ૭૨-૮૦)મા ઉપાયો છે ૩ આ શક ૨૧૧ ૭૦૦મા એક દિવસ એકા દનો ત્યારે પૂર્ણ કરાઈ હતી ૪ જુઓ ૫ ૫૧.

૧ અદ્ધમાગધીની રચના—અંભાંની વ્યાખ્યા લગભગ ઇ. સ.ની ચોથી—પાંચમી સદી મુધી તો દ્રાહ્યે આપેલી દેાય એમ જણાતું નથી એ દિશામાં ચોથી પ્રથમ પ્રકાશ પાડનાર જિનદાસગણિ મહત્તર છે. એમનો સમય મોડામાં મોડો ઇ. સ.નો માત્રો સૂઝા છે. એમણે વિશેષ-નિસીદ્યુણિયમાં “ મગહદ્ધવિસયમામાનિવદ્ધં અદ્ધમાગદ્ધં અટ્ટારસદેસીમામા-નિચયં વા અદ્ધમાગદ્ધં ” એ દ્વારા અંભાંનાં એ લક્ષણો આપ્યાં છે : (૧) અડધા મગધની લાપા તે ‘ અંભાં ’ અને (૨) ૧૮ દેશી લાપાના મિશ્રણરૂપ તે ‘ અંભાં ’. ખીલું લક્ષણ પણ સંયુક્તિક જણાય છે; કેમકે મહાવીરરામીના શિષ્યોમાં છુદ્ધતા શિષ્યોની પેઠે અનેક દેશનાં અને અનેક વર્ગનાં અને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આમ મગધના, મિથિલાના, કાશલના એમ વિવિધ રચળના અને રાજકુળના, શ્રેષ્ઠીકુળના અરે, છેક શ્દ્ર જાતિના મનુષ્યો મહાવીરરામીના ઉપદેશને સાંભળનારા, ઝીલનારા તે હૃદયમાં ઉતારનારા હતા એટલે એ સર્વ મનુષ્યોને સહેલાઈથી સમજાય એવી લાપામાં જૈન ધાર્મિક મૌલિક ગ્રંથો રચાયા તે સમુચિત છે.

અભયદેવસૂરિએ વિચારુ(સ. ૫, ઉ. ૪; સુ. ૧૯૧)ની ટીકા (પત્ર ૨૨૧અ—આ)માં કહ્યું છે કે થોડેક અંશે માગધ(ધી)ના લક્ષણવાળી અને થોડેક અંશે પ્રાકૃત લાપાના લક્ષણવાળી લાપા તે ‘ માગધીયા અડધી ’ એ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ‘ અર્ધમાગધી ’ છે. ૩ આ સૂરિએ સમવાયની ટીકા (પત્ર ૬૨અ)માં એમ કહ્યું છે કે પ્રાકૃત વગેરે ૭ પ્રકારની લાપાઓમાં જે માગધી નામની લાપા ‘ ર ’ને બદલે ‘ લ ’ અને ‘ સ ’ને

૧ અને અંગે The Imperial Gazetteer of India (Vol. II, p. 261)માં નીચે મુજબનો વિલક્ષણ ઉલ્લેખ છે—

“ One of the most important, the best preserved and the most copious of all the Prakrit dialects. ”

૨ આ તેમજ અંભાંનાં નામ, સ્વરૂપ, સરળતા, દુર્ગમતા અને વિશેષતા એ બાબતો અહીંના (સુરતના) સાપ્તાહિક “ પ્રતાપ ” ના ૨૩-૯-૩૯ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખ નામે “ અદ્ધમાગધી લાપાની આછી રપરેખા ”-માં મેં વિચારી છે. ૩ જુઓ પૃ. ૩૬, ટિં ૧-૩.

સ્થાને 'શ' એવા લક્ષણવાળી છે તે જ્યારે પોતાના તમામ લક્ષણોથી યુક્ત ન હોય ત્યારે એ 'અર્ધમાગધી' કહેવાય છે^૧ આવવાહયની ટીકા(પત્ર ૭૮આ)મા આ સૂરિએ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે '૨' અને 'સ'ને બદલે અનુક્રમે 'લ' અને 'શ'ને સ્થાન આપવાનું જે માગધી ભાષાનું લક્ષણ છે તેથી પરિપૂર્ણ અને પ્રાકૃત ભાષાનાં લક્ષણની બહુ-લતાનાળી ભાષા તે 'અર્ધમાગધી' છે.^૨ આમ આ સૂરિના મતે જે ભાષામા 'માગધી'ના થોડાક લક્ષણો હોય અને બીજા બધા અન્ય 'પ્રાકૃત'ના હોય તે 'અર્ધમાગધી' છે^૩ ૫ જેચરદાસે ૪૩૦ ભા. ૦ ઉ. (પૃ ૧૧૪)મા નીચે મુજબ પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે —

"આપ પ્રાકૃતમા બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતુ ૩૫ તો છે અને તદુપરાત 'ત' ક્રુતિ વગેરેની બીજી કેટલીક વિલક્ષણતા ય છે એથી અર્થાત્ આર્ધપ્રાકૃતમા એક તો બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા બીજો કેઈ તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ—એમ બે પ્રવાહો મળેવા હોઈ તેનું નામ 'અર્ધમાગધી' કહેવાયુ હોય તો ના ન કહેવાય "

આ. ૦ ક. (પૃ ૨૭)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

"ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમા લેવામા આવે તો 'પાવિ' > અર્ધ માગધી < માગધી ' એટલે કે પાલિના લક્ષણો અને માગધીના લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે "

દિગંબર આચાર્ય કુંદકું^૪ ૬ સંસ્કૃપાહુડ રચ્યુ છે એની ૩૫મી— ૩૬મી ગાથાની ટીકામા શ્રુતસાગરસૂરિએ " અર્ધમાગધીના ભાષા "નું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ્યુ છે —

૧-૩ આને અંગના અવતરણો ઇત્યાદિ માટે જુઓ મારો અચેજ નિબધ નામે Addhamāgadhī (Ardhamāgadhī) Grammar (reconstructed from the Jaina Canon) આ નિબધમા મે મલય-ગિરિસૂરિએ ન હીની ટીકા(પત્ર ૮૪ અ)મા 'અર્ધમાગધી'ને અંગે કરેલો નિર્દેશ નોંધ્યો છે ૮ આના પૃ ૧૦૬-૧૨૦મા 'અર્ધમાગધી'નો પરિચય, 'અર્ધ-માગધી'નો અર્થ-વિચાર, 'અર્ધમાગધી'મા 'ત' ક્રુતિ તેમજ 'અર્ધમાગધી' અને જૈન પરપરા એ બાબતો અનુક્રમે વિચાર્ત છે

“ અર્દ્ધ મગધદ્ભાપયા મગધદેશભાષાત્મકમ્, અર્દ્ધ ચ સર્વભાષાત્મકમ્ ।
કથમેવં દેવોપનીતત્વમિતિ ચેત્ મગધદેવસન્નિધાને તથાપરિણામતયા ભાષયા
સંસ્કૃતભાષયા પ્રવર્તેતે । ”

અર્થાત્ ભગવાનની ભાષાનો અડધો ભાગ ‘મગધ’ દેશનો ભાષાવાળો છે
અને અડધો સર્વ ભાષાવાળો છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં આ દેવો વડે
કહેવાયેલ છે એમ કેમ કહેવાય એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો મગધદેવના સાન્નિ-
ધ્યમાં તે પ્રકારના પરિણામ રૂપે સંસ્કાર પામેલી ભાષાએ પ્રવર્તે છે.

અદ્ભુતમાગહી ભાષાનાં લાક્ષણિક ૧અંગ—અં માં ભાષાતું
કોષ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચાયું હશે એમ લાગે છે, જોકે આનું તો એવું
એક પાઘ્યમાં ‘રચેલું’ મળતું નથી. સિં હેં (અ. ૮)માં ‘આર્ષ’
એવી સજ્ઞા દ્વારા એનાં લાક્ષણિક અંગો દર્શાવાયાં છે. શ્રીપ્રાકૃત-
વિજ્ઞાનપાઠમાલામાં એના કર્તા કસ્તૂરવિજયગણિય (હવે સૂરિ)એ
‘આર્ષ’ની છૂટીછત્રાઈ નોંધ લીધી છે.^૨

જૈન આગમેને અગે નિજજીતિ, ભાસ, ચુણિય અને સંસ્કૃત ટીકાઓ
રચાઈ છે. આ વિવિધ પ્રકારના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાં અમુક રૂપો અને
વાક્યપ્રયોગોને અગેના વિવેચનમાં કેટલીક વાર ‘આર્ષ’ શબ્દ વપરાયો
છે. ઉદાહરણાર્થે ઉત્તરજગ્ગયણી ‘વાદિવેતાલ’ શાન્તિસૂરિકૃત ઉપાઘ્ય
ટીકા યાને શિષ્યહિતાનો તેમજ શીલાંકસૂરિએ રચેલી ૪સૂયગડની ટીકાનો
નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

૧ આ વિષય અંગ્રેજીમાં પ્રો. એમ. વી. પટવર્ધને “ The Daśavaikā-
likasūtra: A Study ” (પૃ. ૬૩-૭૯)માં ચર્ચ્યા છે. ૨ આ નોંધો
પ્રથમ આવૃત્તિનાં નીચે મુજબના પૃષ્ઠાંક ઉપર છે:—

૫ (ટિ.), ૧૨, ૨૮, ૩૫, ૫૧-૫૪, ૮૦, ૮૧, ૮૬-૮૯, ૧૦૯, ૧૧૦,
૧૨૧, ૧૨૩ (ટિ.), ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૮-૧૫૦, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૫,
૧૮૮, ૧૯૯, ૨૪૩ અને ૨૪૬ (ટિ.).

૩ જુઓ પત્ર ૬૩આ, ૭૮અ, ૧૮૧અ ઇત્યાદિ. ૪ જુઓ પત્ર ૧૯આ, ૨૮ અ ઈં

અદ્ધમાગહીની પ્રાચીનતા—‘અદ્ધમાગહી’ એ નામ જૈન આગમોમા તેમજ વિમલસૂરિકૃત પઉમચન્થિ (ઉ ૨, શ્લો ૩૪)મા મળે છે તો આના સંસ્કૃત સમીકરણરૂપ ‘અર્ધમાગધી’ નામ નાં શાં (અ ૧૭, શ્લો ૪૮)મા મળે છે આ ઉપરથી આ નામની ભાષાની પ્રાચીનતા વિષે અનુમાન થઈ શકે છે

PLCIC(પૃ ૧૮)મા કહ્યું છે કે અશ્વધોષના નાટકોના ઉપલબ્ધ થયેલા અશોમા એક પ્રકારની બોલી જેવાય છે એ ઇ મ ના બીજા સૈકામા વપગતી “અર્ધમાગધી”નું પ્રાચીન સ્વરૂપ (phasos) છે, અને એ જૈન આગમોની ભાષા કરતા વધારે પ્રાચીન છે

સોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા—મિં હેં (અ ૮, પા ૪, સુ ૨૬૦-૨૮૬)મા મરહટ્ટીના ^૧અનુસધાનમા સોરસેણીના લક્ષણો દર્શાવાયા છે તેમા અનાદિ અને અસયુક્ત ‘ત’નું ‘દ’ તરીકે અને ‘થ’નું ‘ધ’ તરીકે પરિવર્તન ખાસ નોધપાત્ર છે કહ્વજ અને ગહ્વજ જેવા સખધક ભૂતદૃઢતાના રૂપ અને એવ અબ્યયનુ એવ તરીકેનું રૂપાંતર પણ સોરસેણીના લાક્ષણિક અંગ છે આ ઉપરાંત હજ્જે, હોમાળદે અને હોહી એ પ્રયોગ પણ આ ભાષાની વિશિષ્ટતાના ઉદાહરણરૂપ છે

સુ ૨૮૭-૩૦૨ માગહીના લક્ષણો પૂરા પાડે છે ‘ર’નું ‘લ’ તરીકે ર અને ‘વ’ અને ‘સ’નું ‘શ’ તરીકે અને પ્રારભિક ‘જ’નું ‘ય’ તરીકે પરિવર્તન થયા ઉપરાંત ટ નો તેમજ છ નો સ્ટ અને સ્થ તેમજ ધં નો સ્થ થાય છે વળી ન્ય, વ્ય, જ અને જ્ઞ એ જ્ઞ રૂપે પરિણમે છે, અને અનાદિ છ નો સ્થ થાય છે

૧ આ ઉપરથી મરહટ્ટી એ મોરસેણી કરતા પ્રાચીન છે એમ ન મનાય, નહિ તો મોરસેણીના અનુસધાનમા અપાયેલ માગહીના લક્ષણો અને માગહીના અનુસધાનમા અપાયેલા પેત્રાર્ઠના લક્ષણો જોતા એ ભાષાઓ વિષે પણ આનું જ અનુમાન કેમ ન કરાય ? આ તો આકરણને અંગેની અનુદ્ધતાને આભારી છે, નહિ કે ઐતિહાસિક હકીકત કે કમ છે ૨ બિહારી ભાષા લહારપ્રધાન છે અને રિંગલ હહારપ્રધાન વાણી ગણાય છે જુઓ ચારણો અને ચારણી માહિત્ય (પૃ ૪૪)

સૂ. ૩૦૩-૩૨૪માં પેસાઈનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. એમાં 'દ' નો 'ત' અને 'લ' નો 'ળ' થાય છે. વળી હૃદય ના 'ય' નો 'પ' થાય છે.

સૂ. ૩૨૫-૩૨૮ ત્રીજા પેસાઈનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે. ગ, જ, ડ, દ અને ળ એ અનુક્રમે ક, ચ, ટ, ત અને પ રૂપે પરિણમે છે. બાકીની ઘણીખરી બાબતમાં એ પેસાઈને મળતી આવે છે, કેમકે પેસાઈ એની પીઠિકારૂપ છે.

લાપા અને પ્રાકૃતત્વ—જે કોઈ લાપા મૂળ કે ઉત્તર સ્વરૂપે જીવતી રહે છે તેનું કારણ તે એના વ્યવહારના સ્વરૂપથી બહુ અલગ ન પડી જવાની અનુતેયતા (flexibility) ની શક્તિને લીધે છે. વ્યવહારી લાપામાં જે જીવંતતા અને પરિવર્તનશીલતા છે તેને આપણે લાપાનું પ્રાકૃતત્વ કહીશું. સામાન્ય માણસની વૃત્તિ અને અનુવૃત્તિને અનુરૂપ રહેવાનું વલણ વાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલું છે. અસંસ્કારી જનતાનો અને શિષ્ટ જનતાનો પણ સરળતા તરફ ઝોક હોય છે, કેમકે શક્તિનો ઓછામાં ઓછો વ્યય કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવું એ તો મનુષ્યનું સર્વસાધારણ લક્ષણ જ છે. ઉચ્ચારણની કઠોરતા કે કંઈક નિયમિતતા કે પ્રયોગનું પોલાદી ચોકડું સામાન્ય જનતાને આંખમાં કણીની જેમ ખટકે છે તેથી તેમનું વલણ ઉચ્ચારણમાં સરળતા લાવવા માટે અને પ્રયોગાદિના ચોકઠાને ઢીલું બનાવવા તરફ રહે છે. વળી તેઓ અનેક જાતનાં રૂપો યોજે છે—પછી ભલે તે એક વખતના નક્કો કરેલા નિયમોથી વિપરીત પણ કેમ ન હોય? રૂપોની વ્યાપકતા અને એથી કરીને ઉદ્ભવતી નિયમોની શિથિલતા એ જો પણ પ્રાકૃતત્વનાં અંગો છે.

પાઘયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ—સંસ્કૃત લાપાનો પાઘય લાપા તો શું પણ તામિલ વગેરે લાપાઓ ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે એમ સાંભળતાં જેટલું આશ્ચર્ય ન થાય તેટલું બદકે એથી અધિક આશ્ચર્ય પાઘયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે એ જાણતાં અનભ્યાસીઓને થાય છે અને આમ ચકિત થનારામાં કેટલાક તો સંસ્કૃતજો પણ છે, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? શું વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓ પણ પરસ્પર

સમાગમમાં આવતા ઓછાંતે અરો એકબીજાને પોતાના રંગે રંગતી નથી ? તો પછી મૂળે એક જ માતાની પુત્રીઓ જેવી-એક જ સિદ્ધાન્તી બે બાબુઓ જેવી પાઘ્ય અને સરકૃત ભાષાઓ પરસ્પર પ્રભાવ પાડતી જણાય એમાં શી નવાઈ ? કેટલાયે પાઘ્ય શબ્દો સરકૃત સાહિત્યમાં આપોઆપ દાખલ થઈ ગયા છે, અને કેટલાકને ધગદાપૂર્વક સરકૃતનો સ્વાગ મળતી તેમને આ સાહિત્યમાં સ્થાન અપાયું છે માગહીમાં ‘સ’ નો ‘શ’ વપરાય છે આ અસર ઋગ્વેદ અને નિરુક્તમાં વપરાયેલ ‘શાલો’ એ અર્થવાચક સ્થાલ શબ્દ ઉપર થઈ છે અને તેમ થતા લૌકિક સરકૃતમાં સ્થાલ અને ક્ષાલ એમ બંને શબ્દો થયેઅપણે વિહરે છે એવા બીજા ઉદાહરણ તરીકે ‘સૂપ્ત’ વાચક સૂર્ય અને શૂર્પ શબ્દનો નિર્દેશ થઈ શકે સરકૃત માહિત્યમાં એવા અનેક શબ્દો છે કે જેના બે જાતના ઉચ્ચારણનું કારણ પાઘ્યની બાપક રચસંગતુ પરિણામ છે જેમકે કાશી-કામી, અથુ-અમ્, શકરા-સકરા, દાશી-દસી શંચી-સચી, મપી-મમી, ચાપ-ચામ, શામગી-સામગી ઇત્યાદિ. ૫ બેચરદાસ આ મબધમાં નીચે મુજબ ઉમેરે છે —

૧ વિદેશી શબ્દો પણ આ રીતે અપનાવાયા છે વિચારો દીનાર, મુરજા, મસીતિ (શ મસીદ), સુરશાળ (શ સુલતાન), મુદ્ગલ (શ મોગલ) વગેરે ૨ વિરુષોણ ભટ્ટાચાર્ય લખેલા લેખનો અનુવાદ “ સરકૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુગીયન ” એ નામથી “ પ્રગ્ધાન (પૃ ૧૮, અ ૫, પૃ ૪૨૫-૪૩૩) માં વિ સ ૧૯૯૦માં પ્રકાશિત થયેલો છે મનુસ્મૃતિમાં જે પાઘ્ય શબ્દો સ્પષ્ટસ્થિત સ્વરૂપમાં વપરાયા છે તે હકીકત “ ભુદ્ધિપ્રકાશ ” (વ ૮૭, અ ૪, પૃ ૩૬૫-૩૬૬) માં હ સ, ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી હરિવલ્લભ શુ બાયાણીના લેખ નામે “ સરકૃત પર પ્રાકૃત અસર અને મનુસ્મૃતિ ” માં દર્શાવાઈ છે ૩ બુઓ ૫ બેચરદાસના “ પ્રાજ્ઞાન ” ના ૩૧-૩-૪૦ના અક્ષમાં છપાયેલા લેખ નામે “ પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રતિ વિદ્વાનો અને વિદ્યાપીઠાનું દુર્લભ ” આ લેખમાં એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે “ મોટી બહેન જેમ નાની બહેનને પોતાના અલ-કારો આપી શોભાવે છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાના મૂક આમૂલ્યોપા નાની બહેન સરકૃતને મહનયુક્ત કરી છે ”

“પાલી(લિ) ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં ‘ત’ નું ‘ટ’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. એની અસરને કારણે ‘વિકૃત’ નું ‘વિકટ’ ઉચ્ચારણ થયું છે અને એ રીતે આવેલો ‘વિકટ’ શબ્દ ઋગ્વેદ સુધી પહોંચ્યો છે.

‘રાયણ’ના કાઠના અર્ધનો સૂચક ‘પિયાલ’ અને ‘પ્રિયાલ’ શબ્દ છે. એમ ‘ર’ નો લોપ થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોરાકરોએ બેઉને સંસ્કૃત શબ્દો તરીકે નોંધ્યા છે.”

અતિસંસ્કૃતીકરણ ધત્યાદિ—બૃહત્કથાકોશમાં અતિસંસ્કૃતીકરણ (hyper-Sanskritization) નાં ઉદાહરણ મળે છે. જેમકે ફાલ્ગુવને બદલે પ્રાથુક (૭, ૯૫; પૃ ૧૧), પુલિન્દને બદલે પુલિન્દ્ર (૭૫, ૯૫; પૃ. ૧૮૪), અને જમદગ્નિને બદલે યમદગ્નિ (૧૨૨, ૪; પૃ ૨૬૫). વિશેષમાં આ બૃહત્કથાકોશમાં પાઘ્યમાંથી પુનર્વિધાન (back-formation) તરીકે ઓળખાવતા શબ્દો પણ મળે છે. દા. ત. મારતે વાસ્યે (૬, ૧; પૃ ૭), આર્જિકા (૭, ૪૩; પૃ. ૯), શ્રાવિતઃ, (૨૮, ૨૨; પૃ ૪૬), અને રથ્યં (૫૬, ૪૧૧; પૃ. ૧૦૦). આનાં અનુરૂપ પાઘ્ય રૂપો અનુક્રમે મારદે વાસે, અજિયા, સાવિઓ અને રચ્છં છે.

પાઘ્ય ભાષાના ‘દેસિય’ શબ્દો—સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ પાઘ્ય ભાષાના શબ્દોના (૧) ત સમ, (૨) તદ્ભવ અને (૩) દેશ્ય (પા. દેસિય યાને દેસી) એમ ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. ‘તત્સમ’ થી લૌકિક સંસ્કૃત સાથેની સમાનતા સામાન્ય રીતે સમજાય છે, પણ જો વૈદિક ઋચાઓમાં જળવાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ રાખનાર એવો ‘તત્સમ’ નો અર્થ કરાય તો તે વધારે સમુચિત ગણાશે. એવી રીતે ‘તદ્ભવ’ થી વૈદિક શબ્દોના ઉચ્ચારણથી કંઈક ભુદા ઉચ્ચારણવાળા પરંતુ અક્ષરયોજના અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ સેવનાર તે ‘તદ્ભવ’ એમ કહેવું વધારે ન્યાય ગણાશે. પાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવર્ધકહિમાં ભારોભાર ‘દેશ્ય’ શબ્દો હતા એમ આપણે તરંગલોલા ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. એ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનો ધીરે ધીરે હાસ અને અનાદર થતો ગયો એમ માનવાને સખળ આધાર છે. જેમકે એક તો

તરંગવર્ષકહા તરફના લોકોના અનાદ્યનુ કારણ એ 'દેશ્ય' શબ્દોની પ્રચુરતા હતી બીજા આધાર તે મહાશ્વરચરિત્ર નાણુપ ચમીકહા વાને પ ચમીમહાપ્રમાના નિમ્નલિખિત પદનો પ્રારંભિક ભાગ છે —

“ ગૂઢત્યદેસિરહિય મુલલિયવજેહિં વિગ્ધ્ય રમ્મ ।

પાઙ્યકચ્ચ લોણ કસ્મ ન હિયમ મુહાવેદ્ ૧ ॥ ”

વજ્જતલગ્ગ(કવવજ્જ)માના નીચે મુજબના પદનુ પહેલુ ચરણુ પણુ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે —

“ દેમિયમહ્વલોદ્દ મહુરવપ્પરછદસંઠિય લલિય ।

ફુહવિયહપાયટ્ટય પાઙ્યકચ્ચ પટેયચ્ચ ॥ ૨૮ ॥ ”

સમશાસ્ત્રચરિયમા એના કર્તા હુરિભદ્રમૂરિએ 'દેશ્ય' શબ્દો વાપર્યા છે આગમોમા પણુ અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે

વામને તે કાવ્યાલિ ગારસૂત્ર(૫-૧-૧૩)મા જે 'દેશી' પદ અતિ-ગયવપરાયુ હોય તેને સસ્કૃત કાવ્યમા સ્થાન ખુરીથી અપાય એમ કહ્યું છે

પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા—વજ્જતલગ્ગ(કવવજ્જ, શ્લો. ૨૬)-મા યુવતિઓને પ્રિય એવી ભાષા તરીકે પાછપનો નિર્દેશ છે વિશેષમાં રાજશેખરકૃત બાલરામાયણુ (૧, ૧૧૧, ૫ ૪૯)માનુ એક વર્ણન પણુ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે

લાટોની લાડીલી ભાષા—બાલરામાયણુનુ ઉપયુક્ત વર્ણન-વાણુ પદ લાટોનો પાછવ ભાષા તરફનો પક્ષપાત સૂચવે છે વિશેષમાં આ જ કવિએ કાવ્યમીમાસા (અ ૭)મા કહ્યું છે કે લલિત કવન કરવામા મીન્દય મુદ્રાવાળી જીભ વડે લાટ દેવના લોક જે સસ્કૃતના દ્રેષી છે તેઓ લટકાળી પાછવ ભાષા બોલે છે ?

પાઘ્યની કોમળતા—સંસ્કૃતની કઠોરતા અને પાઘ્યની કોમળતા વિષે કમ્પૂરમંજરીમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ પરસો સક્કઞ્વંધો પાઠઅવંધો વિ હોદ મુડમારો ।

પુરિસાણં મહિલાણં જેત્તિયમિદ્ધતરં તેત્તિયમિમાણં ॥ ”

અર્થાત્ સંસ્કૃતનો બંધ એટલે કે સંસ્કૃતમાંની રચના કઠોર છે, જ્યારે પાઘ્ય બંધ સુદોમળ છે. મરદોમાં અને મહિલાઓમાં જેટલું અંતર છે તેટલું આ બે બંધોમાં છે. વજ્રમલગ્ગ પણ પાઘ્યની કોમળતા સારી રીતે બહાર કરે છે. એને લગતો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:—

“ પાઙ્ગ્યકવ્વુદ્ધાવે પઙ્ગિવયણં સક્કાજો દેહ ।

સો કુસુમસત્થરં પત્થરેણ અદુદ્ધો વિણાસેહ ॥ ”

અર્થાત્ પાઘ્ય કાવ્ય બોલાતું હોય ત્યારે જે સંસ્કૃતમાં ઉત્તર આપે તે મૂર્ખ (જન), (કોમળ) કુસુમોની શય્યાનો પથર વડે (છુંદીને) નાશ કરે છે.

ગઉડવહુ(ગા. ૯૨)માં પણ પાઘ્યની કોમળતા વર્ણવાઈ છે અને સાથે સાથે નવીન અર્થના દર્શનની પાઘ્યમાં ત્રિપુન્નતા છે એમ પણ નિર્દેશાયું છે. પ્રસ્તુત ગાથા નીચે મુજબ છે:—

“ જવમત્યદંસણં સંનિવેસસિસિરાઓ વંધરિદ્ધીઓ ।

અવિરલમિણમો આમુવણવંધમિહ જવર પયયંમિ ॥ ૧૨ ॥ ”

પાઘ્યની મધુરતા, ગીતક્ષમતા, લલિતતા અને લવણિમા-ભાહુસત્તસર્ધના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે જેઓ અમૃતસમાન પાઘ્ય કાવ્ય લખવાનું અને સાંભળવાનું જાણતા નથી અને કામના તત્ત્વની ચિંતા કરે છે તેઓ કેમ લાજતા નથી ? આ ઉપરથી પાઘ્યની મધુરતા અને રસ-મયતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. પ્રાકૃતપ્રકાશની વૃત્તિ નામે પ્રાકૃત-મંજરીના પ્રારંભ (શ્લો. ૫)માં એના કર્તા કાલાયન દહે છે કે અહો એ પ્રાકૃત મનોહર છે, પ્રિયાના વદનચન્દ્રની જેમ સુંદર છે અને એમાં અમૃતના રસ વડે પરિપૂર્ણ એવી સૂક્તિઓ છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા. (શ્લો. ૫૨,

૫ ૧૦૭)મા એના પ્રણેતા સિદ્ધર્ષિએ પાઘયને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે આ ભાષા બાળકોને અથવા બાળાઓને (અને એક રીતે બનેને) સદ્બોધ કરાવનારી છે અને કહ્યુંને મનોહર અથવા ક્રામળ છે નાટકોમા નાયિકા પાઘય બોલે છે એ ગદ્ય સોરમેણીમા અને પદ્ય મરહટ્ટામા બોલે છે એ પશુ પાઘયની ગીતક્ષમતા મિદ્ધ કરે છે અને એ દ્વારા એની રસમયતા પૂરવાર કરે છે

પાઘયનું લાલિલ અને માધુર્ય વનગ્ગલગ્ગ(શ્લોક ૨૯)મા વર્ણવાયા છે વિરોધમા ગઉડવહુ(ગા ૬૫)મા તો એટલે મુંધી કહ્યું છે કે સરકૃત વચનોનું લાલિલ પાઘય ભાષાની છાયાથી ખીલે છે, અને સરકૃત સરકાર જેથી લેવાથી પાઘયનો પ્રભાવ પ્રગટ થાય છે આ રહ્યું એ પદ્ય

“હમ્મિહ્ લાયળ પયયચ્છાયાઈ સક્કયવયાળ ।

મય્સક્કારકરિસણેણ પયયસ્સ વિ પમાવો ॥”

પાઘયની સરસતા અને સુબોધતા—પાઘય ભાષાની ^૧સરસતા જગજહેર છે એની એક સમિતી તે અગ્રેજી જૂઠું ધોરણના નિઘાર્થાઓ અને નિઘાર્થિનીઓ સરકૃત ભાષા છોડીને “અર્ધમાગધી” ભાષા લેનારી મનોવૃત્તિ સેવે છે તે / છે નાણુપચમીકહામા કહ્યું છે કે મદ મતિવાળા મનુષ્યો મરકૃત લાન્યનો અર્થ જાણતા નથી એથી સર્વ જનોને સામાન્ય જનતાને પશુ સુબોધ એવું આ પાઘય કાવ્ય ગમ્યું છે આ જ સૂરિએ કહ્યું છે કે પદોપકારપરાયણ પુરુષે આ લોકમા એ ભાષા બોલવી કે જે માળક, બાળા વગેરે મો કોઈ સમજી શકે આમ કહી એમણે પાઘયની સુબોધતા દર્શાવી છે ૨

૧ “સરકૃત ભાષા સહેલી કે અર્ધમાગધી” એ નામનો આગે લેખ અર્દાના સાપ્તાહિક નામે શુભ મિત્ર તથા શુભ દંત્રી તા ૨૬-૭-૪૨ના અંકમા અપાયેલો છે ૨ આખમરત્નમજૂપા(પત્ર ૧૦૮૭)મા તેમજ શિલાક ૨૭૩આમા અપાયેલ ચંચકપદમા નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે—

“સમયપાદો ગુરુગો દિયાળ એસા તુ દેવિકા માસા ।

ચમળાળ પાગય તુ યોમામાઈ ચવણિવદ્ધ ॥ લ૦ મા ૯૩ ॥ ૧૧૫૧ ॥

વ્યાપકતા—સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર અને તેનો વ્યવહાર કરનાર તો સાક્ષરવર્ગ છે, જ્યારે પાઘયનો ઉપયોગ કરનાર તો આ વર્ગ ઉપરાંત અભણવર્ગ પણ છે. એમાં અશિક્ષિત બાળકો, ગોપાળો અને સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ પાઘય ભાષા મંદબુદ્ધિવાળા જનોથી માંડીને તે છેક મેધાવીઓના ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વ્યાપક છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તર ભારતમાં પણ lingua francaનું માનવતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, જ્યારે ‘અપભ્રંશ’ તરીકે ઓળખાવાતી (એક પ્રકારની પાઘય) ભાષાએ ૧પણ આ સ્થાન કેટલાંક સૈદ્ધાંતિક સુધી દીપાવ્યું છે. સરસ્વતીકંઠાભરણ (૨૧૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે આઠયરાજના રાજ્યમાં પાઘય બોલનાર કોણ ન હતું?

ઉપયોગિતા—પાઘય ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કરતાં સુગમ છે એટલે પરીક્ષા પસાર કરવામાં એથી વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે એવી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની અને વાલીઓની મનોવૃત્તિની નોંધ લેવા આ હું લખતો નથી, પણ એના અભ્યાસથી જે સ્થાયી લાભો છે તે હું અહીં સૂત્રરૂપે ફક્ત ગણાઉ છું:—

(૧) ભારતીય સંસ્કૃતિની અને પ્રાચીન ઇતિહાસની સર્વાંગીણ સમજૂતી માટે ઉપયોગિતા.

તત્થ વિ સદ્ધિયવયણં સદ્ધિયા ચેવ ણવરિ જાણંતિ ।

સન્વેસુડ્ણગહટ્ઠા ઇતરં થીવાલ્લુહ્ઠાદી ॥ ૧૧૬૦ ॥

દિટ્ઠંતો સિણવલીણિવાણકરણેણ હોતિ કાયવ્વો ।

એક્કેણ કત્તો અગઢો વાવિ સસોવાણ વિત્તિણ્ણં ॥લ૦ મા૦ ૮૪॥૧૧૬૧॥

તત્તિણ તલાગં તૂ તત્થડગ્ઢે કેયઘડિયમાદીહિં ।

તીરતિ ઉવમોત્તું જે વિત્તિયં દુપદાણ અભિગમ્મં ॥લ૦ મા૦ ૮૫॥૧૧૬૨॥

દુપદચઉપ્પદમાદી સન્વેસિ તલાગ હોતિ અભિગમ્મં ।

ઇય સન્વડ્ણગહટ્ઠયં સુત્તં ગહિતં ગણહરેહિં ॥લ૦ મા૦ ૮૬॥૧૧૬૩॥”

૧ અ૦મા૦ અને મરહટ્ટી ભાષાને આંતરપ્રાન્તીય ભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું એમ જણાય છે.

(૨) પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રોમાના પાઠ્ય પદોની સમજ માટેની ઉપયોગિતા

(૩) પ્રાચીન સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિ સમજવામા સહાયકતા.

(૪) લોકસાહિત્ય માટેની ઉપયોગિતા

(૫) ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે આર્ય પેઢીની ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસની અનુકૂળતા

(૬) ગુજરાતી છત્રાદિ ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના બોધ અને એના ઐતિહાસિક ક્રમવિકાસના જ્ઞાનનું પ્રગળ સાધન

(૭) ઉપનિષદ વગેરે વૈદિક મરુત સાહિત્યમા નોંધાયેલા આધ્યાત્મિક વિચારોની સરખામણીની સુગમતા અને એ સરખામણી દ્વારા મર્વધર્મ-સમજાવની કેળવણી જોઈતી અનુપમ જાવનાની સિદ્ધિ

પેસાર્ધ બોલીઓની ઉપયોગિતા સળધી એક લેખ “ભા. વિ.” (૫૨, અ ૪)મા છે

‘અદ્ભુતમાગાડીના અભ્યાસથી લાભ—અં માંનો અભ્યાસ કરવા જતા મરહટ્ટીનો અભ્યાસ થઈ જ જાય છે વિશેષમા અં માંનો અભ્યાસ થવાથી રવવહટ્ટ, સોરસેણી અને માગહી એ પાઠ્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ સુગમ જાને છે આ ઉપરાંત અં માંનો અભ્યાસી પાલિમા રચાયેલા સાહિત્યમા સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેમ થતા એને જ્ઞાન અને બૌદ્ધ ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ સુગમ થાય છે

૧ આ ભાષાનો અને મરહટ્ટીનો અભ્યાસ કરવા માટે કયા કયા સાધનો છે તે એ “સાર્વજનિક” (ક્રમાંક ૪૧)મા છપાયેલ મારો લેખ નામે “અદ્ભ-માગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેના સાધનો”મા સૂચવ્યા છે ૨ “અપભ્રંશ”ના અભ્યાસ માટેના સાધનો વિષે એ જુ મિ જુ દ ના તા ૨૬-૮-૪૫ના અક્રમાં છપાયેલ મારો લેખ “અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને”મા વિચાર કર્યો છે આના તા ૨૬-૭-૪૫ના અક્રમાં “સિદ્ધદેવમયન્દ્રમાના ‘અપભ્રંશ’” સળધી સૂત્રો અને એની સ્વોપદ્ય વૃત્તિના અભ્યાસ માટેના સાધનો”એ નામનો મારો લેખ છપાયો છે

(૨) એમ. શાહિદુલ્લાનો લેખ: Magadhī Prākrit and Bengālī (IHQ, 1925).

(૩) જી. બ્લોક (Block) નો લેખ: Aśoka et la Māgadhī (BSOS, VI, 2).

(૪) એ. યેનરજી શાસ્ત્રીનો (અપૂર્ણ) લેખ: The Evolution of Magadhī (Oxford, 1922).

પેસાઈ—(૧) શ્રીયર્સનનો લેખ: Rājāsokhara on the home of Paisācī (JRAS, 1921).

(૨) શ્રીયર્સનનો લેખ: Pais'ācī and Cūlikā-Pais'ācī (IA, 1923)

(૩) ડૉ. કૈનોનો લેખ: Home of Paisācī (ZDMG, 1910).

(૪) ડૉ. ઉપાધ્યેનો લેખ: Paisācī Language and literature (ABORI, 1940)

વિભાસા—(૧) શ્રીયર્સનનો લેખ: The Prākrit Vibhāsās (JRAS, 1918)

(૨) એમ. એ. મેહેન્ડેલ (Mehendale) નો લેખ: Takki or Dhakkī (BDCRI, 1940)

આ ઉપરાંત ડૉ. કુતેના કેટલાક લેખો વિચારવા જેવા છે:

(૧) A new Approach to the Study of Middle and Modern Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā, 1940).

(૨) New Lines of Investigation in Indian Linguistics (ABORI, 1940).

(૩) ઇ. સ. ૧૯૪૧ના Wilson Philological Lectures નો સારાંશ નામે Some Problems of Historical Linguistics in Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā, 1941).

(૪) Materials for a Dhatupatha of Indo-Aryan (Indian Culture, 1938-39)

વિશેષમા વિદ્વેષ પ્રિન્સ (Printz)નો Bhasa નામનો જર્મન^૧ લેખ અને પી વી રામાનુજસ્વામીનો લેખ The Prakrit in Kundamāla પણ જોવા ધટે પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખતુ ડૉ દિનેશચન્દ્ર સરકારનુ A Grammar of the Prakrit Language નામનુ પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ સ ૧૯૪૨મા પ્રકાશિત થયુ છે તે પણ જોવુ ધટે

ખંડ ૨ : પાઘ્ય સાહિત્ય

વિહુ ગાવલોકન—ઋગ્વેદના પ્રણયનસમયની કે એ પૂર્વેની પાઘ્ય ભાષામા—પ્રાથમિક થરની પાઘ્ય ભાષામા ગૂંથાયેલો કાઈ મથ, મથાશ, ગિનાલેખ કે સિક્કો આજે મોજુદ હોય એમ જણાતુ નથી જોનો પૈકી શ્વેતાખર જોનોના અને જોદો પૈકી થેરાવાદી જોદોના જે મૂળ ધાર્મિક મથો આજે વિદ્યમાન છે તેની ભાષા અનુક્રમે ‘અદ્ધમાગહી’ અને ‘પાલિ’ છે એટલે કે આધરૂપે વિચારતા એ ‘પાઘ્ય’ છે એવી રીતે મોટો ભાગે અરોહની મનાતી અને ઇ સ ની ત્રીજી સતાબ્દી જેટલી પ્રાચીન ગણાતી ધર્મલિપિઓની ભાષા પણ ‘પાઘ્ય’ છે વળી ‘સરકૃત નાટકો’ તરીકે ઓળખાવાતા લગભગ બે નાટકો પાઘ્ય અને મરકૃત એમ બે ભાષામા રચાયેલા હોવાથી અને તેમા પણ પ્રાય એ દરેક નાટકનો મોટો ભાગ પાઘ્યમા રચાયેલો છે એ ઉપરથી પાઘ્ય સાહિત્યની વિશાળતા વિશે ખ્યાલ આવી શકશે

^૧ Journal of Sri Venkateshwar Oriental Institute (Vol IV, Nos 1-2)મા આનો પી વી રામાનુજસ્વામીએ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાયો છે

મર્યાદા—‘પાલિ’ ભાષા જે વસ્તુતઃ પાઠ્ય છે તેમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્ય વિષે થોડુંકણું પણ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે^૧ એટલે અહીં તો હું એ સાહિત્ય જતું કરું છું. ‘અવલદ્ધ’ એ પણ એક રીતે ‘પાઠ્ય’ ભાષા ગણાય છે. એ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય વિષે આગળ ઉપર ઊદાપોદ કરીશ. ત્રીજા ચરની પાઠ્ય ભાષાઓમાં સન્નયેલા સાહિત્યનો વિચાર અહીં અરચાને છે. આમ અહીં પાઠ્ય સાહિત્યની મર્યાદા છે.

સાહિત્યનાં અંગ—સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો છે. જેમકે વ્યાકરણ, કોશ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ભૂગોળ, શિલ્પ, શિક્ષાલેખ છત્યાદિ. આમાંનું કયું અંગ પાઠ્ય ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સમૃદ્ધ છે તે આપણે ક્રમશઃ વિચારીશું.

વ્યાકરણ

પાઠ્ય વ્યાકરણની ભાષા—જેમ પાલિ ભાષાનું વ્યાકરણ પાલિમાં મળે છે^૨ તેમ એ સિવાયની પાઠ્ય ભાષાઓ પૈકી એકેનું વ્યાકરણ તે તે ભાષામાં મળતું નથી, પરંતુ અંમંમં અને ખાસ કરીને મરદદ્દીના

૧ જુઓ પૃ. ૨, પ્રો. મોરિસ વિન્તર્નિસ્કૃત Geschichte der Indischen Litteratur, એના મિસીસ કેતકર અને કોન (Kohn) દ્વારા કરાયેલો અંગ્રેજી અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, pp. 1-226), તેમજ બી. સી. લૉકૃત A History of Pali Literature (Vols. I, II). PLCLC (પૃ. ૧૨-૧૩)માં પાલિ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે ૨ કચ્છાયણે (કાલ્યાણને) પાલિનું વ્યાકરણ પાલિમાં જ રચ્યું છે. એ લંકામાં લખાયેલું લાગે છે. આજથી પ્રાચઃ ૭૫૦ વર્ષ પહેલાં મૌગલ્લાને વ્યાકરણ રચ્યું છે. આનાં સૂત્ર હિન્દી અર્થે છત્યાદિ સહિત ‘પાલિ-મહાવ્યાકરણ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. એના પાંચમા ખંડમાં પાલિનાં વ્યાકરણો વિષે ઊદાપોદ છે. પાલિ સિવાયની પાઠ્ય ભાષાઓનાં ઉપલબ્ધ વ્યાકરણો તો સંસ્કૃતમાં છે.

વ્યાકરણને યગતા વિવિધ ૧અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી એ પ્રત્યેક ભાષામાં એનું એકાદેક વ્યાકરણ તો જરૂર રચાય હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે પાઘય ભાષાને અગે અનેક સંસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયા છે અને એની ટૂંકી નોંધ “અદ્ભુતમાગ્રહી ભાષાના અભ્યાસ માટેના સાધનો” એ લેખમાં (પૃ ૪૯) મે લીધી છે વળી એ પાઘય વ્યાકરણો યે સંસ્કૃત વ્યાકરણોને અવલંબીને, રચાયા છે પ્રાકૃત-પ્રકાશ પછી એ જાતનું વ્યાકરણ છે એના ઉપર રામપાણિવાદે સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે^૩ અને ૪સેઉમ્મધ, પગાહાસતસર્ધ, કેપ્પૂરમ જરી, બાહરમાયણ, કે સવહ અને ઉસાનિરુદ્ધમાથી ઉદાહરણો આપ્યા છે

૧ આ માટે જુઓ “The Sarvajānikan” (ક્રમાંક ૪૩)માં છપાયેલો, મારો લેખ નામે “Grammatical Topics in Pāṇini” આ અવતરણોમાં કેપ્પ (૧)ના ભાસ (ગા. ૮૭, પૃ ૮૬)ગત “उय-वहकारो ह ति य हीकाराई (अकारणा) योमया हुति” એ પૂર્વાર્ધ હું ઉમેરું જુ આ તમામ અવતરણો મે Am Grammarમાં આપ્યા છે ૨ પાઘયને અગે નરયન્દ્રસૂરિએ પ્રાકૃતપ્રબોધ નામનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે શ્રુતસાગર-સૂરિએ યશસ્તિલકની મીકામાં એક સ્થળે પોતાને માટે “પ્રાકૃતવ્યાકરણાયનેક શાસ્ત્રરચનાચક્ષુના” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે વિશેષમાં છ પાહુડની દીકામાં એમણે પાઘય વ્યાકરણના સૂત્રો સંસ્કૃતમાં આપ્યા છે (જુઓ પૃ ૨૫, અન્તમાં) આ ઉપરથી એમણે કોઈ પાઘય વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ હજી સુધી કોઈ સ્થળેથી આ વ્યાકરણ મળ્યું નથી. ડૉ. દિનેશચન્દ્રે GPL (પૃ ૩૪)માં પાઘયના સંસ્કૃત વ્યાકરણનો સક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે પાઘય વ્યાકરણોના ઇતિહાસ માટેનો પ્રશસનીય પ્રયત્ન તે Nitti-Doloiની પેરિસથી ઇ સ ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ નામે Les Grammaires Prākritis છે ૩ The Adyar Library Series No ૬૪ તરીકે આ ઇ સ. ૧૯૪૬માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે એનું સંપાદન ડૉ. સી. કન્દન શાસ્ત્ર અને કે રામચન્દ્ર શર્માએ કર્યું છે ૪-૫ આ બેમાંથી અનેક ઉદાહરણો અપાયા છે

અંગ્રેજી લેખો—પાઘયના વ્યાકરણ સાથે નિમ્નલિખિત લેખો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે:

ઉચ્ચાર—શ્રીયર્સન: The Pronunciation of Prākṛit Palatals (JARS, 1913).

સ્વરવિધા—ઉપાધ્યે: Orthographical explanation of certain Prākṛit forms.

શબ્દવિજ્ઞાન—બ્લોક્ઃ Some problems of Indo-Aryan Philology (BSOS, 1913).

સ્પર્શના—ગ્રે: Observations on middle Indian Morphology (BSOS, 1936).

વાક્યરચના—ધાર્ગે: Instrumental and Locative in Ardhamāgadhi (IHQ, 1937).

„-, Repetition in Prākṛit Syntax (NIA, 1939).

„-, Concord in Prākṛit Syntax^૧ (ABORS, 1940).

વિશેષમાં બ્લોક્ઃના લેખ નામે L ' Indo-Aryen (Paris, 1934)માં ઘણી ઘણી બાબતો વિચારાયેલી છે.

કોશ^૨

પાઘય ભાષામાં કેટલાયે કોશ રચાયા હશે પણ આજે તો કવિ ધનપાલે પોતાની સૌથી નાની બેન સુન્દરી માટે વિ. સં. ૧૦૨૬માં રચેલી પાઘયલક્ષીનામમાલા અને ' કલિકાલસર્વજ્ઞ ' હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલી રચણાવલિ નામનો દેસીસદસંગઠ (દેશીનામમાલા) એ બે જ

૧ આ વિષય Introduction to Ardhamāgadhiના ત્રીજા ભાગમાં પણ આ લેખકે ચર્ચ્યો છે. ૨ મોગ્ગલવાને પાલિમાં અભિધાનપ્પટ્ટીપિકા નામનો કોશ રચ્યો છે અને એ વિ. સં. ૧૯૮૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કાશો મળે છે, જોકે આ રચણાવલિ ઉપરથી આપણને નીચે મુજબના ખીન્ન સાતેક 'દેશી' કારો વિષે સૂચન મળે છે —

(૧) અભિમાનચિહ્ન—એમણે સૂત્રરૂપે કાશ રચ્યો હતો અને એના ઉપર ઉદ્ભવેલી ટીકા રચી હતી, પરંતુ એ ખેમાથી એક કૃતિ હજી સુધી તો ઉપલબ્ધ થઈ નથી મવયગિરિસુરિએ ન દી ઉપર જે ટીકા રચી છે એમાં અભિમાનચિહ્નનો અને એની કૃતિમાની નીચે મુજબની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ છે —

“ પઢિહત્યસુદ્ધ(દુ)માય બહિરે(મ)દ્ય ચ જાણ બાવળ્લો ”

કુવલયમાલામાં અભિમાનાક, પરાક્રમાક અને સાદમાકનો ઉલ્લેખ છે એ પૈકી પ્રથમને 'અભિમાનચિહ્ન' સાથે કંગો સંબંધ છે ?

(૨) ગોપાલ—એમણે પદ્યાત્મક કાશ રચ્યો હતો અને 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થો સરકૃતમાં આપ્યા હતા આ કાશનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી

(૩) દેવરાજ—એમણે પણ ગોપાલની પેઠે પદ્યાત્મક કાશની રચના કરી હતી, પરંતુ 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થ સરકૃતમાં નહિ આપતા પાઘયમાં આપ્યા હતા આમ આ વાત રચણાવલિ સાથે માત્ર ધરાવે છે

(૪) દ્રોણ—એમણે 'દેશ્ય' શબ્દો પાઘય ભાષામાં મમળાવ્યા હતા એટલું જ આપણે અભારે તો એમના કોઈ વિશે જાણીએ છીએ.

૧ આ શબ્દ આઠમાં વર્ગના અંતિમ પદમાં વપરાયો છે એની ન્વોપલ ટીકામાં આના સરકૃત સમીકરણ તરીકે 'રત્નાવલી' નો ઉલ્લેખ છે ૨ પુષ્પદન્તે તિમર્દિમહાપુરિમશુભ્રાણ કાર માને મહાપુરાણ (ઇ સ ૬૫૯-૬૬૫), નાયકુમારચરિત્ર, અને જમદરચરિત્ર રચ્યા ઉપરાંત “ અભિમાનમેક ” નામનો એ ગ્રંથ રચ્યો છે એમ કહેવાય છે તેને શુ આ સાથે કંઈ સંબંધ છે ? ૩ જુઓ પત્ર ૪૬માં

(૫) પાદલિપ્તસૂરિ—એમણે રચેલા કાશ વિષે આપણે કંઈ ખાસ જાણતા નથી.

(૬) શીલાંક—એમના કાશ વિષે પણ આપણે કશું ખાસ કહી શકીએ તેમ જણાતું નથી. શું આ શીલાંકને આચારના ટીકાકારથી અલિપ્ત ગણી શકાય ખરા ?

(૭) ધનપાલ—રચણાવલિમાં જે ધનપાલના પાંચ ઉલ્લેખો જોવાય છે તે પાઘયલક્ષીનામમાલામાં નજરે પડતા નથી. એથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ ધનપાલ આ નામમાલાના કર્તાથી ભિન્ન હોવા ધટે. જે આ મત સ્વીકાર્ય હોય તો આ સાતમા દેશીકારનો રચેલો કાશ પણ આપણે ગુમાવ્યો છે એમ માનવું જોઈએ.

રાહુલક—રચણાવલિમાં રાહુલકનો નિર્દેશ છે એટલું જ નહિ પણ હેમચન્દ્રસૂરિએ એમને પ્રામાણિક ગણ્યા છે એટલે જે એમણે કાષ્ઠ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનો કાશ કદાચ નહિ રચ્યો હશે તો પણ એઓ પાઘય ભાષામાં તો પારંગત હશે એમ લાગે છે.

પિશેલ—ત્રિવિક્રમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના ‘દેશ્ય’ શબ્દો પિશેલે એકત્રિત કર્યા છે.^૧

પાઘયલક્ષીનામમાલા—આ કાશ પદ્યાત્મક કૃતિ છે. આમાં ૯૯૮ શબ્દોના પર્યાયો અપાયેલા છે. એમાં કેવળ ‘દેશ્ય’ શબ્દો જ નથી, પણ પાઘય પણ છે. આ સમગ્ર કૃતિની રચના જ૦ મ૦માં થયેલી છે.

૩રચણાવલિ યાને દેસીસદસંગહ—આ જ૦મ૦માં રચાયેલા

૧ જુઓ P I Sમાં છપાયેલ ડૉ. ઘાઠગેનો લેખ. ૨ ખીહૂલરે યોનથી ઇ. સ. ૧૮૭૯માં સંપાદિત કરેલી આ નામમાલાના અંતમાં એ જર્મન વિદ્વાને પાઘય શબ્દોનાં સંસ્કૃત અને જર્મન અર્થો આપ્યા છે. ૩ પિશેલે ઇ. સ. ૧૮૮૦માં આ સંપાદિત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૩૧માં બેનરજીએ અને ઇ. સ. ૧૯૩૮માં રામાનુજસ્વામીએ એ સંપાદિત કરી છે. ડૉ. ગુ. સભા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૭માં આનો છઠ્ઠો વર્ગના ૫૦ શ્લોક જેટલો વિભાગ સ્વોપજા ટીકા તેમજ મૂળ અને આ ટીકાના ગુજરાતીમાં ‘પં. એચરદાસે કરેલા અનુવાદ અને દિગ્ગણ સહિત છપાયો છે. ‘દેશી’ શબ્દો અને એના સં. અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૬૦.

અને રવોપસ સરકૃત 'દીકાથી અલકૃત કોશ વિષે મે "કલિકાલસર્વજી
શ્રોત્રમચન્દ્રસુરિ એટલે" એ 'લેખમા સૂચન કયું' છે

જેમ અભિધાનચિન્તામણિ એ સર્વસાધારણ ગ્રંથ હોવાથી
એમા જોન પારિભાષિક શબ્દો ભાગ્યે જ મળે છે તેમ આ રચણાવલિમાં
પણ કેટલાક 'દેશી' શબ્દો ન લેવાયા હોય તો નવાઈ નહિ.
તર ગલોલા જોતા જણાય છે કે પાઇય શબ્દો ઢકાઈ જાય એટલા બધા
'દેશી' શબ્દો હતા ઃ

મહાયગિરિસુરિએ ગાયરપસેણુધનજ વગેરે આગમોત્તી દીકામા નામ-
માલા-દેશીનામમાલામાથી કેટલાક અવતરણો આપ્યા છે, પણ એ
પાઇયલક્ષ્મીનામમાલા કે રચણાવલિમા મળતા નથી

અભિધાનરાજેન્દ્ર-વિજયરાજેન્દ્રસુરિએ તૈયાર કરેલો મહાકાવ્ય
કોશ નામે અભિધાનરાજેન્દ્ર ઇ સ ૧૯૧૩થી ૧૯૨૫ના ગાળામા
સાત વિભાગમા ગતલામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે આમા પાઇય શબ્દના
સરકૃતમા અર્થ અપાયેલા છે વિશેષમા એમા પાઇય શબ્દના મૂળનો પણ
નિર્દેશ અને એને અગે અવતરણો રજૂ કરાયેલા છે

પાઇયસદ્મહાહુણુવ-સ્વ ૫. હુરગોવિન્દદાસે આ કોશ રચ્યો છે
અને તેને ઇ સ ૧૯૨૩થી ૧૯૨૮ સુધીમા કલકત્તાથી ચાર ભાગમાં
પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમા પાઇય શબ્દનો હિન્દીમા અર્થ આપવા ઉપરાંત
એના મૂળનો ઉલ્લેખ છે ચોથા ભાગના પ્રાગભાગ ઉપોદ્ધાત છે એમાં

૧ આ લેખ "શ્રીકાર્ણસુ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક" (વ ૩, અ ૪,
પૃ ૫૬૧-૬૦૪)મા છપાયેલો છે ૨ BSS (No XVII) તરીકે છપાયેલો
ખીજ આવૃત્તિમા પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે અન્યથા દેખ્ય 'તરીકે નિર્દેશાયેલા
પણ હમચન્દ્રસુરિએ તદ્ભવ ગણેલા શબ્દોની સૂચિ છે ૩ રચણાવલિ
(શ્લો ૪)મા 'દેશી' એટલે શું ? તે સમજાવતા કહ્યું છે કે 'દેશી' થી
ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા પ્રસિદ્ધ શબ્દોનો સમૂહ થઈ શકે નહિ કેમકે એ અનવ છે.
આથી તો અહીં અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પાઇય ભાષાને
'દેશી' કહી છે જુઓ પૃ ૪૪-૪૫

પાઘ્ય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, એનું સ્વરૂપ, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એનો પ્રભાવ ઇત્યાદિ બાબતો વિષે બહાપોહ છે.

Ardhamāgadhī Dictionary—આગમોમાં આવતા શબ્દોનો સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી એમ ચાર ચાર ભાષામાં અપાયેલા અર્થવાળો આ કોશ પાંચ વિભાગમાં ઇ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૩૨ના ગાળામાં મુબમ્બઈ બહાર પડેલો છે. એના પ્રણેતા તરીકે રતનચન્દ્રનું નામ અપાયેલું છે. આ કોશમાં કેટલાંક ચિત્રો પણ છે.

The Student's English-Pāiya Dictionary—કેવળ વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને મેં રચેલી આ કૃતિમાં અંગ્રેજી ભાષાના લગભગ ૫,૦૦૦ શબ્દો માટે વીસેક હજાર પાઘ્ય શબ્દ અપાયેલા છે. આ જાતના કોશ તરીકે અત્યારે તો આ એકલીજ કૃતિ છે.

અદ્યપરિચિત-સૈદ્ધાન્તિક-શબ્દકોશ—આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીચમાનન્દસાગરસૂરિજીએ આગમિક સાહિત્યમાં જે અદ્યપરિચિત શબ્દો જણાયા તે જુદા તારવી અને બન્યું ત્યાં સુધી એના વિવરણકારે આપેલા અર્થને રજૂ કરી આ કોશની સંકલના કરી છે. આ કોશમાં અઠ માઠ અને ખાસ કરીને ‘દેશી પ્રાકૃત’ના શબ્દો છે. આ જો જુદા તરવાયા હોત અથવા તો આ કોશ છપાવાતી વેળા એને માટે કોઈ ચિહ્ન રખાયું હોત તો એના અભ્યાસીને સુગમતા થાત

આ કોશના અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે રચણાવલ્લિમાંના ‘દેશી’ શબ્દો અકારાદિ ક્રમે અપાયા છે અને સાથે સાથે આની સ્વોપત્ત ટીકામાં એને માટે અપાયેલ સંસ્કૃત અર્થને સ્થાન અપાયું છે. આ પરિશિષ્ટનું નામ ‘દેશ્યનામસંગ્રહાકારાદિ’ યોજાયું છે. આ પરિશિષ્ટપૂર્વકનો કોશ અત્યારે છપાય છે.

કપૂરમંજરી ઇત્યાદિમાંના ‘દેશ્ય’ શબ્દો—ડૉ. સ્ટેન કેનો દ્વારા સંપાદિત કપૂરમંજરીની આવૃત્તિ (પૃ. ૨૦૧)માં લગભગ ૬૦ ‘દેશ્ય’ શબ્દો નોંધાયેલા છે. સમરાધ્યયચરિય(ભવ ૧, ૨ અને ૬)ની

એમ સી મોદી દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિમા અતમા જે શબ્દકોશ છે તેમા 'દેશ્ય' શબ્દોનો 'D' તરીકે નિર્દેશ છે એવી રીતે આ મોદીએ આ તળહદસા અને અણુતરોવવાધ્યદસાનો આવૃત્તિના અતમા પણ આ બે આગમોમાના 'દેશ્ય' શબ્દો નોધ્યા છે પદ્મિન્યરિય તેમજ કહારયણકોસની સ્વોપદ્ય વૃત્તિગત કથાનકોમા અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે

લેખ—ડા પી એલ વૈદનો Observations on Hemacandra's Deśīnamamālā (ABORI, VIII) અને ડા ઉપાધ્યેનો Kanarese Words in Deśī Lexicons (ABORI, XII) એ લેખો શબ્દકોશના અભ્યાસીને જોવા જેવા છે.

છ ૬

જયકીર્તિકૃત છ દોડનુશાસનના અતિમ પદ^૧ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એમની પૂર્વે થઇ ગયેલા માંડવ્ય, પિગલ, જનાથય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જયદેવે છ દ શાસ્ત્ર રચ્યા હતા આ પૈકી કોઈ એક પિગલનુ છ દ શાસ્ત્ર પાઘ્યમા રચાયેલુ છે અને જયદેવનુ છ દ શાસ્ત્ર મરકૃતમા રચાયેલુ છે આ બંને મળે છે, પરંતુ માંડવ્ય, જનાથય, સેતવ અને પૂજ્યપાદના છ દ શાસ્ત્ર આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે રઘુદિમાગરસૂરિએ કોઈ છ દ શાસ્ત્ર રચ્યુ છે, કે પણ એની

૧ આ પદ જેમલમેરભાણુદાગારીય અન્થસૂચી (પૃ ૩૦)મા નીચે મુજબ નોધાયેલુ છે —

“ માણ્ડવ્ય-પિગલ-જનાથય-સેતવાસ્ય-

શ્રીપૂજ્યપાદ-જયદેવબુધાદિકાનામ્ ।

છન્દાસિ વીદ્ય વિવિધાન્યપિ સત્પ્રયોગાત્

છન્દોડનુશામનમિદ જયકીર્તિનોક્તમ્ ॥ ”

૨ આ વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય અને જિનેશ્વરસૂરિના સહોદર તેમજ સતીશ્વ (ગુરુમાર્ઘ) છે ૩ જુઓ પૃ ૬૭-૬૮

ભાષા વિષે ખબર નથી. નંદિયડુંકૃત 'ગાહાલક્ષ્મણ', અઘાતકર્તા કવિદમ્પણ, વિરહાંકે રચેલ કંઈસિદ્ધ અને રત્નશેખરસુરિએ રચેલો છંદોસ મરહટ્ટો ભાષામાં છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અહીં વિચારીશું.

ગાહાલક્ષ્મણ—આ ગ્રંથના પ્રથમ પદમાં જ આ નામ અને એના કર્તા રનંદિયડુંકે (સં. ઉનંદિતાદ્ય ને કટલાકને મતે નંદિતાર્ધ) આપેલું છે. સૌથી પ્રાચીન પાઘય છંદ તરીકે જે 'ગાહા' (ગાથા) છંદનો નિર્દેશ કરાય છે તેના સ્વરૂપ ઉપર આ ગ્રંથ મોટે ભાગે 'ગાથા' છંદમાં રચાયેલાં એવાં ૯૬ પદો દ્વારા પ્રકાશ પાડે છે. એમાંનાં લગભગ ૪૯ પદો ઉદાહરણરૂપે અપાયેલાં છે, જ્યારે બાકીનાં પદો ગાથાના વિવિધ પ્રકારો અને બીજા છંદોનાં લક્ષણો રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથના ૩૧મા પદમાં 'અવહટ્ટ'નો નિરરકાર કરાયેલો છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ ગ્રંથમાં જે 'અપભ્રંશ' સાહિત્યમાં વપરાતાં છંદોનાં લક્ષણો અને એનાં ઉદાહરણો છે તે મૂળ ગ્રંથકારનાં નહિ હશે. આને લગતાં પદો બાદ કરતાં મૂળ કૃતિ લગભગ ૭૫ પદ પૂરતી રહે છે. આ તમામ પદો પણ નંદિયડુંકે પોતે જ રચ્યાં હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે એનું નીચે મુજબનું ચોથું પદ નજીવા પાઠભેદપૂર્વક નાં શાં (અ. ૨૭)માં નજરે પડે છે:—

“ एओक्का(का)रपराइं अंकारपरं च पाइए नत्थि ।

वसवा(गा)स(र)मञ्जयाणि च कचवग्गतवग्गनिहणाइं ॥ ४ ॥ ”

વિશેષમાં ગાહાલક્ષ્મણ ઉપર રત્નચન્દ્રે જે ટીકા રચી છે તેમાં તેમણે સૂચવ્યું છે કે ૫૭ મું પદ રોહિણીચરિત્રમાંથી, ૫૯મું અને

૧ આના ઉપર ભટ્ટ મુકુલના પુત્ર હર્ષદે વિવૃતિ રચી છે. જુઓ જે. શા. ગ્ર. સૂ. (પૃ. ૬૧). ૨ આ નામ ગાહાલક્ષ્મણનાં ૩૧મા તેમજ ૬૩મા પદમાં છે. કમ્પૂરમંજરી (જવ, ૧, પૃ. ૧૯)માં હરિહર્ષ, નંદિહર્ષ, પેટ્રિસ અને હાલ એમ ચાર મહાકવિઓનાં નામ છે. ૩ આ નામ સાથે સંસ્કૃતમાં પેસાર્થ ભાષામાં વડકહા (સં. બૃહત્કથા) રચનારા ગુણાદ્યનું નામ.

અને ૬૦મુ પુષ્પદન્તચરિત્રમાથી અને ૬૧મુ પદ ગાથાસહસ્ર-
શતપથાલંકારમાથી લેવાયેલા છે આ ટીકામા—૨૧મા અને ૩૦મા
પદની ટીકામા સ્વયમ્ભૂછન્દસ્નો ઉલ્લેખ છે

ન દિયદું ક્યારે થયા તેની તેમજ એમની કાંઈ બીજી કાંઈ કૃતિ છે
કે નહિ તેની ખબર નથી, પરંતુ તેઓ જૈન હતા એ વાત તો ગાહ્યા-
લક્ષ્મણ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે તાગવી શકાય છે, કેમકે તેમણે મંગલાચરણરૂપે
નેમિનાથને વદન કર્યું છે વળી ૧૧મા પદમા મુનિપતિ વીગ્ની,
૬૮મામા અને ૮૬મામા શાન્તિનાથની, ૭૦મામા અને ૭૧મામા
પાર્શ્વનાથની, ૫૭મામા 'આહી' ક્ષિપિની, ૬૭મામા જૈન ધર્મની,
૨૧, ૨૨ અને ૨૫ એ ક્રમાંકવાળા પદોમા જિનવચનની, ૨૩મામા
જિનશાસનની અને ૩૭મામા જિનની સ્તુતિ કરી છે પ્રિયમા ૬૨મા
પદમા 'મેરુ' શિખર ઉપર ૩૨ ઇન્દ્રોએ વીરનો જન્માભિષેક કર્યો
એમણે નિર્દેશ કર્યો છે આ ઉપરથી એઓ શ્વેતાશ્વર હતા એમ લાગે છે

અહીંના જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયમા ગાહ્યાલક્ષ્મણની બે હાથપોથી છે
એના ક્રમાંક, અનુક્રમે ૧૮૮ અને ૧૬૫૨ છે એમા ૧૮૮ક્રમાંકવાળા
પોથી આઠ પાનાની ત્રિપાટી છે એમા વચમા મૂળ છે અને ઉપર નીચે
સૂત્રન્યન્દ્રકૃત ટીકા છે આ ટીકાના અતમાની પકિત નીચે પ્રમાણે છે —

“ નદિતાલ્ક્યસ્ય ચ્છદેસટીકા રૂતિ શ્રાદ્ધેવાચાર્યસ્ય શિષ્યેણાષ્ટોત્તરગત-
પ્રકરણકર્તુર્મહાકવે પઢિતરત્નચંદ્રેણેતિ ॥ इति मपुष्ण ॥

માઢવ્યપુરગચ્છીયત્રેવાનદમુનેર્મિરા ।

ટીકેય રત્નચંદ્રેણ નંદિતાલ્ક્યસ્ય નિર્મિતા ॥ ”

મૂળમા ૯૩ પદો છે આ હાથપોથી બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી
કદાચ સો વર્ષ જેટલી જ પ્રાચીન હશે

૧ આ પદ કંઈક પાઠ્યેપૂર્વક સૂચગઢની સુવિષ્ટ (પત્ર ૨૦૪)મા
અવતરણરૂપે અપાયુ છે જે સ પ્ર (વ. ૧૩, અ ૨)મા “ સૂત્ર વિષે
પરામર્શ ” નામનો મારો જે લેખ છપાયો છે—તેમા આ પદ એ મમલાચરણ
તરીકે આપી એનો શુભરાતી અનુવાદ આપ્યો છે.

૧૬૫૨ ક્રમાંકવાળી ચોથી પ્રાચીન છે. એમાં પદને લગતાં ઉદાહરણ છે. પહેલા પત્રમાં ચારે બાળુ ટિપ્પણ છે. છેલા પત્રના અંતમાં “ ઇતિ નંદિયનુછંદ સમાપ્તઃ ” એવો ઉલ્લેખ છે.

છંદોડનુશાસનની સ્વોપન કૃતિ(પત્ર ૨૭આ)માં કંઈક પાદભેદ સાથે ગાહાલક્ષ્મણની ૪૦ મી, ૪૧મી અને ૪૨ મી ગાથા જોવાય છે.

ગાહાલક્ષ્મણનું સંપાદન પ્રો. એચ. ડી. વેલ્લનકરે કર્યું છે અને એ કૃતિ ભાં. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૪, પૃ. ૧-૩૮)માં છપાયેલી છે.

કવિદ્રષ્ટણ—છંદોને લગતા પાઠ્યમાં પદમાં રચાયેલા અને છંદ પ્રકરણોમાં વિશક્ત કરાયેલા એવા આ ગ્રંથના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. વિશેષમાં એના ઉપર જે સંસ્કૃત ટીકા છે તેના કર્તાના નામ વિશે પણ આપણે અજ્ઞાત છીએ, પરંતુ એ મૂળ ગ્રંથકાર તેમજ ટીકાકાર જોઈ હતા એ આ કૃતિઓ જોવાથી જાણી શકાય છે. વિશેષમાં એ બંને હૈમચન્દ્રસૂરિકૃત છંદોડનુશાસનથી પણ પરિચિત હતા એ જોઈ શકાય છે.

કવિદ્રષ્ટણમાં એના કર્તાએ જિનચન્દ્રસૂરિ, હૈમચન્દ્રસૂરિ, સૂર-પ્રભસૂરિ અને તિલકસૂરિ અને હુપંદેવ(રતનાવલીના કર્તા)ની કૃતિઓમાંથી અવતરણ આપેલાં છે. એની ટીકામાં છંદકંદલો નામના પાઠ્ય ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. વળી સૂર, રૂપિંગલ અને ત્રિલોચનદાસ એ ત્રણની સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી અને દ્વયબંધુ, પાદલક્ષ્મસૂરિ અને મનોરથ એ ત્રણની પાઠ્ય કૃતિઓમાંથી અવતરણો અપાયેલાં છે. વિશેષમાં ટીકામાં રતનસૂરિ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ધર્મસૂરિ અને કુમારપાલનો નિર્દેશ છે, જ્યારે મૂળમાં ' સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, સમુદ્રસૂરિ, ભીમદેવ, તિલકસૂરિ, શાકંભરીરાજ, યશોધોષસૂરિ અને સૂરપ્રભસૂરિનો નિર્દેશ છે.

૧ આનાં પહેલાં બે પ્રકરણો કેવળ પાઠ્ય ભાષાના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ છે.

૨ “ જયદેવ-પિંગલા સક્કયંમિ દુ ચ્ચિય જઈં સામિચ્છંતિ ।

મંડવ્વ-મરદ-કાસવ-સેયવપસુહા ન ઇચ્છંતિ ॥ ”

કવિદરપણુમા ૬૯ ઉદાહરણો અપાયેલા છે એમાના ઘણાખરા અચકારના પોતાના બનાવેલા હોય એમ લાગે છે, જ્યારે ટીકાકારે લગભગ ૫૭ ઉદાહરણો અન્યકર્તૃક આપેલા છે મૂળ કૃતિનો ઉદ્દેશ સર્વાંગીણતા કે શાસ્ત્રીયતા નથી, પરંતુ લોકપ્રિય બનવા ઇચ્છતા કવિઓને માર્ગ દર્શાવવા પૂરતો છે આથી તો આ કૃતિમા છઠ્ઠાડગુણાસનની જેમ તમામ પાંચ છદોનું નિરૂપણ નથી

અનિયમ સિંધુ ઉપર જિનપ્રભસૂરિએ જે ટીકા રચી છે તેના અતમા પોતે કવિદર્પણ (પા કવિદરપણુ) નો ઉપયોગ કર્યાનું સૂચવ્યું છે આ ઉપરથી તેમજ પ્રસ્તુત કવિદરપણુનો કંઈક અંશ આ ટીકામા ઉપતબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી આ બંને કવિદરપણુને એક માનવા પ્રો વેલનકર પ્રેરાયા છે, પરંતુ મારું માનવું એ છે કે આ બંને કવિદરપણુ ભિન્ન છે અને જે સમાનતા જોવાય છે તે તો ફાઇ ત્રીજા અથર્વાથી બંનેએ કરેલા ઉતારાને આભારી હોવી જોઈએ, નહિ તો અનેક છદોનાં જે લક્ષણો જિનપ્રભસૂરિએ આપ્યા છે તે શુ સતત રચના છે અને તેમ છતાં પોતાની કૃતિ કવિદર્પણુને આભારી છે એમ તેઓ કહે છે એમ માનવું ?

કવિદરપણુ જા પ્રા સ મ ના ત્રૈમાસિક (પુ ૧૬, પૃ ૪૪-૮૯; પુ ૧૭, પૃ ૩૭-૬૦ અને ૧૭૭-૧૮૪) માં છપાયેલ છે અને એ પ્રો વેલનકરને હાથે સંપાદિત થયેલ છે

છદકદલી—આ પણુ એક પાંચમ કૃતિ છે અને એમા અગ્રાતકર્તૃક કવિદરપણુની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરાયેલો છે એમ પ્રો વેલનકર સૂચવે છે આ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ હોય એમ જણાય છે કવિદરપણુમાં માત્રાની જુદી જુદી જાતો સમજાવતી વેળા એ કવિદરપણુની ટીકામા આ છદકદલીમાંથી એનાં લક્ષણો અપાયેલા છે

સચ ભૂછક—આ પણુ એક પાંચમ કૃતિ છે અને એની એક અપૂર્ણ હાથ-પોથી વડોદરા પ્રાચ્ય મંદિરમા છે આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો વેલનકરને હાથે થયું છે અને એ કૃતિ J B B R A S માં ૪ સ ૧૯૩૫ માં પ્રસિદ્ધ

થયેલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ કૃતિમાંનાં નવ અવતરણો આ જ કૃતિના કર્તા સ્વયંભૂતા પદ્મિચરિયમાંથી મળી આવ્યાં છે.^૧ કેમકે સયંભૂછંદ (૮-૩૧)=પદ્મિચરિય (૪૧-૧). સયંભૂછંદમાંથી કેટલાંક જંદનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો પાંદનેદપૂર્વક કે એમ ને એમ છન્દોડનુશાસનમાં જોવાય છે. કદાચ જને કૃતિનું ચૂળ કેટલીક ખાખતમાં એક જ દશે. આ સંજ્ઞામાં પ્રા. ભાષાણીએ ભા. વિ. (Vol. VIII, Nos. 8-10, pp. 202-210)માં પ્રસિદ્ધ ચંગેલ લેખ નામે Srayambhiti and Hemacandraમાં વિસ્તારથી જિહ્વાપોદ કર્યો છે.

કંઠસિદ્ધ—આ પદ્માત્મક પાઠ્ય કૃતિને રકવિસિદ્ધ, કૃતસિદ્ધ, છંદોવિચિતિ અને વેવિત્તજ્ઞદસમુચ્ચય (સં. રત્નગ્નિસમુચ્ચય) એમ વિવિધ નામોથી ઓળખાવાય છે. આના કર્તાનું નામ ‘૪વિરદ-લાંછન’ યાને ‘વિરદાંક’ છે. એમણે સદ્ભાવલાંછન, ગંધહરની અને અવલેપચિદ્ધ પિંગલને નમસ્કાર કર્યા છે.^૨ એઓ ક્યારે થયા તે જાણવામાં નથી એટલે તો કાવ્યાદર્શમાં જે છંદોવિચિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ છે કે ભિન્ન તેનો નિર્ણય કરવો યાદી રહે છે. સિ. હે. (૮, ૩, ૧૩૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં દ્વિગદંથી શરૂ થતું પદ્યાર્ધ કંઠસિદ્ધ (૧-૧૩)માં પૂર્વાર્ધ રૂપે જોવાય છે. સિ. હે. (૮, ૨, ૪૦)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે વિદ્વદ્વનિરુદ્ધિ એવું જે ઉદાહરણ અપાયું છે તે કંઠસિદ્ધ (૨-૮)માંથી લેવાયું દશે, કેમકે એના પૂર્વાર્ધમાં આ શબ્દપ્રયોગ છે.

આ ગ્રંથમાં માત્રાત્મક તેમજ વર્ણુવૃત્ત વિષે જિહ્વાપોદ છે અને એ છ નિયમોમાં વિલક્ષ્ણ છે. આનાં આઠ ત્રણ પદ્યો જે. ભા. ગ્રં. સ્. (પૃ. ૩૦)માં અપાયેલાં છે અને આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ જે કટકે છપાયેલો છે. પહેલા ચાર નિયમો પૂરતો વિભાગ JBBRAS (Vol. 5)માં અને બાકીના નિયમો પૂરતો વિભાગ તેમજ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ(અંગ્રેજી)

૧ જુઓ પ્રા. એચ. સી. ભાષાણીનો ભા. વિ. (ધ. સ. ૧૯૪૫, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર)ના અંક (પૃ. ૨૫૮)માં છપાયેલો લેખ. ૨-૩ જુઓ આ કૃતિની અન્તિમ પુષ્પિકા. ૪ જુઓ બીજું પદ્ય, ૫ જુઓ પ્રથમ પદ્ય.

આ સામયિક (Vol 8, Nos 1-2, pp 1-28)મા જાણેલો છે
પાંચમો નિયમ (જેમા સરકૃત સાહિત્યમા વપરાતા જોના લક્ષણો
અપાળેના છે) તે સરકૃતમા છે, બાકીના જ્યાં પાંચમા છે એમા
' મૃગાક્ષી ' એવું મનોધન છે

છઠ્ઠા નિયમ(સ્ત્રો ૫૨-૫૪)મા ૪ આગળ=૧ રામ, ૩ રામ=૧
વિતસ્તિ, ૨ વિતસ્તિ=૧ હાથ, ૪ હાથ=૧ ધનુર્ધર, ૨૦૦૦ ધનુર્ધર=૧
કોશ અને ૮ કોશ=૧ યોજન એમ કોષક અપાળેલું છે એમા ' રામ '
અને ' ધનુર્ધર ' એ શબ્દ ખાસ નોંધવા લાયક છે

કંઈસિદ્ધાંત ઉપર ભટ્ટ ચક્રપાનના પુત્ર ગોપાલે વૃત્તિ રચી છે અને
એ વૃત્તિમા એમણે કાવ્યાયન, હરત, કંઠત અને અશ્વતર(?)નું
અમરણ કર્યું છે

૭ દેકોસ—વિક્રમના ૫૬૨મા સંક્રામા ચર્ચા ગયેલા રત્નશેખરસુરિની
આ પાંચમી કૃતિ છે એમા ૭૪ ગાથા છે એના ઉપર એમના મતાનીય
અદ્રક્ષિતિ'સુરિએ સત્તરમા સંક્રામા દીકા રચી છે આ પાંચમી કૃતિ ZD
MG (Vol 75, p 97 ff)મા શુદ્ધિગે ઇ સ. ૧૬૨૨મા જાણી
હતી પ્રો વેલનકરે અગ્રેજ પ્રગ્તાવના સાથે એ મ પાદિત કરી છે અને
એ JUBમા ઇ સ. ૧૯૩૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આ કૃતિ પાંચમી—
પિંગલને ધણી મળતી આવી છે આમાના પાંચમી જો પૈકી કેટલાક
સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમા એ જોના લક્ષણો—ગણભાત્રાદિ અપાળા છે ?
આ કૃતિમા બે પાંચમી જો શાસ્ત્રીના નામ છે (૧) અમ્લ (અમ્લુન)
અને (૨) ગુલ્ફ (ગોસલ)

૧૦ હિસાગરસુરિકૃત છન્દ ગાન્ધે—ગુણચન્દ્રગણિએ ત્રિ મ ૧૧૩૯-
મા પૂર્ણ કરેલ મહાવીરચરિત્રની પ્રચલિતમા કલ્પ છે કે યુદ્ધિસાગરસુરિએ
ઉત્તમ વ્યાકરણ અને છન્દ શાસ્ત્ર રચ્યા છે એમણે પિ સ. ૧૦૮૦માં
પચ્ચમથી નામનું સ્વોપચ સરકૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે અને એ તો મળે
છે, પરંતુ એમણે રચેલું છન્દ શાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી

વર્ધમાનસુરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી મનોરમાકાહ્યાની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે જિનેશ્વરસુરિએ તેમજ એમના ભાઈ યુદ્ધિસંગર-સુરિએ વ્યાકરણ, હન્દ, નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, પ્રગંધ દંત્યાદિ રચ્યાં છે. એમણે રચેલાં કાવ્ય, નાટક અને પ્રગંધ ત્રિમે આપણે અત્યારે તો અજ્ઞાત છીએ.

પાઠ્ય-પિંગલ—‘પ્રાકૃત-પિંગલ’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પદ્યાત્મક કૃતિને માટે હું આ પાઠ્ય નામ યોજું છું. આ કૃતિમાં મુનિ, આચાર્ય અને નાગ તરીકેના ઉલ્લેખપૂર્વક પિંગલનો નિર્દેશ છે. એ ઉપરથી આ કૃતિના નામમાં પિંગલનો ઉલ્લેખ થતો આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ કૃતિમાં મેવાડના રજપુત રાજા હમીરનો અનેક વાર નિર્દેશ છે. વળી એમાં સુવ્રતાણુ (પૃ. ૧૮૦), પુરસાણુક (પૃ. ૨૪૯), ઓદ્યા (પૃ. ૨૪૯), સાદિ (પૃ. ૨૬૨), તુલક (પૃ. ૨૬૨) અને હિંદૂ (પૃ. ૨૬૨) એ શબ્દ વપરાયેલા છે. આ ઉપરથી એનો રચનાસમય હુમયન્દ્ર કરતાં પાછળનો હોવાનું અનુમાનાય છે. કર્પૂરમંજરીમાંથી કેટલાંક પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયેલાં છે. આ કૃતિ વિશ્વનાથ પંચાનને રચેલી પિંગલટીકા, વંશી-ધરકૃત પિંગલપ્રકાશ, કૃષ્ણીય વિવરણ નામની ટીકા અને યાદવેન્દ્રકૃત પિંગલતત્ત્વ-પ્રકાશિકા એમ ચાર વૃત્તિઓ સહિત ચદ્રમોહન ઘોષે ઇ. સ. ૧૯૦૦થી ૧૯૦૨ના ગાળામાં સંપાદિત કરી છે. એમના મત પ્રમાણે આ કૃતિ કાદ એક જ કર્તાની નથી, પણ લિન્ન લિન્ન ગ્રંથ-કારોની રચના ઉપરથી તૈયાર કરાયેલા સંગ્રહરૂપ છે. એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું એ છે કે જો એક જ ગ્રંથકારની આ કૃતિ હોત તો જુદા જુદા છદો માટે એક જ નામ તેમજ એક જ છદ માટે જુદાં જુદાં નામ તેમણે આપ્યાં ન હોત. આ મંતવ્ય મને વિચારણીય જણાય છે.

ઇ. સ.ના ૧૬મા સૈકાના અંતમાં અથવા તો ૧૭માના પ્રારંભમાં આ પાઠ્ય-પિંગલ ઉપર વૃત્તિઓ રચાયેલી જોવાય છે. આ કૃતિમાં અવહટ્ટનો પુષ્કળ ઉપયોગ થયેલો જોવાય છે, જ્યારે પાઠ્ય-મરહટ્ટીનો ઓછો ઉપયોગ જોવાય છે.

આઠ અધ્યાયમા વિલક્ષ્ય કરાયેલ અને સૂત્રરૂપ એવો જે છ દ.શાસ્ત્ર નામક ગ્રંથ જ્યદેવે ત્રિ સ ૧૧૯૦ પૂર્વે રચ્યો છે અને જેના ઉપર હુપટે વિવરણ રચ્યું છે તે ગ્રંથ સસ્કૃતમા છે એવી રીતે જ્યદેવે ત્રિસૃત છ દોડતુશાસન કે જે માડબ, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જ્યદેવનાં છ દ સમઘી કૃતિઓ જોઈને તૈયાર કરાયેલો છે તે પણ સસ્કૃત કૃતિ છે.

છદોને લગતી આ વિવિધ કૃતિઓ છ દ સાહિત્યના જ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે એમ નથી, પરંતુ એમાં જે પાઘ્ય અવતરણો છે તે તેમજ નાં શાં (અ ૩૨) માંના કેટલાક છદનાં પાઘ્ય ઉદાહરણો પૂર્વગામી પાઘ્ય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ માધનની ગરજ સારે તેમ છે.

છદોનું વૈવિધ્ય—પાઘ્ય સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એમ બે પ્રકારના છદોની વિવિધતા છે આ હકીકત આપણે ભાષાદીક વિચારીશું પાલિ સાહિત્યમાંના અતિપ્રાચીન સુત્તનિપાતમાં અનુપ્પુલ્લ, ઇદ્રવશા, ત્રિપુલ્લ અને વૈતાલીય છદો તેમજ એ છદોની જાતજાતની મસૃષ્ટિઓ નજરે પડે છે વળી ધર્મમપદ તો આખું એ અનુપ્પુલ્લ અને ઉપજાતિમાં છે આમ અક્ષરમેળ છદોનો પ્રાચીન અને પ્રચુર પ્રયોગ પાઘ્ય સાહિત્યમાં પાલિ પિટકમાં જોવાય છે એમાં ‘આર્યા’ છદોનો

૧ બ્રહ્મસૂત્રમાં અધ્યાયના આ પંચાત્મક પાઘ્ય ઉદાહરણોનો ભાષાદીક મનમોહન ઘોષે અભ્યાસ કર્યો છે જુઓ I H Q (Vol VIII, 1932) માં ઉપાયેલો એમનો લેખ નામે “Prākṛta verses of the Bharata-Nāṭya-Sāstra” ઘોષના મત મુજબ આ પંચોની ભાષા ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈકાથી મોડા સમયની નથી આ હકીકત સ ના વિ ૩ (પૃ ૩) માં નોંધાયેલી છે વિશેષમાં આ પુસ્તક (પૃ ૧૦૩-૧૦૪) માં મુવાના પાંચ વિભાગો વિષે હકીકત છે તેનીમમાં અધ્યાયમાં મુવાના ઉદાહરણો છે અને એ તમામ પાઘ્યમાં છે વિક્રમોર્વશીયના ત્રીયા અક્ષમાં ઘણી મુવાઓ છે બીજા નાટકમાં ખાસ મુવાઓ મળતી નથી.

અયોગ ભાગ્યે જ જોવાય છે. અદ્વમાગહી સાહિત્યની વાત એથી ભિન્ન છે. એનો મુખ્ય છંદ ૧આર્યા-ગાથા છે. આયાર અને સૂયગડમાં ચાર જ છંદોનો પ્રયોગ છે: અનુષ્ટુભ્, ત્રિષ્ટુભ્, વૈતાલીય અને ગાથાનુષ્ટુભી સંસૃષ્ટિ. એ સૌમાં અધિક પ્રમાણ અનુષ્ટુભ્નું છે. સૂયગડનું ‘ગાથા’ અન્નઝયણ ‘સામુદય’ (સામુદ્રક) છંદમાં છે એમ એની નિન્નજુતિ- (ગા. ૧૩૯)માં કહ્યું છે. શીલાંકસૂરિ આની ટીકામાં કહે છે કે “સામુદ્રેણ હ્રન્દસા વા નિવદ્ધા સા ગાયેત્યુચ્યતે, તચ્ચેદં હ્રન્દઃ અતિવદ્દં ચ યલ્લોકે ગાયેતિ તત્ પણિતૈઃ પ્રોક્તમ્.”

નાયાધમ્મકહા(અ ૯)માં જે રત્નદ્વીપની દેવીનો વિલાપ છે તે પદ્માત્મક છે અને એના છદ વિષે અભયદેવસૂરિએ કંઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી અને હું પણ પાડી શકતો નથી.

પણ્ડાવાગરણમાં ‘વેઠ’ છંદનો અનેક વાર ઉપયોગ થયેલો છે. આ હકીકત ડૉ. અમૂદ્યચન્દ્ર સેને “A critical Introduction to the Paṇḍavāgaraṇāṇi, the Tenth Aṅga of the Jaina Canon”માં ઘણી સારી રીતે દર્શાવી છે એમ કહેવાય છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

જૉમંમાં રચાયેલા પડેમચરિયમાં માત્રામેળ છંદો તો છે જ પણ સાથે સાથે અનેક પ્રકારના અક્ષરમેળ છંદો પણ જોવાય છે.^૨ જેમકે

૧ સૂયગડનિન્નજુતિ (ગા. ૨૩)ની ટીકામાં શીલાંકસૂરિએ આના લક્ષણ માટે જે નીચે સુન્નનું પદ આપ્યું છે તે ક્યા છંદઃશાસ્ત્રનું છે?—

“સત્તદ્વ તરુ વિસમે ણ સે હયા તાણ છદ્ધ ણહજલયા ।

ગાહાણ પચ્છદ્ધે મેઓ હદ્ધો તિ દક્કલો ॥”

આનો અર્થ એ છે કે સાત ‘તરુ’ એટલે ચાર ચાર માત્રાના સાત ગણ અને આઠમો ગુરુ એટલે બે માત્રાનો ગણ. તેમાં વિષમ ગણોમાં જગણ ન જોઈએ. છટ્ટો ગણ ‘ણહ’ એટલે ચાર લઘુ માત્રાવાળો અથવા જગણ જોઈએ. ગાયાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં છટ્ટો ગણ એક માત્રાનો જોઈએ. આ સંબંધમાં જૈનાનન્દ પુસ્તકાલયની સિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાયની હાથપોથી (ક્રમાંક ૨૪૯)માં સ્પષ્ટીકરણ છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ છે. ૨ જુઓ પૃ. ૮૮.

ધન્વન્તા, ધન્વન્તા, ઉપખતિ, ઉપેન્વન્તા, તોટક, દોધક, દ્રુતવિલખિત,
મન્દાકાન્તા, માનિની, રચિરા, વશચ્ચનિલ, વસન્તતિલકા, રારમ, શાર્દૂલ-
વિકીકિત અને સ્વઘ્નગ

વિલાસમા ડૂબેલા જમાનાતુ આબેહુમ ચિત્ત રબૂ કરનારા અને
સાથે સાથે પ્રેમ, કુલીનતા, હિદયતા ધૃત્યાદિનો યથાર્થ ખ્યાલ આપનારા
મૃદ્ધકટિકના પાઘય વિભાગમા તેમજ 'કરપૂરમ જરીમા આમાના ધણા
જતો વપગયા છે વળી ન દિપેણે રચેલ જે અનિયસ તિથય હદોમા
રચાયેલુ છે તેમા અનેક અક્ષરમેળ હદો છે પાઘયપિગલમા જે
પાઘયમા ઉદાહરણો છે તેનો અને ખીણ પાઘય કૃતિઓનો વિચાર કરતા
એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે અક્ષરમેળ હદોનો ધર્મરે કંઈ સરકૃત
સાહિત્યે જ લીધો નથી, પાઘય કાવ્ય-સાહિત્યમા પણ એ હદોનો પૂરકળ
પ્રયોગ નજરે પડે છે અને તે પણ એટલો મધો કે એના નામ-નિર્દેશ
કરવા જતા પણ થોડાક પાના તો જરૂર ભરાય

અત્યારે જેટલુ અવલદ્ધ સાહિત્ય પ્રકાશમા આવ્યુ છે તે જોતા
એમ લાગે છે કે એ સાહિત્યમા માત્રામેળ હદોનો હિરસો અક્ષરમેળ
હદો કરતા વધારે છે અક્ષરમેળ હદો પૈકી ચામર, જુજગમ્યાત, મદર,
સોમરાજિ અને સર્ગિણી એ પાંચ જતો લાવિસચરકહામા વપરાયા છે

પાઘયપિગલના 'વર્ણવૃત્ત'ના નામે ઓળખાવાતા ખીન્ન
પરિચ્છેદમા ૧૦૫ વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો છે એ ઉદાહરણોમા
અવલદ્ધની છાટવાળા ઉદાહરણો બાદ કરીએ અને મર્વા અવલદ્ધમા જ
રચાયેલા ઉદાહરણો વિચારીએ તો તેમા ઉપખતિ, દોધક, પ્રમાણિકા,
વસન્તતિલકા અને સુવાસ એ જતો વપગયેલા જોવાય છે

પરમરપપયામમાનો મોટો ભાગ-૪૪૫ પદોમાથી ૩૪૭ પદો દોહામા
છે, પાંચ પદો ગાયામા, એક (અ. ૨, સ્તો ૨૧૩) સ્વઘ્નગમા, એક
(અ. ૨, સ્તો ૨૧૪) માલિનીમા અને એક (અ. ૨, સ્તો ૧૭૪)
ચતુષ્પાદિકામા છે જુઓ હિપાધ્યેની અગ્રેજ પ્રસ્તાવના (પૃ ૨૫)

સિં હેં (અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપદ્ય વૃત્તિમાં જે અવહટ્ટનાં ઉદાહરણો મોટે ભાગે દોહામાં છે તેમાં ૪૨૨મા સૂત્રનું દસમું ઉદાહરણ અનુષ્ટુભમાં છે.

‘સાંડેર’ ગચ્છના સુમતિસુરિના શિષ્ય શાન્તિસુરિએ ઇ. સ. ૧૫૦૦ની આસપાસમાં દાનનું માહાત્મ્ય એ વિષય ઉપર પાઘય, અવહટ્ટ અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૩૭ કડીનો. સાગરદત્તરાસ રચ્યો છે એમાં અક્ષરમેળનાં ઉદાહરણ મળે છે.

પદ્ધતિયા છંદનો પ્રચાર ચતુર્થુખને આભારી હોય એમ કેટલાક માને છે. જેમ અનુષ્ટુભને સંસ્કૃત કૃતિમાં અને ગાથાને પાઘયમાં અગ્રિમ સ્થાન મળ્યું છે તેમ દોહાને અવહટ્ટ સાહિત્યમાં મળ્યું છે. આ દોહાદિ છંદોનું યળ, ગેયતા દિત્યાદિ સ્વ. મેધાણી જેવાને મુખે સોરઠી દોહા સાંભળનારને સુપરિચિત છે. ‘અપભ્રંશ’ છંદનો મોટો ભાગ તાલ-ગેય છે.

અ લં કા ર

અલંકારદ્રષ્યણ—અલંકાર વિષે આણુઓગદારના રચનાસમયનો પૂર્વે કોઈ ગ્રંથ રચાયો હશે એમ આ આણુઓગદારમાં જે ૧૧૧૧ રસ વગેરેનો ઊહાપોહ જોવાય છે તે ઉપરથી તેમજ સરપાહુડમાં અગિયાર અલંકાર હોવાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે, પણ એવો કોઈ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. ૩ પછીના સમયનો વિ. સં. ૧૧૬૧ પૂર્વે રચાયેલો અલંકારદ્રષ્યણ નામનો પાઘય ગ્રંથ મળે છે, એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે. આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કરાયેલી છે એટલે આ ગ્રંથના કર્તા

૧ આને અગે મેં “આણુઓગદારમાં અને એના વિવરણોમાં નવ રસોનું નિરૂપણ” એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે અને હજી સુધી એના બેજ અંશ “માનસી” (વ. ૧૨, અં. ૧, પૃ. ૯૨-૧૦૦ અને વ. ૧૩, અં. ૧, પૃ. ૩૩-૪૦)માં છપાયા છે, જોકે સંપૂર્ણ લેખ આખ્યાને ચારેક વર્ષ થયા છે. ૨ આણુઓગદારનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૨૧૫). ૩ સંધરકિખતે (સંધરક્ષિતે) - અલંકારને અગે સુખોદાલંકાર નામની કૃતિ પાલિમાં રચી છે.

જેન હોય એમ જણાય છે, પરંતુ એમનું નામ જાણવામાં નથી આ મથ જોકે નાનો છે, છતાં પ્રાચીન છે એટલે એ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવો ધટે એના ચાર પદો જે ૦ લા ૦ મ સૂ (૫ ૨૪) મા અપાયેલા છે

જેસેફ ટી શિપ્લે દ્વારા મપાદિત Encyclopedia of Literature (Vol I, p. 490 ff) મા ૫ ઉપાધ્યેએ હુરિનો કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics) સબધી ગ્રન્થ મળતો નથી એમ કહ્યું છે

કાવ્યપ્રકાશ જેવા અત્કારશાસ્ત્રોમાં સમાસોદિત અવકારના ઉદાહરણ વગેરે પાઠ્યમાં અપાયેલા છે એ પાઠ્ય સાહિત્યનું ગૌરવ સિદ્ધ કરે છે 'વાયડ' ગમ્મતા અમરચન્દ્રસુરિદ્ધ અલ કારખોધમાં પાઠ્ય ઉદાહરણ છે

સુત(સૂત્ર) બીસ દોષથી મુખ્ય હોવું જોઈએ એ વાત વિચારતી વેળા " હરિ " અવકારથી એ સુક્ત હોવાનું હર્ષિભદ્રસુરિએ આપ્યું. યની વૃત્તિ(પત્ર ૩૭૫) મા કહ્યું છે "તો આ અલકાર કયો ?

રના ટ ક

પાંચ સદૃશ—કાવ્યોમાં નાટક રમ્ય ગણાય છે એટલે આપણે પશુ અહીં કાવ્યોના વિચારનો પ્રારંભ નાટકથી જ કરીશું. ઈકવળ પાઠ્ય ભાષામાં પરચાયેલી અને નાટકના એક પ્રકાર નામે સદૃશ (સ મદક) તરીકે ઓળખાવાતી કેટલીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે (૧)

૧ " ચૂત્ર વિરે પરામર્શ " નામનો મારો લેખ જે સ પ્ર (વ ૧૩, અ. ૨) મા ઉપાયો છે તેના ૫ ૫૫ અને ૫૭ નેવા ૨ બાર અપકોનુ વિવેચન પૂરે પાડતો રામચન્દ્રસુરિદ્ધ નાટ્યદર્શણ નામનો જે ગ્રન્થ ગા પૌ મયમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં સૂચવાયેલા પાત્રીસ નાટ્યો મળતા નથી ૩ આના લક્ષણ મટે જુઓ ૫ ૨૮ ૪ ઇ સ ૧૨૦૦ પછી રચાયેલા દનુમલાટકમાં એના કર્તા અપદ્ધપણે કહે છે કે વિષ્ણુના ભક્તો આનંદ સરૂત ભાષા જ રાખે, નહિ કે ' પ્રાકૃત ' ૫ દ્વિભાસિક નાટકમાં પ્રવેશકમાં કેવળ પાઠ્ય ભાષા બોલનાર પાત્ર દોષ છે, જ્યારે વિષ્ણુભક્તમાં કેવળ સરૂતભાષી કે સરૂતભાષી અને પાઠ્યભાષી પાત્ર દોષ છે

કરપૂરમંજરી, (૨) વિલાસવતી, (૩) ચંદલેહા, (૪) આનંદ-સુંદરી, અને (૫) સિંગારમંજરી.

કરપૂરમંજરી—ધ. સ. ૯૦૦ની આસપાસ થઈ ગયેલા અને કેટલાકને મતે 'ચારણ' ગણાતા રાજાજેષ્ઠરની આ કૃતિ છે. ચાર જનનિકાંતરમાં વિલક્ત કરાયેલી આ કૃતિ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. વળી ભારતીય નાટકોના ઇતિહાસના અન્વેષકને તેમજ પ્રાચ્ય તત્ત્વ અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને એ પુષ્કળ સાધન પૂરું પાડે છે. વામન શિવરામ આપ્ટેએ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં "Rajasekhara: his life and writings" નામનો જે ૫૪ પૃથ્થનો લેખ લખ્યો છે તેમાં (પૃ ૪૫માં) એમણે કહેવતો-લોકોક્તિઓ-સૂત્રો આપ્યાં છે. ડૉ. સ્ટેન કોનોએ પોતે સંપાદિત કરેલી કરપૂરમંજરીની ઉચ્ચાવૃત્તિ- (પૃ ૨૦૫-૨૦૬)માં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. પૃ. ૧૪માં "હૃદયે કંકણં કિં દ્વયેણ" એ કહેવત છે આ "હાથકંકણને આરસીની શી જરૂર?" એ ગુજરાતી કહેવતનું રમરણ કરાવે છે.

સફેદ માટે આદર્શરૂપ ગણાતી અને ભારતીય સુખાંત કૃતિ- (comedy)માં શ્રેષ્ઠ ગણાતી કૃતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલી આ કરપૂરમંજરીમાં હિંડોલચઉત્થીતો ઉલ્લેખ છે. આના જવળ ૪ના નવમા પદ પછી 'વટસાવિત્રી-મહોત્સવ'નું વર્ણન છે. વિશેષમાં ના. શા. (અં

૧ જુઓ આં આં સાં (પૃ. ૨૨). ૨ એમણે વિદ્વશાલ-ભંજિકા નામની પોતાની કૃતિ-નાટિકા(૧)માં "વરં તક્કાલોવણદા તિત્તરી ન ઉળ દિહંતરિદા મોરી" એવી કહેવત આપી છે. આનો અર્થ એ છે કે આજે તેતર મળે તો સાડ, નહિ કે કાલે મળનારી દેવ. વાત્સ્યાયનના કામ-સૂત્ર(પૃ. ૧૯)માં "વરમય્ય કપોતઃ શ્વો મયૂરાત્" (એટલે કે આજે કખૂતર મળે તો તે આવતી કાલે મળનારા મોર કરતાં સાડ એવો) ઉલ્લેખ મળે છે. વિદ્વશાલભંજિકા નાટિકામાં મૃગાંકવલ્લીને કંડુક(દડો) રમતી આલેખાયેલી છે. ૩ Harvard Oriental Seriesમાં આ ચોથા અન્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૨૧)માના શ્લો ૧૩૯ ગત પ્રતિશીર્ષનુ અને શ્લો ૧૩૦ ગત પ્રતિશિરસનુ
સ્મરણ કરાવનાર અને ડૉ ક્રોનો દ્વારા 'maabk' તરીકે સમજવાયેલ
૧૫૬૧૦૦ શબ્દ આ સદૃશ એક તો આ મહોત્સવના વર્ણનમાં તેમજ
૭૫૦ ૧ના ચોથા પદ તેમજ વીસમા પદ પછી પણ વપરાયેલો છે .

છઠ્ઠી દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, કેમકે એમાના ૧૪૪
૨૫૬૦માં જાતજાતના છદો છે તેમાં વળી વસત્તલિકા ૨૪ વાર,
શાર્દૂલવિક્રીડિત ૨૪ વાર અને સગ્ધરા ૧૧ વાર વપરાયેલ છે

ડૉ ક્રોનોએ ઓશબ્દ-કાશ આપ્યો છે તેમાં એમણે પાઘ્ય માટે
સરકૃત શબ્દો અને અગ્રેજી અર્થ આપ્યા છે વિશેષમાં આ આવૃત્તિના
અતમા એનું અગ્રેજીમાં સરિષ્પણ ભાષાન્તર છે અને તે ચાર્લ્સ રોકવેલ
લેન્મને તૈયાર કરેલું છે કપૂરમજરીની નવી આવૃત્તિ એમ એમ ઘોષ
દ્વારા સપાતિ કરાયેલી છે અને એ હ સ ૧૬૪૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.
કપૂરમજરીના ઝગુજરાતી, હિંદી અને મરાઠી ભાષાન્તર યથેલા છે ૫
જયસુદરે રૂપચ દ્રુવરસ (૫ ૨૨)માં આ કૃતિને ' શાટક ' તરીકે
નિદેશી છે પ્રસ્તુત પકિત નીચે મુજબ છે —

“ નાટક ગકુતલા સુમુરારિ, ' શાટક ' કપૂરમજરી ધારિ ”

વિલામવતી—ભવિસ્યતકહાની ડૉ ગુણકૃત પ્રસ્તાવના (૫.

૧ પશુભાગરણ (૧, ૨, પત્ર ૩૦)માં ૧૫૬૧૦૦ શબ્દ વપરાયેલો છે.
એનો અર્થ આ સ મ (૫ ૬૪૭)માં “મિરકે પ્રતિરૂપ સિર, વિમાત્ત આદિક્ષ
મનાયા હુઆ સિર ” એવો કરાયો છે ૨ લગભગ ૪૦ પદો પાઘ્ય છદોમાં
છે ત્રીજી જ્વનિકાતરના ૨૯ મા અને અને ૩૦ મા પદોના છદના નામો જલ્લુવાં
બાકી રહે છે ૩ ' દેશ ' શબ્દોની સૂચિ માટે જુઓ ૫ ૬૦ ૪ દલપવસામ
ભાઈરાકર રાવળે ગુજરાતી ભાષાતર કર્યું છે અને એ ૫ સ ૧૯૨૧માં
જવનલાલ અમરગી મહેતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે હિંદી ભાષાતર કવિ હરિયન્દ્રે
કર્યું છે અને તે હ સ. ૧૮૮૩માં છપાયેલું છે એવી રીતે વામન શાસ્ત્રી
કસ્તુરમપુરકરે રચેલું મરાઠી ભાષાતર હ સ. ૧૮૯૦માં છપાયેલું છે ૫ આ કૃતિ
કપર સગ્ધરા દીઠા પશુ છે

૬૯)માં આનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સંબંધમાં કશી વિશેષ માહિતી ત્યાં અપાયેલી નથી, સિવાય કે આ સદ્કમાંથી માઈડે પ્રાકૃતસ્વરૂપ (૫-૧૩૧)માં છટ્ટો વિકાસિતો ચતુર્થો તરીકે ઉપયોગ ગતાવતી વેળા નીચે મુજબનું એમાંથી અવતરણ આપી એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“પાળાઅ ગણો મમરો લગ્નમ્ દુષ્યન્ ગદ્દેમ્ ।

સુહાઅ રજ્જ કિર દોહ રણો । ઇતિ નમ ચિલાસવતીસદ્કે”

આમ આ ઉલ્લેખ ચંદલેહા સદ્કની પ્રસ્તાવના(૫. ૪૩)માં અપાયેલો છે. વિલાસવતીની કાઈ પાઘયોથી ૯૭ મુદ્દી મળી આવી નથી. એ મળે તો આ સદ્કના સ્વરૂપ ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પડે.

ચંદલેહા—આ સુદ્રદાસે રચેલું ‘સદ્ક’ છે. એની રચાપનામાં કર્તાએ પોતાનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે. એ ઉપરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે સુદ્રદાસ ‘પારાશર’ વંશના છે કે જે વંશના માથુસો આઠાણના ભક્ત, સુવિખ્યાત અને સાહિત્યવિપ્રગ્ધ કૃતિઓ રચનાર હતા. સુદ્રદાસ, એ સુદ્ર અને શ્રીકંઠના શિષ્ય થાય છે. ઇ. સ. ૧૫૮૫ની કૃતિ નામે નારાયણીયના ઉપર ભક્તપ્રિયા નામની ટીકાના રચનારનું નામ સુદ્ર છે. તેઓ આ સુદ્રથી અભિન્ન હોય એમ યતનવાળેગ છે. સૌરિ-ચરિત્ત નામની પાઘય કૃતિના કર્તા શ્રીકંઠે સુદ્રને આ કૃતિમાં પોતાના સહાધ્યાયી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એ ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્રીકંઠને આ શ્રીકંઠ એક હોવાની કલ્પના કરાય છે. કલિકટના ઝામોરિન સુદ્રદાસ, સુદ્ર અને શ્રીકંઠના આશ્રયદાતા હતા. ચંદલેહામાં જે માનવેદના લગ્નનું વર્ણન છે તે સુદ્રદાસના સમકાલીન ઝામોરીન હોય એમ જણાય છે. એ ઝામોરીન તે માનવેદ જીજ્ઞ હોય એમ મનાય છે. એઓ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ગાદીએ બેઠા અને એમણે ચાર વર્ષ ગબ્જ કર્યું. આ આધારે સુદ્રદાસનો સમય ઇ. સ. ૧૬૬૦ની આસપાસનો ગણાય છે.

૧ ભારતીય વિદ્યાસવન તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૫ના અંતમાં આ સદ્ક સંસ્કૃત હાથા, અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ સહિત છપાયેલ છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યેના હાથે થયું છે. એમાં આ સદ્કનો અંગ્રેજીમાં સાર અપાયો છે.

ચંદ્રલેહાનો પ્રારભ સ્થાપનાથી થાય છે તથા દશ્યો બાદ પ્રથમ યવનિકાતર આવે છે એમા પાચ દશ્યો છે એવી રીતે ખીન્ન, ત્રીન્ન અને ચોથા યવનિકાતરમા ચાર, બે અને પાચ દશ્યો અનુક્રમે છે. આ મટકમા વિપુલોત્સવની ઉજવણી વર્ણવાયેલી છે

અગતા રાજા ચ દ્રવમંનને ચ દ્રલેખા નામની ખૂમસુરત પુત્રી હતી. આ પુત્રીનો માતા અને માનવેદની રાણી એ બે બેનો થાય ચંદ્રલેખાના રારીર ઉપરના ચિહ્નો જોઇ એને પરણનાર ચક્રવર્તી થશે એવી આગાહી કરાઈ હતી

એક વેળા વસત ઝગતુમા રાજા સિંધુનાથે માનવેદને ‘ચિન્તામણિ’ રત્ન ભેટ મોકલાવ્યું એ રત્નનો પ્રસાદ એવો હતો કે એનાથી જેની અવિલાપા કરાય તે પૂર્ણ થાય. માનવેદને ચક્રવર્તી બનવાની હોસ હતી.

‘ચિન્તામણિ’ રત્ન દેવતા વડે અધિષ્ઠિત હતું એ જાણીને વિદ્યુદ્ધે પૃથ્વી ઉપગ્ની સુદરમા સુદર કન્યાને પોતાની અને રાજાની પાસે હાજર કરવા એ દેવતાને વિનંતિ કરી એ ઉપરથી ચપાના બાગમા ગમતી ચ દ્રલેખા એકાએક માનવેદના મહેલમા આવી એ કોણ છે તે એના અધિષ્ઠાયક દેવતા મિવાય કોઇને ખબર ન હતી એનું સૌંદર્ય જોઈ બધા અચ્ચબો પામ્યા રાણીએ એનું સ્વાગત કર્યું માનવેદ રાજા તો એને જોઈને કામાતુર થઈ ગયો એક વેળા સંગીતના જલસામા રાજા એને મળ્યો અને ખીન્ન વાર કલ્પીગૃહમા મળ્યો રાણીને આગળ ઉપર જાય થતા એણે ચ દ્રલેખા પર પહેરો રખાવ્યો

ચ દ્રલેખાનો ભાઈ ચ દ્રકેતુ વિપુલોત્સવને પ્રમગે માનવેદને લા આપ્યો. સારે તેણે ગણીને ચ દ્રલેખા શુભ થયાના સમાચાર કહ્યા ગણીએ રાજાને તપાસ કરના કહ્યું ગણએ હાજર રહેલા તમામ રાજાને પૂછ્યું. તમાગમાથી કોઈએ ચ દ્રલેખાનું હરણ કહ્યું છે? સૌએ સોગનપૂરક ના પાડી એટલે રાજાએ ‘ચિન્તામણિ’ રત્નના દેવતાને ચંદ્રલેખા હાજર કરવા પ્રાર્થના કરી તેણે તેમ કહ્યું અને ગણીને કહ્યું કે માનવેદ સાથે

એનાં લક્ષ કરવા આખત સંમતિ આપ. રાણીએ હા પાડી અને રાજના મનોરથ ફળ્યા.

આ ચંદલેહા સદૃયની એક હાથપોથી મદ્રાસમાં છે અને એમાં એની છાયા છે. બીજી એક હાથપોથી ત્રાવણકોરના રાજના પુસ્તકાલયમાં છે.

આનંદમુદરી—આ સદૃયના કર્તાનું નામ ધનસ્થામ છે. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૦માં થયો હતો ને એમનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં થયું હતું. ૨૯ વર્ષની વયે એઓ તાંજોરના રાજા તુક્કોજી (ઇ. સ. ૧૭૨૯-૧૭૪૫)ના પ્રધાન બન્યા હતા. એમણે ૬૪ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, ૨૦ પાઘયમાં અને ૨૫ ‘દેશી’ લાપામાં રચ્યા હતા. એઓ પોતાને ‘સર્વલાપાકવિ’ તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમણે આ આનંદમુદરી ઉપરાંત વૈકુંઠચરિત નામનો અને એક નામ વિનાનો એમ બે સદૃકો રચ્યા છે એમ કેટલાક માને છે. આ આનંદમુદરીનો સારાંશ ચંદલેહાની પ્રસ્તાવના(પૃ ૪૬-૫૨)માં અપાયેલો છે.

સિંગારમંજરી—લક્ષ્મીધરના પુત્ર વિશ્વેશ્વરે આ સદૃય ઇ. સ.ના ૬૮મા સૈકામાં રચેલો છે. એનો સાર ઉપયુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪-૪૭)માં અપાયેલો છે. આમાં પણ ચાર વ્યવનિકાંતર છે અને બધાં જ ચાત્રો પાઘય બોલે છે.

૧ ઉપલબ્ધ નાટકોને ઉદ્દેશીને મારે બે ગાયન કહેવાની છે:—

(૧) આ નાટકોનાં સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણો લાગ્યે જ જોવાય છે. આઘયના નહિ જોવા અભ્યાસીઓને હાથે એનાં સંપાદન થયાં હોય એમ લાગે છે, અથવા તો સંપાદક પાઘયના કદાચ વિશિષ્ટ અભ્યાસી હશે તો તેઓ સંસ્કૃત તરફ વિશેષ પક્ષપાત સેવી પાઘયની ધૃણા કરનારા

૧ સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૭૭)માં એવો નિર્દેશ છે કે હિંમાશુવિજયના અવ પ્રમાણે ‘ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ’ નામે એક નાટક પણ તેમણે (કલિકાલ-અર્ધે હેમચન્દ્રસૂરિએ) લખ્યું છે તેમ ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામે અલકાર ઉપર પણ તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે. ‘ એના એક લાગમાં નાટ્યનું વિવેચન છે. ”

હોય એવો ભાસ થાય છે એક તો આવા સરકરણો છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરું, હમણા હમણા તો કેટલાક સપાદકો નાટકમાં આવતા પાઘ્ય ભાગની છાયા મૂળમાં રજૂ કરે છે, અને એ મૂળ લખાણને ટિપ્પણ મારેતું ગોણું સ્થાન આપે છે આ ખરેખર વિચારણીય છે

(૨) ભાસના નાટકોનું પાઘ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ અવલોકન થયું છે તેટલું પણ અન્ય નાટકોનું ભાષ્યે જ થયેલું જોવાય છે આથી નાટકોનું પાઘ્યની દૃષ્ટિએ જે મૂલ્યાંકન થયું છે તે થયું નથી અને એથી તો કાલિદાસ જેવા કવિઓનું પણ પાઘ્ય ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ પૂરેપૂરું વિચાગયું નથી આ પ્રકારની સ્થિતિ સત્વર સુધારા માગે છે અને એ દિગામા સક્રિયતા શીખ સધાય તે માટે મુખર્ધ વિદ્યાપીઠ જેવી અસ્થાઓએ નાટકોની અભીક્ષાત્મક આવૃત્તિઓ સરકૂત અને પાઘ્ય એ ઉભય ભાષાના નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવી છે

આવૃત્તિઓની આલોચના—૧મૃચ્છકટિક નાટકમાં જાત-જાતની પાઘ્ય ભાષા વપરાયેલી છે એટલે એના અભ્યાસી માટે આવું બીજું એક નાટક નથી એથી તો આ કૃતિની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ કહેવાની ભાષ્યેજ જરૂર જણાગે, જોકે BSSમાં ધ સ ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ગોડઓલે દ્વારા સપાદિત આવૃત્તિ પાઘ્યની દૃષ્ટિએ ઠીક છે પાઘ્યના અભ્યાસીને લાડાગ-કર દ્વારા સપાદિત માલતીમાવવની બીજી આવૃત્તિ (ધ સ ૧૯૦૫), તેલગ દ્વારા સપાદિત મુદારાક્ષસની ત્રીજી આવૃત્તિ (ધ સ ૧૯૦૦), કેપ્પેલર (Cappeller) દ્વારા સપાદિત રતનાવલીની બીજી આવૃત્તિ, રલીડર્સ (Liders) દ્વારા સપાદિત અશ્વધોષના નાટકોના અંગો (ધ સ. ૧૯૧૧) ઇલાદિ ઉપયોગી યદ્ય પડે તેમ છે પ્રો દેવધર અને

૧ આ નાટકમાં ચારદત્તની પત્ની ધૃતા અને ગણિક વસન્તમેના ગ્રીસની કુલાજના અને વીરાગના નામે Hetairaestું સ્મરણ કરાવે છે ૨ એમણે એમ પ્રતિપાદન કયું છે કે આ ત્રુટક નાટકો માગવી, અર્ધમાગવી અને સૌગંધેનીના પ્રાચીન રૂપો રજૂ કરે છે

ગ્રો. સુરુ દ્વારા સંપાદિત રતનાવલીમાં અને ગ્રો. સુરુ દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૨૮માં સંપાદિત પ્રિયદર્શિનિકામાં પાઘય ભાગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાયેલો છે. મોહુપરાજય અને નલવિલાસની અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૧૮ અને ઇ. સ. ૧૯૨૬ની આવૃત્તિઓ પણ રસપ્રદ છે, કેમકે એમાં સિંહેને અનુસરીને પાઘય ભાષા યોગ્યેલી છે.

નાટકોમાં જે વિવિધ પ્રકારની પાઘય ભાષા વપરાય છે તેનું શું કારણુ ઇત્યાદિ હકીકત સિદ્ધવન લેવિએ Le Theatre Indien (પેરિસ, ઇ. સ. ૧૮૯૦)માં અને કીથે Sanskrit Drama^૧ (ઓક્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૨૪)માં સારી રીતે વિચારી છે.

યુક્તિપ્રબોધ નાટક—૧૮મા સૈકામાં થઇ ગયેલા રમેધવિજય મહોપાધ્યાયે પચ્ચીસ ગાથામાં આ પાઘય કૃતિ રચી છે.^૩ એમાં યુક્તિ-પૂર્વક યથાર્થ સમજણ આપવા પ્રયાસ કરાયો છે. એ રીતે ‘યુક્તિ-પ્રબોધ’ એવું એતું સંસ્કૃત નામ સાર્થક છે. નવીન દિગંબરોએ—ખાસ કરીને ખનારસીદાસે જે વિચિત્ર નાટક આ સંસારરૂપ રંગભૂમિ ઉપર ભજવ્યું તેનો આખેદ્દખ ચિતાર અહીં અપાયો છે. આ દૃષ્ટિએ આ નાટક છે, નહિ કે નાટકના સુપ્રસિદ્ધ અર્થમાં. આમાં ખનારસીદાસના મતનું ખંડન છે. આથી તો પહેલી ગાથામાં વાણારસીયમયભેય એમ આનું નામ સુચવાયું છે. આ મતભેદ વિ. સં. ૧૬૮૦માં ઉદ્ભવ્યો એમ ૧૮મી ગાથામાં કહ્યું છે. ૧૨મી ગાથામાં માત્ર વિવિધ ગાથા, દોહા વગેરેમાં ખનારસીદાસે વાણારસીવિલાસ રચ્યાની વાત છે. આ કૃતિનો પરિચય જી. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અ. ૪)માં અપાયો છે. એમાં

૧ આમાં મહત્વના અનેક નાટકોની પાઘયની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા સંક્ષેપમાં-રજૂ કરાયેલી છે. ૨ એમનો પરિચય મેં “ મક્તામર-કલ્યાણમન્દિર-નમિઝળ-સ્તોત્રત્રયમ્ ”ની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૨૩-૨૮)માં આપ્યો છે. ૩ આના ઉપર સંસ્કૃતમાં ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે. એ મૂળ તેમજ સંસ્કૃત છાયા સહિત ઋ. કે. શ્વેતામ્બર સંસ્થા (રતલામ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૮માં છપાઇ છે.

નાન્દી, સૂત્રધાર, નેપથ્ય, રંગાચાર્ય, પૂર્વરંગ, નટી, નટ, અભિનય ઇત્યાદિ શબ્દો અમુક અમુક ગાથાઓની હકીકતને અંગે વૃત્તિમા વપગમા છે પહેલી આઠ ગાથામા પૂર્વરંગ અપાયો છે

કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ

જૈન સાહિત્ય એમા આવતી જાતજાતની કથાઓ, રસિક કહાણીઓ, અદ્ભુત કિસ્સાઓ, દૂધી વાર્તાઓ, કલ્પિત આખ્યાયિકાઓ ઇત્યાદિ વડે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને આ જાતનું સાહિત્ય રચના માટે જૈન ગ્રંથકારોએ પશુ ખૂબ નામના મેળવી છે જૈન વાઙ્મયના આ સમગ્ર વિભાગને 'ધર્મકથાનુયોગ' તરીકે ઓળખાવાય છે, અને નાયાધર્મગ્રંથો એ એનો ખેનખૂન નમૂનો છે

જીવનને ઉત્તમ અને ચારિત્ર્યગાળી બનાવવાની નૈતિક પ્રેરણા આપનારી તેમજ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ કડીઓ પૂરી પાડનારી આ કથાઓ પૈકી અહીં તો કેવળ ઉપાધ્ય બાપામા

૧ વામવહ્તા, કાદબરી, નક્ષચરિત, હશકુમારચરિત ઇત્યાદિ અજૈન કૃતિઓ 'આખ્યાયિકા' ગણાય છે આવી આખ્યાયિકામા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાને કેન્દ્રમા રાખી કથાવસ્તુની સંકલન કરાય છે આના વિગ્તાગ્રમા નાયકાદિના પૂર્વ ભવ અને અવાતર ભવના વર્ણનોનો ફાળો હોય છે આ શૃંગાર ઇત્યાદિ વિવિધ રમોથી વિભૂષિત હોય છે આ પ્રકારની કથાઓની રાત્રી પૌરાણિક દૈવીથી સિત્ત હોય છે આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી અને અને ઉપલબ્ધ એવી જૈન કથા તે સમરસમ્યક્કહા, કુવલ્લયમાતા ઇત્યાદિ છે. ૨ સ્વપરત્ન આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કરવાની ભાવનાવાળા નિર્ગ્રંથોએ પોતાની પ્રતિભાના પ્રસારે કથાસુન્દરીને (કુવલ્લયમાતાના પ્રારભમા કહ્યું છે તેમ) નવોદાની જેમ અલકારોથી વિભૂષિત, સુભગ, લલિત પદોવાળી, મૃદુ અને મન્દુલ ઉલ્લાસવાળી બનાવી સદૃશ્યતા મનને આનંદ આપવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે ૩ પ્રાકૃત-અપલ્લરા સાહિત્યમા કાવ્યનો નાયક સાધારણ મેણિની વ્યક્તિ હોઈ શકે છે એ વાત સરસ્વત સાહિત્યથી સિત્ત વગી આવે છે (જુઓ પ્રેમી-અભિનન્દન-ગ્રંથનું પૃ ૪૬૪) 'અપલ્લરા' કૃતિઓમા ધાર્મિક વાતાવરણ

ગૂંથાયેલી કથા વગેરેનો જ વિચાર પ્રસ્તુત છે. એની શરૂઆત જૈન આગમોમાં મળી આવતી કથાઓના નિર્દેશથી કરીશું, પણ તેમ કરવા પૂર્વે લુપ્ત થયેલી ઇટલીક કથાઓની નોંધ લઈશું.

કથાત્મક કૃતિઓનો નાશ અને તેની ભાષા—૪. આના પાંચમા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન એવા આગમ નામે આણ્વ્યોગદાર(સુ. ૧૩૦)માં નિર્દેશાયેલી અને ‘સાતવાહન’વંશી રાજા હાલની વિદ્યુત-સભાના એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ પાદ્મિનિસૂરિએ ૭૦ મં.માં રચેલી ‘તરંગવર્ષ’ આગે અનુપન્ન છે. સદ્ભાગ્યે એનો સારાંશ તરંગલોહામાં જળવાઈ રહ્યો છે. આ આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી તરંગવર્ષ ઉપરાંત આપણે રનરવાહણદત્તકહા અને ઉમગહસેણા એ બે કૃતિઓ પણ ગુમાવી છે. આ બંને કૃતિનો તેમજ ‘તરંગવર્ષ’નો ને ‘મહાયવર્ષ’નો ઉલ્લેખ વિસેસનિસીહચુણિમાં છે.

‘કન્નિકાલસવંશ’ હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવચન્દ્રે સંતિનાહચરિયમાં સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણક અને ભદ્રબાહુએ રચેલી જે વસુદેવ-

જન્માવવાની વાત બાહ્ય પર રાખીએ તો એ સિવાયની અન્ય પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે કરાયું છે. જૈન સાહિત્યે ભાવ-ધારા, વિષય, હન્દ, શૈલી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું સાહિત્યિક ઉપકરણ હિન્દી સાહિત્યને આપ્યું છે (જુઓ પ્રે. અ. અં.નું પૃ. ૪૬૯).

૧ આનો ઉલ્લેખ વિસેસાન(ગા. ૧૫૦૮)માં તેમજ દસવેયાલિયચુણિ (પત્ર ૧૦૯)માં છે. ૨-૪ પહેલી કથાનો લૌકિક કથા તરીકે અને બીજી બેનો લોકોત્તર કથા તરીકે વિસેસનિસીહચુણિમાં નિર્દેશ છે. વસુદેવહિણીમાં જે નરવાહણદત્તકહાનો ઉલ્લેખ છે તે શું આ જ કૃતિ છે? ૫ આનો ઉલ્લેખ આણ્વ્યોગદાર(સુ. ૧૩૦)માં છે. ૬ શું વંહિડીની રચનામાં આ કૃતિનો કંઈ ઉપયોગ થયો હશે ખરો? કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની ટીકા રચનારા માણિક્યચન્દ્રે પોતાની સંસ્કૃત કૃતિ નામે શાન્તિનાથચરિત્રના પ્રારંભમાં ભદ્ર-બાહુની-સ્તુતિ કરતાં એમને સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણક વસુદેવવૃત્તના અર્થાત્ વસુદેવચરિતના કર્તા તરીકે નિર્દેશ્યા છે. વાચક સંઘઘસે પૃ. ૨માં પદમાણ-ઓગમાંના વસુદેવચરિયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ભદ્રબાહુની આ નામની કૃતિ વિષે એમણે કશું કહ્યું નથી.

ચરિય નામની કૃતિનો નિદેશ કર્યો છે અને 'નમ્મયાસુન્દરીની કથાના અતમા ને ભદ્રાહુત હરિપિતૃહિ હીનો ઉલ્લેખ છે તે બંને એક છે કે કેમ? વળી આ ભદ્રાહુત તે કાણ છે એ પણ પ્રશ્ન છે. તેમ છતાં આ બંને કૃતિઓને અલિખ્ત માનીએ અને ભદ્રાહુતને 'અતુર્દશપૂર્વધર' માની લઈએ તો તેમની આ કૃતિ આજે મળતી નથી એમ કહેવું પડે વંહિડીમા પ્રિયગુસુન્દરી-લલક અને કેતુમતી-લલકમા તેમજ ખીજ પણ કેટલાક લલકોમા અનેક ગ્રંથો કાષ્ટ મળગ ૭૬ બ્રહ્મ યર્ષ જનાથી તેના અશો છૂટા પડતા જેના વાક્યો બંને તેના વાક્યો-પદ્યગધી વાક્યો નજરે પડે છે આ ઉપરથી વંહિડીની પૂર્વે કાષ્ટ પદ્યાત્મક વસુદેવચરિય દશે એમ લાગે છે અને એ તે મમયના લોકોને કંઠરથ કરો એ આજે ઉપનબ્ધ નથી

ધર્મકૃતિ (ધ સ ૬૫૦)નો અને એમના પ્રમાણ-વિનિશ્ચયનો ઉલ્લેખ કરતી 'ગધદરતી' સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વવાર્થશ્ચત્રની ભાષ્યા-નુસારિણી ટીકા (ભા ૧, ૫ ૩૮૦)મા બન્ધુમતી-આખ્યાયિકાનો નિદેશ છે આ આખ્યાયિકા આજે મળતી નથી જો એ પાષ્ટ્ય કૃતિ હોય તો આપણે આ પાષ્ટ્ય કથાત્મક કૃતિ ગુમાવી છે

કુવલયમાલામા જે ઠહુરિવમચરિયનો અને ઋસુલોયણાકહાનો નિદેશ છે એ વિશે તેમજ અષ્ટાધ્યાયી (૪, ૩, ૮૭) ઉપરના

૧ અક્ષાતકર્તૃક નમ્મયાસુન્દરીકથાના અતમા આ કથા ભદ્રાહુત હરિપિતૃહિ હીમાથી એટલે કે વંહિડીમાથી ઉદ્ભૂત કર્યાનું લખ્યું છે દેવચન્દ્ર-સરિએ મૂલગુહિ ઉપરની ટીકામા નમ્મયાસુન્દરીકહા આપી છે અને એ હરિ-જગજયસુહિ હી અર્થાત્ વંહિડીને આધારે ત્યાંનું કહ્યું છે નવાઇની વાત એ છે કે આજે ઉપવબ્ધ થયેલ વંહિડીના એક ખડમા 'નમ્મયાસુન્દરીકહા' નથી પણ પ્રથમ ખડના ૧૯ અને ૨૦ એ કમાક્ષણા બે લલકો નારા પામેલા મનાય છે તેમા આ કથા દશે? ૨ જુઓ પ્રિય કરનૃપકથાની મારી સરદૃત પ્રસ્તાવના (૫ ૨૧) ૩ આના કર્તા વિમલસૂરિ છે એમનું ત્રિવેણુ પદમચરિય આજે મોજુદ છે જુઓ ૫ ૮૫-૮૬ ૪ જુઓ ૫ ૧૦૨

પતંજલિકૃત મહાભાષ્યમાં નિર્દેશાયેલી વાસવદત્તા, સુમનોત્તરા, ઉર્વશી અને ભૈરવરથી એ ચાર આખ્યાયિકાઓ વિષે આપણે અંધારામાં છીએ એટલે એની ભાષા વિષે શું કહેવાય ?

૪. સ.ના પંદરમા સૈકાના ધર્મસૂરિએ હુંસસંદેસની પાષ્ટ્યમાં રચના કરી હતી તે આજે ઉપલબ્ધ નથી.^૧ વિશેષમાં એમણે રચેલું કંસવધ નાટક પણ હુમ્મ થયું હોય એમ લાગે છે.

“ જૈન યુગ ” (પુ. ૧, અ. ૩, પૃ. ૮૭)માં મુનિ (હવે પં.) કહ્યાણુવિનયણ “ આપણું પ્રાણુતો ” નામના લેખમાં કહે છે:—

“ ગોવિંદનિયુક્તિ, સિદ્ધિવિનિશ્ચય આદિ સમ્મતિ-તર્કની કોટિના દાર્શનિક ગ્રંથો, તથા શુણ્ડાચની નરવાહનદત્તકથા (ખૂલ્લકથા) અને ખાણુ-સદ્ગની કાદંબરીને ટક્કર મારનારી તરંગવતી, મલયવતી, મગધસેના, ચટકચરિત, અશોકવતી વિગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન ખૂલ્લકથાઓ આજે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. આ કેટલા દુઃખનો વિષય છે ? ”

આ ઉલ્લેખમાં નિર્દેશાયેલી મલયવતી, અશોકવતી અને ચટકચરિત જો પાષ્ટ્યમાં રચાયેલાં હોય તો તેટલું પાષ્ટ્ય કથાત્મક સાહિત્ય નાશ પામેલું ગણાય.

આગમોમાં કથા—જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આગમોમા નાયાધર્મમકહા નામનું છઠું અંગ અંમાંમાં રચાયેલી કથાઓનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. એ કથાઓ તેમજ ઉવાસગદસા નામના સાતમા અંગમાંની પણ અંમાંમાં રચાયેલી કથાઓ ટૂંકી વાર્તાઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસ સમજવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. અગિયારમા અંગરૂપ ગણાતા વિવાગસુયમાં કથાઓ છે. ઉત્તરજયણમાં તેમજ નંદી (ગા. ૬૩-૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૦ ને ૭૨-૭૪)માં કેટલીક રેકથાઓનું સૂચન છે.

૧ જુઓ કંસવહની અગ્રેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬). ૨ આ કથાઓનું સંગ્રહન Kalipada Mitra (કલિપદ મિત્રે) Some tales of Ancient Israel, their Originals and Parallels નામના લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ IHQ (Vol. XIX, Nos. 3-4)માં છપાયેલો છે.

પરિભ્રમ્યરિય—જે સાધાને આધુનિક વિદ્વાનો જાન મંત્રુ નામ આપે છે તેમા વિવિધ પ્રકારનુ કથાસાહિત્ય મળે છે, જેને કેટલુ ચે અત્યાર અગાઉ નાગ પામ્યુ છે આ વિશાળ સહિત્યમા પ્રાચીન મહા-પુરણોના ચરિત્રો, અર્ધ-ઐતિહાસિક પ્રબંધો ગગન-મહાગગનઓની વાર્તાઓ, લોકપ્રિય અદ્ભુત કલાણીઓ ઇત્યાદિ નજરે પડે છે આ બધામા રામાયણ અને મહાભારત જેવા વીરગાત્રમક મહાકાવ્યો (epic) નુ સ્મરણ કરાવનાર અને પુરાણોની પદ્ધતિએ ગ્યાયેયુ અને પ્રણેતાએ ‘રેપુગમ્’ તરીકે નિર્દેશેયુ પરિભ્રમ્યરિય યાને ઈરાહુવચરિય ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ સ્થાન ભોગવે છે આને સાક્ષરે “oldest available Jain epic” તરીકે ઓળખાવે છે એના કર્તાનુ નામ વિમલસૂરિ છે એઓ ‘નાઈન’ (નાગિસ) વંશના આચાર્ય રાહુના શિષ્ય વિજયના શિષ્ય થાય છે રામાયણના કર્તા પદ્મિનિકેએ

૧ આની પરેખા ટા. એ. એમ ધામેએ “Narrative literature in Jain Māhābhārata” નામના લેખમા આપેલી છે જુઓ ABORI (Vol XVI, pts I-II, pp 26-43) ૨ જુઓ પરલા ઉદેસનુ નીચે મુજબનુ રચુ ૫૧—

“ ઠિદ્-વંસસમુષ્પત્તી વચાણ-રણ સ્વકુસુપ્પત્તી ।

નિશ્વાનમણેયમવા સત્ત પુરણેડય અહિગારા ॥ ૩૦ ॥ ”

પૃષ્ઠ ૧૧૮, સ્તો ૧૧૧મા ખલુ ‘પુરાણ’ એવો ઉલ્લેખ છે

૩ આ નામ પહેલા ઉદેસના પાંચમા તેમજ આઠમા ૫૧મા છે ૪ આ નામ અંતિમ પૃષ્ઠ (સ્તો ૧૧૮)મા છે અને એમા નાગપાણીસીરિચરિયનો ઉલ્લેખ છે જે ઉલ્લેખ મયવાચક છે કે વિપયસૂચક ? પદ્મિનિકેના રામાયણનુ અંગ્રેજીમા નામા ભાગતર જે પા ગીઓ કેરે અને મારાંમેન તર-થી ૫ સ. ૧૮૦૬મા થયુ દત્ત આ રામાયણના થોડા ભાગનુ સ્પર્શમા થયેલુ ભાગતર ૬ સ. ૧૮૨૮મા ઓમગસ વિલ્યમ ફ્રાન રોન્સે પ્રસિદ્ધ કયું છે રામાયણનુ ઇંગ્લિયન ભાષામા ભાગતર ૧૯મા સદ્કાના ઉત્તરાર્ધમા રાહી આશ્રય નીચે થયુ દત્ત રામાયણુ તેમજ મહાભારતનુ રંગિયાની ભાષામા ભાગતર થયેલુ છે જુઓ “ગુજરાતી”નો તા. ૧૩-૩-૪૯નો આક

સાચું રામચરિત્ર આપ્યું નથી એવો આ પઉમચરિય (ઉ. ૨, શ્લો. ૧૧૬)માં ઉલ્લેખ છે.

વાલ્મિકિના ૧રામાયણ કવિતાં આ કૃતિ કેટલીક આગતોમાં જુદી પડે છે. જેમકે (૧) આ કૃતિ પ્રમાણે રાવણનો વધ લક્ષ્મણે કર્યો હતો. (૨) વાનર એ વિદ્યાધરની એક જાત છે અને એ નામ એમની ધજા ઉપરનાં ચિહ્નોને આભારી છે. (૩) આમાં સુવર્ણમૃગની હકીકત આવતી નથી.^૨

આ લગભગ ૯,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક કૃતિને ૧૧૮ ઉવિભાગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એ પદ્યનું અર્થાત્ રામનું ચરિત્ર પૂરું પાડે છે, અને તેનું દારણ રામાયણની કથા તરફ લોકોની પ્રીતિ હોય એમ જણાય છે. ઉ. ૧, શ્લો. ૩૨માં^૪ સૂચવાયા મુજબ અહીં સાત અધિકારો છે: (૧) રિથિતિ, (૨) વંશની ઉત્પત્તિ, (૩) પ્રરથાન, (૪) યુદ્ધ, (૫) લવ અને કુશની ઉત્પત્તિ, (૬) નિર્વાણ અને (૭) અનેક ભવો.

આ પઉમચરિયમાં ઉ. ૩, શ્લો. ૪૮-૫૬ માં પચૌદ કુલકરોનો (નહિ કે સાત, દસ કે. પંદરનો) અધિકાર છે. ઉ ૧૭, શ્લો. ૧૦૭ માં હનુમાનની જન્મતિથિ તરીકે ચૈત્ર વદ આઠમનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં એ સમયે રાહુ અને કેતુ સિવાયના કયા ગ્રહ કયા સ્થાનમાં હતા તેનો ઉલ્લેખ શ્લો. ૧૦૮-૯માં છે. એના આધારે હનુમાનની જન્મકુંડલી આપી શકાય તેમ છે, અને મે એ મારા એક રીલેખમાં આપી છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ (પ. ૭, સ. ૩, શ્લો. ૨૦૬-૨૦૮)માં પણ હનુમાનની

૧ આ રામાયણથી રઘુવંશમાંનું પણ રામનું ચરિત્ર જુદું પડે છે. ૨ બૌદ્ધોએ પણ રામાયણ રચ્યું છે અને એ સંબંધી પોતાની માન્યતા પાલિમાં રચાયેલા દસરથજાતકમાં રજૂ કરી છે. D. L. Narasimhacharનો “The Jaina Rāmāyaṇas” નામનો લેખ I H Q (Vol. XV, No. 4, pp. 581-585)માં છપાયો છે. ૩. ૧ તેમજ ૩-૩૫ વિભાગોને ‘ઉદ્દેસ(અ)’, ખીજને સમુદ્દેસ અને બાકીનાને ‘પંચ’ કહેલ છે. ૪ જુઓ પૃ. ૮૫. ૫ આની નોંધ પ્રમેયરત્નમંજૂષા(પત્ર ૧૩૩આ)માં જોવાય છે. ત્યાં પદ્યચરિત્ર એવું નામ અપાયું છે. ૬ આનું નામ “કેટલીક કુંડલીઓ” એમ રખાયું છે.

જન્મકુડીને લગતી હકીકત છે, પણ તેમા અને આમા કેટલીક ભિન્નતા છે. ઉ રના ૨૬મા પદમા કહ્યું છે કે (ચોવીસમા) જિનેશ્વરે અગૂઠા વડે લીનામાત્રમા 'મેરુ'ને કપાળ્યો^૧ તેથી દેવોએ એમનુ નામ 'મહાવીર' પાડ્યુ રાનણે 'અષ્ટાપદ' ઉપાખ્યાની વાત ઉ ૬, શ્લો ૬૬મા છે ૨ ઉ ૪૮મા ઇકાદશિલાનુ વર્ણન છે અને લક્ષ્મણે એ ઉપાખ્યાની હકીકત છે ઉ રના ૪૪મા પદમા અન્માળનો અને ૪૬મા પદમા આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોનો ઉલ્લેખ છે ઉ ૨૯ના ૨૧-૨૮ ક્રમાંક-વાળા પદોમા ઘડપણનુ મનોગ્મ-આલ્પકારિક વર્ણન છે ઉ ૪૨ના ૬૩માથી ૬૫મા સુધીના પદોમા જિનપૂજનનુ ફળ દર્શવાયુ છે, અને ૭૨માથી ૮૪મા સુધીના પદોમા ઉચ્ચપૂજન વગેરે જાતજાતની પૂજા અને તેના ફળ દર્શાવાયા છે ૪૮૬-૬૨ પદોમા જિનપૂજનો વિચાર કરવાથી તે જિનરત્નિત કરના સુધીના ફળ તરીકે 'પચતુર્થ', 'પ' છત્યાદિનો નિર્દેશ છે

આઠમો ઉદ્દેશ સૌથી લાંબો છે અને એમા ૨૮૬ પદો છે, જ્યારે સાતમો ઉદ્દેશ માંથી નાનો છે અને એમા ૧૧ પદો છે

૧ 'મેરુ' કપાળ્યાની હકીકત મહાપ્રાતિહાર્ય (અ ૩)મા છે ૨ આની અનોકિક ઘટનાઓ અજૈન સાહિત્યમા પણ જોવાય છે જેમકે વારિમક્રિદ્ધ રામાયણના બુદ્ધકાંડમા કહ્યું છે કે હનુમાન 'કૈવાસ' પર્વતનુ ગિખર ઉપાગી બુદ્ધભૂમિ પર દાંડમણ ધાયવ થઈ પડ્યા હતા ત્યાં એ લાંબા આના ઉત્તર કાંડમા એ ઉલ્લેખ છે કે રાવણે સમગ્ર 'હિમાનય'ને હાથમા ધરી રાખ્યો અને મહાદેવે અગ્રુપ વડે એને દળાવ્યો હવિશ વગેરે પુરાણોમા 'ગોવધન' પર્વતને સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણે ડાલ્યો રાખ્યાની વાત છે ૩, આના સ્વરૂપાદિ માટે જુઓ માગે જાનાર લેખ "કેટિશિલા બળની પૌના અને તીર્થ" ૪ આ આગ પગે ઉપદેશરત્નાકરના અપર તટ (અરા ૮, પૃ ૧૮૬-૭)મા ઉદ્ધત કરાયા છે ૫ ૧૬૦મા પદ્યચંદ્રિમાથી બે પગે અપાયા છે ૫ આની સમજણ માટે જુઓ "જૈન" ના તા ૨૦-૮-૪૬ના "પરુષણાક" (પૃ ૪૭, અ ૩૨-૩૩)મા ઉપાયેગો મારો લેખ નામે "ખમણ, અજતકુંડ, ચક્રત્ય, છૂં, અદ્ભુત છત્યાદિ"

૧ આ કૃતિમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે. ઉ પૃ, શ્લો. ૭૯ની દરેક પંક્તિમાં ચોર્યાસી અક્ષરનો દંડક છે. આ ઉદ્દેશ્યના ૧૦૭-૧૧૪ પદો રચામરમાં છે. ૨૮મા ઉદ્દેશમાં ૩૪૮મા પદમાં જિતે-શ્વરની રચયંભૂ ઇલાદિ અન્નેન દેવોનાં નામ દ્વારા રત્નુતિ કરાયેલી છે. ઉ. ૨૮માં શ્લો. ૪૭-૫૦માં ગેય પદો છે. ૯૮મા ઉદ્દેશ્યના ૬૭મા પદમાં અંધ (અંધ્ર) દેશનું નામ છે. ૪ વિશેષમાં આ કૃતિમાં પ્રચલિત પાઘ્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણ એવાં રૂપો છે. એવિ પ્રત્યયવાળા સંઅંધક ભૂતકૃદંતો, તૃતીયા એકવચનનો જો પ્રત્યયને અદ્વલે જે પ્રત્યય, કવણુનો ઉપયોગ, નારીબળતિનાં સાતમીના એકવચનમાં સેજ્ઞાહિ જેવાં રૂપ અને વિલક્ષિત વગરનાં રૂપો એ અવલઢકની અસર દર્શાવે છે.

ઉ. ૧, શ્લો. ૧૯માં પત્રિહૂપકને લાકડાના કાનવાળો કહ્યો છે. ૬

આ કૃતિનો રચનાસમય વીરસંવત્ ૫૩૦ (ઇ. સ ૪) છે એવો એના અંતિમ ભાગમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી સામાન્ય રીતે

૧. દેવગુપ્તસૂરિએ નવપયપયરણની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ(પત્ર ૨૪આ)માં જે પદ્યચરિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ પદ્યમચરિય હોય એમ લાગે છે.

૨ અન્ય છદો માટે જુઓ પૃ. ૭૧.

૩ “તુદં સયંભૂ મયવં ચઝમ્મુહો પિયામહો વિળ્હૂ જિણો તિલોયણો ।
અળંતસોક્ખામલદેહધારિણો સયંપવુદ્ધો વરધમ્મદેસઓ ॥૪૮॥”

૪. પણ્ડાવાગરણ (૩, ૧)માં ‘અન્ધ્ર’ દેશનો નિવાસી એ અર્થમાં ‘અંધ’ શબ્દ છે. આવસ્તસયની હારિભદ્રીય ટીકા(પત્ર ૫૮૧અ)માં અન્ધ્ર દેશની સ્ત્રી માટે ‘અન્ધ્રી’ શબ્દ છે. વવહાર(દ્વિ. ૨૮ અ)માં અંધ્ર વગેરે દેશના વતનીને સ્ત્રેષ્ઠપ્રાય કહ્યા છે. ૫ ઠાણ (સુ. ૨૬૯) ઉપરની અભયદેવ-સૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૩અ)માં હાસ્યના ચાર પ્રકારનું વિવેચન કરતી વેળા ‘પાસિત્ત ત્તિ દુષ્ટવા વિદૂષકાદિવેષાં ચક્ષુષા’ એવો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં નેઢને ખાલીને, નેઢને, સાંભળીને અને સંભારીને એમ ચાર કારણથી હાસ્યના ચાર પ્રકાર ગણાવાયા છે. ૬ સરખાવો રવિધેણકૃત પદ્યચરિત્ર (૧, ૨૮).

વિચારતા ઇ સ ૪ની અને ગ્રી હેરમાન યાકોબી પ્રમાણે મહાવીર-સ્વામીના નિર્વાણનો સમય ૬૦ વર્ષ મોડો ગણતા ઇ સ ૬૪ની આ કૃતિ છે આમા ગ્રીક અસર જોવાય છે અને ભારતવર્ષ ઉપરની ગ્રીક અસર ઇ સના ખીજા ચિકા પૂર્વેની નથી એમ માની આમા ગાદિણી અને સરહ જેવા છદો વપરાયેલા છે (જુઓ “જૈનયુગ” પુ ૧, અ ૫) એ ઉપરથી ૨૫ કેશવલાલ હ ધ્રુવ તો એને છેક સાતમા ચિકાની કૃતિ માને છે, પણ એ હકીકત માનવા જેવી નથી.

આવા પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રન્થનો ગુજરાતીમા અનુવાદ પ્રમિદ્ધ થયો નથી એ નવાઇ જેવું છે એના પહેલા ચાર ઉદ્દેસનો ૨૭મા અને ૨૮માનો તેમજ ૩૩મા, ૩૪મા અને ૩૫મા ઉદ્દેસનો અગ્રેજી અનુવાદ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ સહિત બહાર પડ્યો છે

વસુદેવચરિત(ય) યાને વસુદેવહિ ઠી—આ મુખ્યતથા ગદ્યાત્મક અને સમાસપ્રચુર કૃતિ છે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિસેસણવર્ષ (ગા ૩૧ ને ૩૩)મા આ કૃતિને વસુદેવચરિય તરીકે નિર્દેશી છે અને તે સમુચિત છે, કેમકે રૂઝા ગ્રન્થકર્તા ઇસંધાસગણિએ એનો વસુદેવ-ચરિત તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે પદ્યવણા (૫૫ ૨૦, સુત ૨૬૩)ની સરકૃત ટીકા ૪(પત્ર ૪૦૩અ)મા તેમજ ન દી(સુ. ૨૦)ની ટીકા

૧ આતુ સપાદન ટા યાકોબીએ કયુ છે અને એ જૈન ધર્મ પ્રસારક સલા (ભાવનગર) તરફથી ઇ સ ૧૯૧૪મા છપાયેલ છે આમાથી ધ્યાનમા રાખવા લાયક પદો, ‘દેશ્ય’ મળે છે અને સ્થાનો આગમોદ્ધારકે જુદા તારખ્યા છે, પણ એ છપાયા નથી ૨ જુઓ પ્રથમ ખડ (પૃ ૧-૨) અને મધ્યમ ખડગ વિવિધ ઉલ્લેખો ૩ કપ્પ, વવહાર ઇત્યાદિના ભાસના કતા અધદાસ ક્ષમાશ્રમણ આ અધદાસનણિથી વિજ્ઞા અને કઈક અગે અર્વાચીન છે એમ બુહલકકપસૂત્ર (ભા ૬)ની પ્રસ્તાવના(પૃ ૨૦-૨૩)મા કહ્યું છે ૪ વિરોધમા નામકુમારોમાથી નીકળી વસત ન ‘ઐશવત’ સ્ત્રમમા આ ન અવસર્પિણીમા ચો વીસમા તીર્થંકર યયા તરીકેનો ઉલ્લેખ વળદિલીમાં છે એગ મતભેદ એમણે અદો મોખો છે

૧(પત્ર ૧૧૭આ)માં મલયગિરિસૂરિએ આ કૃતિનો વસુદેવચરિતના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે અને કૃષ્ણ(ઉ. ૧)ના ભાસ(ગા. ૨૫૬૪)ની સંસ્કૃત ટીકા(પૃ. ૭૨૨)માં ક્ષેમકીર્તિએ પણ એમ જ કયું છે. ૨

આ કૃતિનું વિશેષતઃ પ્રચલિત નામ વસુદેવહિંડી છે, કેમકે આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ આવસ્સયચુષિણ (ભા. ૧, પૃ. ૧૬૦ ને ૧૬૪; ભા. ૨, પૃ. ૩૨૪)માં, આવસ્સયની હારિભદ્રીય ટીકા ૩(પત્ર ૧૪૬ અ)માં, પવયણસારુદ્ધારની સિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૨૬૦ આ)માં, યસદ્દિણ્ડિચ્યની સ્વોપદ્ય વૃત્તિ ૫(ભા. ૧, પત્ર ૨૩૫)માં, કમ્પથ-દીપિકા(પત્ર ૧૬૫અ)માં, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત સંઘાચારભાસની ધર્મ-કીર્તિકૃત વૃત્તિમાં, સિદ્ધાન્તાગમસ્તવ (શ્લો ૪૨)માં, હીરપ્રશ્નમાં અને ક્ષેનપ્રશ્નમાં એમ અનેક કૃતિઓમાં જોવાય છે અને જોત

૧ અહીં, સંઘદાસગણિએ વસુદેવચરિતમાં કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે. ૨ “ વસુદેવચરિત-ચેટકકથાદયઃ ” એવો અહીં ઉલ્લેખ છે. ૩ અહીં વંહિંડીમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે. ૪ આના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. ૫ અહીં ધર્મમૂર્તિ સવિસ્તર ઉદાહરણ વંહિંડીમાંથી લેવાતું કહ્યું છે. ૬ રત્નશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૯૬માં આ કૃતિ રચી છે. એ વંહિંડી-સ્તુત્તની સંસ્કૃત વૃત્તિ છે. ૭ વિ. સં. ૧૩૫૭માં સ્વર્ગે સંચરેલા પ્રબળ મંત્ર-શાસ્ત્રી ધર્મધોપસૂરિ(પૂર્વે ધર્મકીર્તિ)એ આ કૃતિ રચી છે. એમણે વંહિંડીમાંથી નીચેની બાબતોના સમાધાનાર્થે વંહિંડીમાંથી અવતરણ આપ્યા છે:—

(૧) રાત્રે ચૈત્યે જઈ શકાય (પત્ર ૮૭) અને (૨) ત્રણ શાશ્વત યાત્રાઓ છે (પત્ર ૧૭૪).

આ ઉપરાંત પત્ર ૬,૫૧, ૫૨, ૬૩, ૬૪, ૮૫ અને ૧૭૩માં પણ અવતરણ છે. ૮ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયગણિએ આ સૂરિને એમના શિષ્યો તરફથી પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને આ સૂરિ તરફથી અપાયેલા ઉત્તરો એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી છે. એનું ખીજું નામ પ્રશ્નોત્તરસમુચ્ચય છે. એના પત્ર ૧૯અ અને ૩૮આમાં વંહિંડીમાંથી એકેક અવતરણ છે. ૯ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયે વિ. સં. ૧૬૫૭થી ૧૬૭૧ના ગાળામાં વિજયસેનસૂરિને પ્રશ્ન પૂછી ઉત્તરો મેળવી તેને એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી. એમાં પત્ર ૧૮અ, ૩૪આ, ૪૫આ, ૪૬આ, ૫૫આ અને ૧૦૪આમાં વંહિંડીનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ છે.

જનતા સામાન્ય રીતે એને આ જ નામથી ઓળખે છે, અને એથી તે
મે પણ એનો આ નામે નિર્દેશ કર્યો છે

આ કૃતિ અનગમિક યાને આગમબાહ્ય ઉપનિષદ ગદ્યપ્રાય કથા-સાહિ-
ત્યમાં પ્રાચીનતમ ગણાય છે વાચક 'સંઘદાસે' આર ભેલી આ કૃતિ
ધર્મસેનગણિએ પૂર્ણ કરેલી છે આમાં નાયક વસુદેવના-સર્વથા
ગુણગ્રાહી કૃષ્ણના પિતાના પરિભ્રમણની—પ્રવાસની હકીકત હોવાથી આ
કૃતિને 'હિડી' એ નામ જોડાયું હોય એમ જણાય છે એમાં 'હરિવંશ'ની
પુષ્કળ પ્રશંસા છે, જ્યારે પાંડવોને અને કૌરવોને ગાણુ રથાન અપાયેલું
છે આ કૃતિને સો ૩ લાકડાં 'માં ગિલકત કરાયેલી છે અને એનું
પ્રમાણ ૨૮,૦૦૦ શ્લોક જેટલું સૂચવાય છે મમત્ર ગ્રંથના બે ખડો પડાયા
છે પહેલા ખડમાં ૨૯ લાકડાં છે અને એ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક
છે, જ્યારે બીજા (મધ્યમ) ખડમાં ૭૧ લાકડાં છે અને એ ૧૭,૦૦૦
શ્લોકપ્રમાણુક છે આજે જે પ્રથમ ખડ મળે છે તે ૧૦,૪૦૦ શ્લોક
જેવડો છે એ વચમાં તેમજ અતમા ખડિત જણાય છે આ પ્રથમ
ખડના કર્તા સંઘદાસગણિ વાચક છે, જ્યારે બીજા ખડના કર્તા ધર્મસેન
ગણિ છે આ બ્રાહ્મણોના પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલા ગ્રંથનો પ્રથમ
ખડ બે અશમાં જૈન આત્માનંદ મહાએ અનુક્રમે ૪ સ ૧૯૩૦ અને
૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એના પ્રથમ અશમાં માત્ર લાકડાં અને
બાકીનામાં આઠમાંથી અઠ્ઠાવીસમાં સુધીના એટલે કે ૨૧ લાકડાં છે છેલ્લો
લાકડાં 'દેવકીવંશક' છે જે કન્યા સાથે વસુદેવના લગ્ન થયા તે કન્યાના

૧-૨ વંદિતીના મધ્યમ ખડના પ્રારંભમાં ધર્મસેનગણિએ સામાન્ય-
ચયા (શ્યામાવિન્યા)—લલકથી માંડીને રોહિણી-લલક સુધીના ૨૯ લાકડાં
સંઘદાસ વાચક ગૂંથ્યા છે એમ કહ્યું ૩ અગ્નિપુરાણમાં કથાના લક્ષણને
અંગેના નિમ્નલિખિત પદમાં આ સખ્દ વપરાયો છે —

“ પરિચ્છેદો ન યત્ર સ્યાદ્ ન સ્યાદ્ વાલ્મ્મક ક્વચિત્ ।

સા 'કથા' નામ તદ્ગર્ભે નિયન્ધનીયાચ્છતુષ્પદીમ્ ॥ ”

વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીના આ મહાકાવ્ય ગ્રંથમાં અનેક લોક-કથાઓ, ધર્મકથાઓ, ધર્માત્માઓનાં-સંતોનાં-ધર્મપ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને વાદસ્થળોને સ્થાન અપાયું છે.

જાતજાતનાં વસ્ત્રો, વિવિધ દેશો સાથેનો વેપાર, ઇન્દ્ર-મહોત્સવ વગેરે ઉત્સવો, તરકર સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો, વિનોદનાં સાધનો, લોકવાર્તાઓ તેમજ શસ્ત્રવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યાને લગતા ઉદ્દેશો એમ વિવિધ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક માહિતી વંદિંડીમાંથી મળે છે. આ પ્રોઢ અને પ્રાચીન ગ્રંથમાંના ગંધર્વદત્તા-સંભકમાંની આરુદ્ધત-કથામાં ઐસિદ્ધરસ અને રસદ્વય વિષે તેમજ સુવર્ણ અનાવવાની વિધિ વિષે વર્ણન છે સિદ્ધરસને અંગે આના કરતાં કોઈ પ્રાચીન જોન ઉદ્દેશ્ય હોય તો તે જાણવામાં નથી.

વંદિંડી પ્રમાણભૂત ગ્રંથ ગણાતો હોવાથી અનેક મુનિવરોએ પોતપોતાની કૃતિમાં એમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. આની એક સંપૂર્ણ સ્ત્રિ મૂળના પૃષ્ઠાંક સહિત છપાવવી ઘટે. આશા છે કે આ કાર્ય આના સંપાદકમહોદય કરશે. અસારે તો અહીં મેં દિશાસૂચનરૂપે સંક્ષિપ્ત નોંધ પૃ ૯૦માં લીધી છે.

લોકોને વસુદેવનું ચરિત્ર સાંભળવાનો શોખ જણાતાં રચાયેલી આ કૃતિમાં અણારિયવેદ (અનાયવેદ), અત્યસત્ય (અર્થશાસ્ત્ર), અહુન્વય (અથર્વવેદ), આયરિયવેદ (આર્યવેદ), ધર્મિલચરિય, પોરાગમ (પાકશાસ્ત્ર), ભગવયગીતા (ભગવદ્ગીતા), વસુદેવચરિય (વસુ-

૧ યવન દેશમાં જઈ જડતાં યત્રો ખનાવવાની કળા શીખી લાવનાર કોક્કાસની અહીં કથા છે. એના રૂપાતરાદિ માટે જુઓ મારો લેખ “ શિલ્પસિદ્ધ કોક્કાસની કથાની આલોચના ”. આ લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૯, પૃ. ૨૦૧-૨૦૮)માં છપાયો છે. ૨ આના વિસ્તૃત જીહાપોહ માટે જુઓ વંદિંડીનો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૩૦-૩૯). ૩ “ સિદ્ધરસ અને રસદ્વય ” નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૬, અં. ૭, પૃ. ૧૨૪-૧૨૭)માં છપાયો છે.

દેવચરિત્ર), સતિચરિત્ર (ચાતિચરિત્ર) અને સાવયપદ્મલુત્તિ (શ્રાવણપ્રસન્નિ) એ ત્રણેનો નિર્દેશ છે

પ્રો. પીટર્મનના હસ્તલિખિત પ્રતિઓને અંગેના ત્રીજા હેનાન (પૃ ૧૯૮)મા જે અવતરણ વંદિદીમાથી અપાયેલું છે તે ઉપરથી એ સમયમા નરવાહુલુદ્ધતકથા પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે

સોમદેવકૃત કથાસરિત્સાગર અને ક્ષેમેન્દ્રકૃત બૃહત્કથામજરીની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા સાથે વંદિદીના વિષયો વિચારતા એમ લાગે છે કે વહુકહા અને વંદિદી વચ્ચે પાત્રોના નામો અને પ્રમગોના નિરૂપણ પરત્વે અસાધારણ સમાનતા છે

જર્મન સાક્ષર આલ્સડોર્ફે “ The Vasudevahandī, a specimen of Archaic Jaina Mahārastrī ” નામનો લેખ લખ્યો છે ^૧ વળી આ જર્મન સાક્ષરે ^૨ Eine neue version der verlorenen Brhatkatha des Gunadhya નામના નિગધમા વંદિદીના પ્રથમ ખડને આધારે એનું બૃહત્કથા માટે સંતુલન કર્યું છે આ પૂર્વે ફ્રેન્ચ સાક્ષર લામિતેએ Essay sur Gunadhya et la Brhatkatha નામના ૩ પુસ્તકમા આ વિષય સરસ રીતે ચર્ચ્યો છે ડૉ. આલ્સડોર્ફના કથન મુજબ “ જોનો પાસે પ્રાચીન, વિસ્તૃત અને અન્ય બે પાત્રોથી-૪ કાશ્મીરી અને ૫ નેપાલીથી રચત ત્રણે બૃહત્કથા ’ નું રૂપાન્તર છે ” આ રૂપાન્તર તે વંદિદી છે એ ઉપસાધ માહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રાચીન રૂપાતર (version)

૧ આ લેખ B S O S મા ૪ સ ૧૯૩૬ મા છપાયો છે ૨ આ લેખ ૧૯મી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિજ્ઞાનસંમ્મલનમાં ૧૯૩૬ મા કરાયો હતો એનો ગુજરાતી સાગરા વંદિદીના અનુવાનના ઉપોદ્ધાત (પૃ ૯-૧૩) મા અપાયો છે ૩ આ પુસ્તક ૪ સ ૧૯૦૮ મા પ્રસિદ્ધ થયું છે ૪ કાશ્મીરી રૂપાતર તે કથા-મરિત્સાગર અને બૃહત્કથામજરી છે આ રૂપાતરોમા વહુકહાનો એક મોટો અંશ સચવાયો નથી તેમજ એક મોટો અંશ નવો ઉપજાવી કઢાયો છે એમ ડૉ. આલ્સડોર્ફે કહે છે ૫ નેપાલી રૂપાતર તે બૃહત્કથામ્લોકન ગ્રંથ છે

છે. વંહિંડી અને યુધસ્વામીકૃત બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ વચ્ચે ધણી કથાપ્રસંગોનું સાર્ય જોવાય છે.

વંહિંડીની ^૧ભાષા સરળ, પ્રાસાદિક, રૂઢ અને ધરગથ્યુ છે. એમાં સ્વાભાવિક નિસર્ગતા છે. એના ધણીખરા સંવાદો ખરેખરી વાતચીતની જ ભાષામાં યોગ્યેલા છે. આ મુખ્યત્વે ગદ્યાત્મક ગ્રંથમાં વચ્ચે વચ્ચે પદો છે. પ્રિયંગુસુન્દરી અને કેતુમતી એ નામના બે લંબકોમાં અનેક પદો એકસાથે જોવાય છે. વંહિંડીની ભાષાની ચર્ચા ડૉ. આર્થર હોર્સફેલ્ડે *Bulletin of the School of Oriental Studies* (Vol. III)માં કરી છે અને એની વિશિષ્ટ સહાયથી આ વિષય વંહિંડીના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૫-૩૦)માં આલેખાયો છે.

આમ પ્રાચીન પાઘ્ય ગદ્યાત્મક લખાણની વિશાળતા, રચના-પદ્ધતિની વિશેષતા, વ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતા, પાઘ્ય ભાષાની આકર્ષક આર્ષતા, લોકવાર્તા, સમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટેની ઉપયોગિતા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનો મહત્તાથી વિભૂષિત વંહિંડી ઉપર ઊડતી નજર કરી હવે આપણે આગળ વધીએ તે પૂર્વે આ ગ્રંથનો મધ્યમ ખંડ પ્રસિદ્ધ થાય અને પ્રથમ ખંડની જેમ એનું પણ રંગુ ભાષાંતર સત્વર પ્રસિદ્ધ થાય એ ઇચ્છીશું.

સમરાધ્યયનિય—જેને અંગ્રેજીમાં *romance* કહે છે

૧ અંશ ૧, પૃ. ૨૮માં ગેળ્હેલ્પિ એવો પ્રયોગ છે. આમ આ કૃતિમાં ‘અપભ્રંશ’ ભાષાનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૨ પ્રા. સોંડેસરાએ તૈયાર કરેલું આ ભાષાંતર એને અંગે એમણે લખેલા વિક્રતાપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત સહિત શ્રીજન આત્માનંદ સલા (ભાવનગર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ૩ આની વિ. સં. ૧૨૯૯માં લખાયેલી એક તૂતાડપત્રીય પ્રતિ ખંભાતમાં છે. રતનપ્રભસૂરિએ ખંભાતમાં આ વર્ષે સં. ૨૦ ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. જુઓ પીટર્સન (*IIIA*, p. 124). ક્ષમાકલ્યાણે અને સુમતિવર્ધને વિ. સં. ૧૮૭૪માં મૂળના અનુવાદરૂપે સંસ્કૃત ટિપ્પણી રચી છે. પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૪માં આ મૂળનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એનું નામ સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ છે. સિદ્ધસેનસૂરિએ સંવ્યંભાથી વિદ્યાસવર્ધકહા ઉદ્ધૃત કરી છે.

તે મધ્યમી મામત્રી પૂરી પાડનારી અનેક કયાઓ આપણા દેશમાં પ્રાચીન મમયથી રચાતી આવી છે એમ આપણે અષ્ટાધ્યાયી (૪-૨-૮૭)ના મહાભાષ્ય ઉપરથી જાણી રહીએ છીએ મહાભાષ્યમાં નિર્દેશાયેલી કયાઓની લાખા નહીં થઈ નથી અને કદાચ થઈ નહિ શકે આથી કરીને મુખ્યત્વે જ મમા અને ક્વચિત્ સૌરસેણીમાં રચાયેલી અને ઇસના આઠમાં ચક્રા કરતાં તે અર્વાચીન નહિ જ એવી તેમજ હિમચન્દ્રસૂત્ર કાવ્યાનુશાસન(૫ ૪૬૫)માં 'સકલકથા' તરીકે નિર્દેશાયેલી, ઇનિકલાની પ્રલક્ષ પ્રતિમાસમી અને 'અશમ' રસથી પરિપૂર્ણ એવી હુરિભદ્રસૂત્રિય 'સમરાઈચ્ચરિયની' યાને 'સમરાઈ-ચ્ચકહાની' આપણે અહીં નોંધ લઈશું આનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે, અને થોડોક ભાગ વચ્ચે વચ્ચે આવતા પદોમાં છે આ સમગ્ર ગ્રંથને નવ ભાગોમાં વિભક્ત કરાયેલો છે એમાં નગર, સરોવર, ઉદ્યાન, ઓચિકાવતન, ઝાંઝીપ, પર્વત ઇલાદિના વર્ણનો છે આ ગ્રંથનું ગદ્ય કેટલીયે વાર આપણને બાલકાવ્યની કાદબરૂની સ્મરણ કરાવે છે, કેમકે એમાં લાખા લાખા સમાનો અને શ્લેષનો ઉપયોગ જોવાય છે આના કહા લગભગ ૭૦૦૫નાયમકના ઉત્તરરેખા જોવાય છે કે જેને ઉપયોગ સૂચકાડ(અ ૧૫)માં થયેલો છે હિમચન્દ્રસૂત્રિયે છંદોડનુ-

૧ આ મહત્વપૂર્ણ મૂળ કૃતિ ડૉ. વાકોળી દ્વરા સંપાદિત થઈ ૪ સ ૧૯૨૬માં કલકત્તાની ASB તરફથી છપાઈ છે એના ૫ ૬૧૨ની પાંક્તિ ૧-૩માં અનેક સમસ્યામય ત્રણ ચારે છે, ઉત્તર ૫ ૫-૬માં છે શુદ્ધ પદ ૫ એ આ (૫ ૫૮)માં અપાણુ ॥ મં ચં સરકૃત છાયા સાથે જે ભાગમાં બી એચ દોરી તરફથી ॥ સ. ૧૯૩૮ ને ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે ૨ ઉદ્યોતનસૂત્રિયે આને મમરમિય કાકહા તરીકે ઓળખાવી છે, અને કૃતિએ જાતે એને સં ચં તરીકે નિર્દેશી છે અને હિમચન્દ્રસૂત્રિયા ગુરુ દેવચન્દ્રે એને સમરાઈચ્ચકહા-મમય કહેવ છે ૩ જુઓ ભવ ૬, ૫ ૩૧-૩૨, થી મોઢીની આવૃત્તિ ૪ જુઓ ભવ ૬, ૫ ૪૧ ૫ જુઓ ભવ ૧, ૫ ૪૩ ૬ જુઓ ૫ ૨૦-૨૧ અને ૪૩ ૭ સિદ્ધાવલોકન

શાસનમાં જોતે ‘ પ્રસ્તાર ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે તેનું એક ઉદાહરણ છટ્ટા ભવનું વહુવિહથી શરૂ થતું અને ‘ શૃંગ્ખલા ’ ચમકથી અલંકૃત પદ પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ ભવમાં દરબારી તપાસનું દૃશ્ય મનોરંજક રીતે રજૂ કરાયેલું છે. ખીજા ભવના લગભગ અંતમાં રાજ્યાભિષેક માટે એકત્રિત કરાયેલી માંગલિક વસ્તુઓ ગણાવાઈ છે.^૧ આ કૃતિમાં એક સ્થળે સિદ્ધરસનો નિર્દેશ વાંચ્યાનું સ્પષ્ટ છે. હરિભદ્રસૂરિના નામ ઉપર સમરાધ્યયચરિત્ર ઉપરાંત કથાકોશ, ધુત્તકૃખાણુ, મુનિપતિચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર અને વીરાંગદકથા એ કૃતિઓ નોંધાયેલી છે, પરંતુ તેમાં ધુત્તકૃખાણુ જ મળ્યું છે.

^૨ ધુત્તકૃખાણુ—આ પાષ્ટ્ય કૃતિનું દંસણસૂરિની સંઘતિલક્ષકૃત વૃત્તિમાં ધૂર્તાખ્યાનના નામે સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થયેલું છે. આ મૂળ કૃતિ પદ્યાત્મક છે અને એ પાંચ આખ્યાનકોમાં વિકસી છે. આ પાંચની પદ્યસંખ્યા અનુક્રમે ૯૩, ૭૫, ૯૮, ૯૪ અને ૧૨૫ની છે. આખ્યાનકોનાં નામ આ કથાનકનાં મુખ્ય પાંચ પાત્રો—ધૂર્તોનાં નામ ઉપરથી ચોખ્યાં છે. મૂલસિરિ (મૂલશ્રી), કંડરીય (કંડરીક), એલાસાદ (એલાપાદ), સસ (શશ) અને ખંડવાણા (ખંડપાના) એ પાંચ ધૂર્ત હતાં. ખંડવાણા પોતે જી હોઈ એને પાંચસે ‘ જી-ધૂર્ત ’ હતી, જ્યારે ખીજા બધા પુરુષ હોઈ તેમને પાંચસે પાંચસે પુરુષ-ધૂર્ત હતા.

એક વેળા આ બધાં ધૂર્ત અને એનાં સાથીઓ ઉજ્જૈણીમાં ભેગાં મળ્યાં. એવામાં આઠ દિવસ સુધી વરસાદ પડ્યો અને એમને ખાવાનું ન મળ્યું. આથી કોણ કોને મિજબાની આપે એનો એઓ વિચાર કરવા લાગ્યાં. મૂલદેવે કહ્યું: આપણા પૈડી દરેક મુખ્ય ધૂર્તે ખીજને

૧ સં ૨૦ વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ અં ૧૦ ૫૦ (ખંડ ૨) નો મારો અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૪૬-૫૦). ૨ આ ધુત્તકૃખાણુ સિં ૦ જૈ ૦ ૩૦ માંમાં ૬. સ. ૧૯૪૪માં છપાયું છે. એમાં સંઘતિલક્ષસૂરિનું ‘ ધૂર્તાખ્યાન ’ પાષ્ટ્ય કૃતિના રૂપાંતરરૂપે લોકભાષામાં ગદ્યમાં ધૂર્તાખ્યાનકથા અને ડા. ઉપાધ્યેનો એને અંગેનો સમીક્ષાત્મક નિબંધ છપાયાં છે

પોતે સાલજેથી કે અનુભવેથી વાત કહેવી એને જૂઠી ઠેરવનારે બધાને જમાડવા પણ જે પુરાણ, સારત (મહાભારત), રામાયણ જેવા વૈદિક શાસ્ત્રોને આધારે આતુ સમર્થન કરે તેને ખવડાવવું નહિ પડે

બધા એકમત થતા મૂલદેવે આઠ અસહવિત હકીકતો રજૂ કરી કહારીકે એતુ સમર્થન કર્યું એવી રીતે કહારીકે છ હકીકત અને બાકી બધાએ દસ દસ હકીકત કહી અને ઉત્તરોત્તર એતુ સમર્થન થયું

ખડપાના ઉગ્તાદ હતી એણે ચારે મુખ્ય ધૂતોને કહ્યું કે તમે બધા પહેલા મારા નોકર હતા અને ગુમ થઇ ગયા હતા તે હવે મળ્યા આમ કહી એણે બધાને બનાવ્યા એને મૌનો ઉપરી બનાનાઇ પછી એણે એક રોકિયા ઉપર પોતાના બાળકતુ ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકી તેની પાસેથી એક દાગીનો પકાવી લીધો અને એ વેચીને બધાને હિમણી આપી

હરિભદ્રસુરિએ સાત સંગૃહ પદ્યોના અવતરણવાળા આ આખ્યાનદ્વારા વેદિકાના ગપાદકોની ઠેકડી બેઝવી છે ભારતીય સાહિત્યમાં આતુ સ્થાન ઘણું ઊંચું છે આ સમયમાં મે અં ૧૦૫૦ (ખડ ૨)ની પ્રસ્તાવના- (૫ ૧૨૫-૧૨૭)માં જિહાપોહ કર્યો છે

વસુદેવહિંદીકહા—ગુણનિધાનસુરિને હિંદેશીને વંહિડીના સારાશ-રૂપ કથા રચાયાનો આ મુદ્રિત કૃતિના અન્તમાં ઉલ્લેખ છે આ ગદ્યમાં છે લગભગ અઢીસે શ્લોક જેટલું એતુ પ્રમાણ છે આ મુદ્રિત કૃતિમાં મૂળ વંહિડી વિષે પ્રસ્તાવનામાં કેટલોક નિર્દેશ છે અહીં કાવ્યાનુશાસન અને વિવેકને આધારે એ વાતનો સ્કૅટ કગયો છે કે ‘બૃહત્કથા’ એ કોઇ અમુક અન્યનું નામ નથી, પણ કાવ્યઅથોની અમુક જાતિનું નામ છે ત્રિં શં પું ચં (પર્વ ૯, સ ૩)ના અન્તમાં આ સર્ગનું નામ ‘વસુદેવહિંદીવર્ણના’ એમ રખાયું છે

૧ “શ્રીહૃમયન્દ્રાચાર્યે અન્યાવધી” અન્યાક ૪ વરીકે ઇ સ ૧૯૧૭માં આ કૃતિ “શ્રીવસુદેવહિંદીસાર” એ નામથી છપાઈ છે.

પંચમીચરિય—ભા. ૦ વિ. ૦ (ભા. ૨, અ. ૧, પૃ. ૫૯)માં ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ આ ચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ કવિ આઠમી-નવમી સદીમાં થઈ ગયાનું મનાય છે. જે આમાં પંચમી-ત્રનનો અધિકાર હોય તો આ વિષયની આ સૌથી જૂની કૃતિ ગણાય અને પૃ ૧૦૭-૮માં નિર્દેશેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત નાણપંચમીકહા એના પછીની ગણાય.

કુવલયમાલા—કર્ણાટકના એક દિગંબર આચાર્ય જે કૃતિમાં વસરાજનો નિર્દેશ કર્યો છે તે તો શકસંવત્ ૭૦૫ (ઇ. સ ૭૮૩)ની કૃતિ છે, જ્યારે આ તો ૧૬ાક્ષિણ્યચિહ્ન ૨ઉદ્ધોતનસૂરિએ ઇ. સ. ૭૭૯માં હો દેવીના દર્શનના પ્રભાવે જાળાલિપુર(જલોર)માં રચેલી કુવલયમાલાકહા છે, અને આમાં પણ એ વસરાજનો ઉલ્લેખ છે આ એક અદ્ભુત કથા છે. એ કાદંબરી કે ત્રિવિક્રમની દમયંતીકથા જેવી છે. એ ચંપૂના ઢગની છે એનું પરિમાણ આશરે ૧૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે. કથાવસ્તુ સંકીર્ણ સ્વરૂપનું છે. એમાં ૧૦ મં ઉપરાંત પેસાર્ધ અને અવહર્જનો અને સરકૃતનો પણ કૃત્રિય ઉપયોગ

૧ મૂળમાં ‘ દક્ષિણ-ધંધ ’ છે. સંસ્કૃત ભાષાંતરકર્તાએ આને માટે ‘ દક્ષિણચિહ્ન ’ એનું સમીકરણ આપ્યું છે, પણ એને બદલે ‘ દક્ષિણી ’ એમ કહેવાના ધરાદે ગ્રંથકારે પોતાને ‘ દક્ષિણ-ચિહ્ન ’ કહ્યા હોય એમ સંભવ છે. ૨ એમના પ્રપિતાનું નામ ઉદ્ધોતન છે, અને પિતાનું નામ વડેસર છે. આમ અહી પ્રપિતા અને પૌત્રનાં નામ એક જ છે તે તે સમયની ક્ષત્રિયોની નામકરણની રીતિનું સૂચન કરે છે. કેટલાક જૈન આચાર્યોની પરંપરામાં પણ આ વાત જોવાય છે. જેમકે નવપથપયરણના કર્તા દેવગુપ્તસૂરિના ‘ ઊદય ’ ગ્રંથમાં દેવગુપ્ત, કક્ક, સિદ્ધ, અને જિનચન્દ્ર એ નામના લાગલાગટ ચાર આચાર્યો, ‘ ભાવડ ’ ગ્રંથમાં ભાવદેવ, વિજયસિંહ, વીર અને જિનદેવ, ‘ વાયડ ’ ગ્રંથમાં જિનદત્ત, રાશિલ અને જીવદેવ, અને ‘ પક્ષીવાલ ’ ગ્રંથમાં શાન્તિ, ચશેદેવ, નત્ર, ઉદ્ધોતન, મહેશ્વર, અભયદેવ અને આમદેવ એમ લાગલાગટ સાત સૂરિઓ થયાં છે. ૩ ઇ. સ. ૧૬૨૭માં છપાયેલ ૧૦ ૨૦ મં સ્મા૦માં પૃ. ૨૫૯-૨૮૪માં જિનવિજયજનો “ કુવલયમાલા ” નામનો વિસ્તૃત લેખ છપાયા છે. આનો અંગ્રેજીમાં સારાંશ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. 1, pp. 77-88 અને pt. 2, pp. 211-219)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

કરાયેલો છે એમા ૧ પાદલિખ, સાનનાહન, પટપણુંક, ગુણાલ્ય, વ્યાસ, વાલ્મિકિ, બ્રાહ્મ, વિમન, રસ્મિસેન, ઝજડિલ, ષ્ટદેવગુપ્ત, પ્રભજન અને હુરિમદ્રનો નિદેશ છે અતમા ૨૬ પદોની પ્રસંગિ છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વની છે એમા તોરરાય (પતોર-માણ ?) અને એની રાજધાની 'ચદ્રલાગા' નદીને તીરે રહેલી

૧ ચેલવદનના પાઘય સુત્રો ઉપર જિનેશ્વરસૂરિએ વિ મ ૧૦૯૧મા સસ્કૃતમા વૃત્તિ રચી છે એમા એક સ્થળે એમણે " અત એવ પ્રદોષ્ઠકાચાર્યેણ તરજ્જવર્યાં દર્શિતમિતિ " એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ઉપરથી એમના સમય સુધી તો તરગવતી મળતી હતી એમ જણાય છે ખીન્નુ, આ સૂરિએ ' પાલિપ ' નુ સસ્કૃત મમીકરણ ' પ્રદીપ ' થાજી તરગવતીકારને ' પ્રદીપ ' સૂરિ કહ્યા છે ૨-૩ આ બંને દિગબર અથકારો છે રવિએને સસ્કૃતમા પદ્યચરિત રચ્યું છે એનાથી પ્રાચીન સસ્કૃત અથ દિગબર કથા-સાહિત્યમા હોય તો તે કથા ?

જડિલ એ જ ખીન્ન જિનસેને ભગસન હ સ ૮૩૮મા રચેલા આદિપુરાણ (૧-૫૦)મા નિદેશેવા જઠાચાર્ય હોય એમ જણાય છે આ આદિપુરાણની એક પાથપોથીમા હાસિયામા જઠાચાર્યનું ' સિહનદિ ' એનું નામ સૂચવાયેલું છે જઠાસિહનદિ એવું નામ ચામુડરાયે કાનગી ભાષામા હ સ ૯૭૮મા રચેના ત્રિપદિશક્તાઠાપુરુષચરિત્ર ચાને ચામુડરાયપુરાણમા છે જડિલ, જઠાચાર્ય અને જઠાસિહનદિ એ એક જ વ્યક્તિના ત્રણ નામ છે એમ સામાન્ય રીતે વિચારતા જણાય છે અને વરાગચરિત એ આ વ્યક્તિની કૃતિ મનાય છે જિનએન પહેલાએ હ સ ૭૮૩મા રચેલા હરિવ શાપુરાણ- (૧-૩૫)મા વરાગચરિતનો ઉલ્લેખ છે હ સના ૧૧મા સેકાની આસપાસ થઈ ગયેલા ધવને અવહટ્ટું ભાષામા રચેલા હરિવ મમા જડિલ મુનિ અને એની કૃતિ વરાગચરિતનો એક જ પત્રિમા ઉલ્લેખ કર્યો છે ૪ પ્રશસ્તિમા દેવ-ગુપ્તને મહાકવિ કહ્યા છે પ્રારભમા ન્યા પૂર્વે યદ્ય ગયેલા કવિઓની પ્રગણા છે તેમા દેવગુપ્તને ' ગુપ્ત ' વરાના ગર્વિ અને ત્રિપુરુષ-ચરિતના કર્તા કહ્યા છે શુ આ બંને વ્યક્તિ એક જ છે ? ૫ આને જિનવિજયથજી દુલસમ્રાટ તોરમાણ તરીકે ઓળખાવે છે ને એમ કરવું વારતવિક હોય તો એમના લેવા વિદેશી અને વિજયી સમ્રાટના ગુરુ હરિગુપ્ત એક જૈન આચાર્ય હતા એ વાત જૈનોને ઔરન લેવા લેવી જણાય, કેમકે ગુપ્ત સમયમા પણ રાજગુરુ થવાનું માન જૈન મુનિઓને મળતું એમ આ ઉપરથી ક્લિત થાય છે

‘ પવ્યધ્યા ’ વિષે ઉલ્લેખ છે. આ કથામાં ૧૮ દેશનાં નામ અને તેમાં ખોલાતી ભાષાઓનો નિર્દેશ છે. ક્રોધ, માન, માયા લોભ અને મોહ એ દુર્ગુણોનાં કટુ ફળનું આમાં વર્ણન છે.

આ કૃવલયમાલા (પદ્ય ૨૯)માં સુલોચણાકહાની પ્રશંસા છે અને ૪૦મા પદ્યમાં પ્રમંજનકૃત જસહરચરિયની તારીફ છે. કૃવલયમાલાની બે પ્રાચીન હાથપોથી મળે છે: એક લાં. પ્રા. સં. મં.માં સોળમા શ્લોકમાં લખાયેલી અને એક જેમલમેરના લાંડારમાં (વિ. સં. ૧૧૩૯માં) લખાયેલી. આ બંનેમાં અંતિદાસિક દષ્ટિએ પણ મહત્વના પાઠભેદો છે. આ વિચારતાં એમાં સ્વયં એના કર્તાનો જ હાથ હોય એમ લાગે છે.

આ કથાનો ચંપૂરૂપ ૧સંક્ષેપ સંસ્કૃતમાં પરમાનન્દસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભ-સારએ આપ્યો છે.

સુલોચણાકહા—કૃવલયમાલા (શ્લો. ૨૯)માં નિર્દેશાયેલી આ કૃતિ શું પાછયમાં રચાયેલી છે અને શું જિનસેને હરિવંશપુરાણ- (શ્લો. ૩૩)માં જે મહસેનકૃત સુલોચનાકથાની પ્રશંસા કરી છે તે આ જ છે ?

જસહરચરિય—આ પ્રમંજનની કૃતિ શું પાછયમાં છે અને શું આ પ્રમંજન તે વાસવસેનકૃત યશોધરચરિતમાં નિર્દેશાયેલા પ્રમંજન છે ?

ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય—જેમને હેમચન્દ્રે ૨૬૩ શલાકાપુરુષ (celebrities) તરીકે નિર્દેશ્યા છે અને જેમની સંખ્યા, પ્રતિવાસુદેવને પૃથક્ ન ગણાવતાં ચોપ્પનની ગણાવાય એ તમામ મહાપુરુષોનાં જીવનને રજૂ કરતી કથા તે ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય છે. એના કર્તા શીલા-

૧ જૈ. આ. સ. એ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આ બહાર પાડ્યો છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કૃતિના પ્રારંભિક અને અંતિમ ભાગ રજૂ કરાયા છે. એનું ભાષાંતર જૈ. ધ. પ્ર. સ. એ વિ. સં. ૧૯૬૯માં છપાવ્યું છે. ૨ ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવો, ૯ બલદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો વરાંગચરિત (૨૭, ૩૨)માં શલાકાપુરુષને ‘ કારણમાનુષ ’ કહેલ છે. ‘ શલાકાપુરુષ ’ સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકાની મારી ‘ ઉત્થાનિકા ’ (પૃ. ૪૫-૪૭).

ચાર્ણ' છે તેઓ નેબુચ (સ નિર્જિતિ) કુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય
 યાય છે અને તેમણે આ ચરિત્ર વિ સ ૯૨૫ (ઇ. સ ૮૬૮)માં
 રચ્યું છે આચાર અને સૂચગાડ ઉપર ટીકા રચનાર શીલાકસૂરિનો
 સમય પણ આ છે એટલે આ બંને આચાર્યો એક જ હોય એમ
 બાસે છે, જોકે ૫ લાવચન્દ્ર જ ગાંધીએ જે ભા મ સ્. (૫
 ૪૪)માં એ બંનેને ભિન્ન ગણ્યા છે અને ડૉ ઘાટગેએ પણ એ બે
 એક હોવા વિષે શંકા દર્શાવી છે, પરંતુ બેમાથી એક જે એ માટે કારણ
 રજૂ કરેલ નથી આ બે આચાર્યોને ભિન્ન ગણીએ તો પણ 'દેશીકાર'
 તરીકે જે શીલાકનો ઉલ્લેખ છે તેઓ એઓમાના એક ખરા કે નહિ
 એ પ્રશ્ન વિચારવો બાકી રહે છે

મહાપુરિસચરિયમાં એના કર્તાએ " વિષ્ણુધાનદ નામનુ એકાદી
 સસ્કૃત નાટક અધિત કયું છે " એમ ઇતિહાસની કેહી (૫ ૫૦,
 ટિપ્પણ)માં ઉલ્લેખ છે

જીવદેવકૃત પ્રખ ધ—તિલકમજરીના ૨૪મા પદમાં જીવદેવે
 રચેલા જે પાષ્ટ્ય પ્રબંધની પ્રથસા છે તે કૃતિને હુ આ નામે ઓળખાવું
 છું, કેમકે એનું વાસ્તવિક નામ જાણવામાં નથી

ભુવણ્મુદરીકહા—' નાઇલ' કુલના મમુદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજય-
 સિદ્ધસૂરિએ ભુવણ્મુદરીકહા(ચરિય) વિ સ ૬૭૫માં ૮,૯૧૧
 ગાથામાં પાષ્ટ્યમાં રચેલ છે આ કથા અલૌકિક તત્વોથી પરિપૂર્ણ છે

કાલયાયરિયકહાણુ—૪ મ ના દસમા મેકાનુ કે લગભગ એ
 સમયનુ 'કાલયાયરિયકહાણુ (સ કાલકાચાર્યકથાનક) પણ
 અત્ર નોંધવા લાયક કૃતિ છે એમાં ઉજ્જયિનીના રાજા ગદંભિદલ જે
 કાલકસૂરિના લઘુ બેન સાધ્વી અરગ્વતીને ઉઠાવી ગયો હતો તેને કાલક-
 સૂરિએ શક ક્ષત્રપની મદાવથી ફરી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેની હકીકત છે

કહાણુકોસનુ વિવરણુ—હાગિભદ્રીય અષ્ટકપ્રકરણુ ઉપર

વિ. સં. ૧૦૮૦માં વૃત્તિ રચનારા જિનેશ્વરમુરિએ ૪૦ મંમાં ૩૦ ગાથામાં રેકહાણુયકોસ રચ્યો છે. આમાં આઠ ગાથા મંગલાચરણુ-રૂપ છે. સાર પછીની ૨૪ ગાથામાં આ કોશકારે પોતાના વક્તવ્યના સ્પષ્ટીકરણાર્થે ઉદાહરણુનો-કથાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કથાઓ એમણે આ વૃત્તિની રવોપજ ઉત્પત્તિમાં ૪ પાદ્યમાં આપી છે. મૂળ-મુખ્ય કથાઓ ૩૬ છે, અને અવાંતર કથાઓ ચારેક છે. આમ આ વૃત્તિ આદીસેક કથાઓના ભંડારરૂપ છે. જિનેશ્વરની પદ્યનું કૃણ બતાવવા સાત કથા અપાર્થ છે. આઠમી કથા જિનેશ્વરના ગુણોત્કૃષ્ટિનું કૃણ દર્શાવે છે. નવમી કથા સાધુના વ્યાવરત્યનું કૃણ બતાવે છે. એના પછીની ૧૦ મીથી ૨૫ મી સુધીની ૧૬ કથાઓ શ્રમણોને દાન દેવાનું કૃણ સમજાવે છે. સાર પછીની ત્રણ કથા જૈન શાસનની ઉત્પત્તિ કરવાના કૃણની દ્યોતક છે. બે કથા સાધુઓનાં ખોટાં દ્વણો રજૂ કરનારની શી વલે થાય તે સૂચવે છે. સાધુને કરાતા અપમાનને દેવી રીતે દૂર કરાયું તે દહીકત એક કથામાં છે. વિપરીત જ્ઞાનનું કૃણ, ધાર્મિક કાર્યમાં ઉત્સાહ આપવાનું કૃણ, અપરિણત જનને ધર્મદેશના આપવાનાં નિરર્થકતા અને શુભ દેશનાનું મહત્ત્વ એમ ચાર વિષયો પેટી એકેક ઉપર એકેક કથા છે.^૫ સાધુને દાન કરવાના કૃણના ઉદાહરણરૂપે શાલિભદ્રની કથા છે. એમાં 'રત્નકંબલ' (રત્નકંબલ) નો

૧ એમના ગુરુનું નામ વર્ધમાનસૂરિ છે, અને પ્રગુરુનું નામ ઉદ્યોતનસૂરિ છે. ૨ જુઓ ૩૦મી ગાથા. ૩ આના મંગલાચરણમાં મૂળ કૃતિને 'કથાકોશ' અને આગળ જતાં 'કથાકોશ' નામનું પ્રકરણ કહેલ છે. આ વૃત્તિનો શબ્દાર્થ પૂરતો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે. ૪ કોશક વાર સંસ્કૃત પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયા છે. એક બે જગ્યાએ 'અપભ્રંશ' માં પદ્ય છે. છઠ્ઠી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ. ૪૨-૪૩) માં 'જય' ચક્રાધિકા-બંધ 'અપભ્રંશ' માં અપાયેલ છે. ૫ સવૃત્તિક કહાણુયકોસ વિ. જૈ. ગ્રં.માં 'કથાકોપપ્રકરણ' ના નામે હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જિનવિજયજીએ એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫-૧૨૩) માં આ કથાઓનો હિન્દીમાં સાર આપ્યો છે. ૬ આની માહિતી માટે જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અ. ૧૦, પૃ. ૧૭૧-૬) માં છપાયેલો મારો લેખ નામે "રત્નકંબલ (કંબલરત્ન) તે શું ?". ઉપદેશતરંગિણી (પત્ર ૨૩) માંના રત્ન પદ્યમાં 'રત્નકંબલ' નો ઉલ્લેખ છે.

ઉલ્લેખ છે વિશેષમાં એમાં ભોજન-સમાજનું આકર્ષક વર્ણન છે

આ કથાએમાં અનેક 'દેશ' શબ્દો છે એટલે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઉપયોગી છે વળી આ કથાએ સામાજિક અને સાર્વત્રિક દૃષ્ટિકોણના અવેશકને પણ ઉપયોગી છે. આ સર્વત્રિક મૂળ કૃતિની પ્રથમ પ્રતિલિપિ કરનાર (લેખક) જિનભદ્રસૂરિના જન મુજમ આની રચના વિ સ ૧૧૦૮માં પૂર્ણ થઈ ૨

સ વેગર ગમાણા—આ આરાધના-મનના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ ૩ (દેવભદ્રસૂરિએ આનો પ્રતિમરકાર કર્યો ૩) આ કૃતિમાં મ વેગભાનુ પ્રતિપાદન છે, અને એ 'ગાન્ત'રસથી વિભૂષિત છે એ બૃહદ્કાય કેમકે આ-ત્મક છે એ વિ મ ૧૧૨૫માં પૂર્ણ કરાયો છે એની અંશરિતમાં જિન-ચન્દ્રસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિમાગરસૂરિની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી છે

લીલાવતીકથા—પચ્ચલિંગી વગેરેના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિએ પલીલાવતીકથા રચી છે એમાં પદ્માનિત્ય છે, શ્લેષ છે અને અપાન્ય અલકારોથી એ વિભૂષિત છે એ કથા કેમકે ભાવવાળી અને પ્રમદ નાણીવાળી છે એ પાઘ્યમાં દશે એમ લાગે છે એ મળતી નથી ૬

૧ ગર્ભરક્ષણ કેમ કરાય એ જાણત પૃ ૨૭-૨૮માં, ધાનુષ્કવાના આલીઠ વગેરે પ્રયોગનું વર્ણન પૃ ૨૪ માં, મધર્વકળાનો સક્ષિપ્ત પરિચય પૃ ૪૦-૪૧નાં, ધાનુવાદ અને રસવાદ એ શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ અને એમાં આવતી વિષ્ણુનો સબધી દર્શાવત પૃ ૧૭૨-૧૭૩માં, નાટ્યકળાનું સ્વરૂપ અને નામ શાબ્દો ઉલ્લેખ પૃ ૪૫માં અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલ મત્રાદિના પ્રયોગની વાત પૃ ૧૨-૧૩માં તે વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રગ્તાવના (પૃ ૧૨૩-૧૨૪) ૨ એ-ન, પૃ ૧૧ ૩ આ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક પદ્યાત્મક કૃતિનો પ્રથમ ભાગ સંસ્કૃત ઇંદ્રિયા સાથે " જિનદત્તસૂરિ પ્રાનીન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ "ના મેન્યાક ૧૩ તારીખ ૮ સ ૧૯૨૪માં છપાયો છે ૪ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રગ્તાવના (પૃ ૧૧) ૫ જુઓ સુન્દરીકથાની પ્રશંસા (શ્લોક ૨૪૪) ૬ આ અનુપલબ્ધ મ્હાના સારૂં પે વિ સ ૧૩૦૪માં સૂરિ યનારા જિનરત્નસૂરિએ ૨૧ ઉત્સાદમાં સંસ્કૃતમાં ૫૫માં ૬,૦૦૦ શ્લોક જેવગી નિર્વાણ-લીલાવતી-કથા રચી છે

૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી મનાતી આ કથા (આધુનિક અમદાવાદના સ્થાન ઉપર વસાવાયેલા પુરાણા સ્થાન નામે) ‘ આશાપદ્મી ’માં વિ. સં. ૧૦૯૨માં સ્વાર્થ એમ કથાકોષપ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૨)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૨૦૮) પ્રમાણે એ વિ. સં. ૧૦૮૨થી ૧૦૯૫ના ગાળામાં સ્વાર્થ છે. કાવ્યાનુશાસન(અ. ૮, સૂ. ૮)ની સ્વોપન દીક્ષા (પૃ ૪૬૩)માં જે લીલાવતીકથાની પ્રશંસા છે તે શું આ જ છે ?

લીલાવર્ધકહા—ભૂષણભદ્રના પુત્ર કોણહલે પણ લીલાવર્ધકહા રચી છે. એના પ્રારંભનાં ૨૩ પદો જૈ. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ ૨૮-૨૯)માં અપાયેલાં છે. ‘ સિંહવ ’ રાજકન્યા લીલાવતીનું ‘ આન્ધ્ર ’ નૃપતિ શાતવાહન સાથેનું લગ્ન એ આ કૃતિનો વિષય છે. આ કૃતિ સળંગ છે—કોઈ વિલાગેમાં વિભક્ત નથી. આમાં એકંદર ૧૩૩૩ પદો છે. એના એક પદમાં સૂચવાયા મુજબ આ ‘ લીલાવર્ધકહા ’નું પ્રમાણ ૧,૮૦૦ અનુષ્ટુભ (શ્લોક) જેટલું છે.

સુરસુંદરીકહા—ઉપયુક્ત જિતેશ્વરસૂરિના તેમજ યુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય ધ્રુવેશ્વર મુનિ(જિનભદ્રસૂરિ)એ વિ. સં. ૧૦૯૫ (ઇ. સ. ૧૦૮૮)માં ‘ ચક્રાવલ્લિ ’માં સુરસુંદરીકહા પદમાં ૨૨,૫૦૦ ગાથારૂપે રચી છે. આ સોળ પરિચ્છેદ (પરિચ્છેદ)માં વિભક્ત છે અને આમાં કાવ્યને અનુરૂપ અનેક વર્ણનો છે. આ પણ romantic કથા છે. આમાં વિદ્યાધરનું લગ્ન એની પ્રિયતમા સાથેના લાંબા વિરહ પછી થયાની વાત આવે છે. એમાં અંતરકથા પણ છે. પોતાની મોટી બેન કન્યાણુમતિના આદેશથી ઉપમા, શ્લેષ અને રૂપકથી અલંકૃત આ કથા તૈયાર કરાઈ છે.

આ સુરસુંદરીચરિત્ર (પરિં ૩, ગાથા ૧૦૩-૧૧૮)માં મયણુ-તેરસીના ઉત્સવની વાત છે. પાંચમા પરિચ્છેદના અંતમાં એ ઉલ્લેખ છે

૧ આ હાલમાં સિં. જૈ. ગ્રં. મા.માં સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાય છે. ૨ જ્યો સુરસુંદરીકહા (પરિ. ૧, શ્લો. ૪૪), આથી ડૉ. ઘાટગેએ ૪,૦૦૦ ગાથા લખી છે તે ભ્રાન્ત જણાય છે.

કે લગ્ન થાય તે પહેલા કામદેવની પૂજા કરવી એવો વિધાધરનો કુલાચાર છે છટ્ટા પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે કે કનકમાળાના વસ્ત્ર પહેરી ચિત્રગતિ એને બદલે પોતે નભોવાહનીને પરણ્યો આ પ્રસંગ માવતીને બદલે એનું રૂપ ધારણ કરી મકરન્દ તેને પરણે છે, એ માલતીમાધવમાં આવતી બીનાનું સ્મરણ કરાવે છે તેમાં પરિચ્છેદમાં વહાણ નાશ પામ્યાનું જે વર્ણન છે તે નાયા૦ (સુચ૦ ૧, અ ૯)માંના નૌકાનિમજ્જનના વર્ણનનું સ્મરણ તાણું કરે છે

“ સતી સુરસુદરી ” એ નામથી આ પાઠ્ય કથા આધુનિક પદ્ધતિએ “ સુશીલ ” દ્વારા “ ગુજરાતી ” માં ઉતારાઈ છે જૈ૦ આ૦ સ૦ તરફથી વિ સં ૧૯૯૦માં એ છપાઈ છે અગિયારમી સદીના મનોભાવ અને આકાંક્ષાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આ સુયોગ સાધી આપે છે અતમા સંસ્કૃતમાં “ સુરસુદરીના સુધામિદુ ” તરીકે જે સંસ્કૃત પદો અનુવાદ સહિત અપાયા છે તે મૂળ કૃતિમાંના નથી, જોકે એ બાબતનો ખુલાસો પ્રકાશક તરફથી કે “ સુશીલ ” તરફથી થયો નથી (અને એથી આ વાત મારે નોંધવી પડે છે) અહીં અપાયેલી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧) ઉપરથી જણાય કે અજિતસાગરસૂરિએ મૂળનો અનુવાદ તેમજ વિવેચન કરેલ છે, પણ એ મારા જોવામાં આવેલ નથી

સીયાચરિય—આમાં મતી સીતાનું ચરિત્ર છે સદ્ગત દલાલના કથન મુજબ એ મોટે ભાગે અગિયારમી સદીની અને ૩,૨૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ છે અને એના કર્તા મહાસૂરિ છે અહીંના આણસુર ગચ્છના બડારમાં આની વિ સં ૧૬૩૫માં લખાયેલી હાથપોથી છે એનો પ્રસ્થાવ ૩૪૪૦ છે આ ચરિત્ર છપાવવા લાયક છે

મહીપાલકહા—મુનિચન્દના શિષ્ય વીરદેવની આ કૃતિ છે સદ્ગત દલાલે આની નોંધ લીધી છે

નાણુપચમીકહા—ઈ સ ૧૮૫૨ની પૂર્વે સંજ્ઞન ઉપાધ્યાયના

૧ આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જસલમેરમાં એની વિ. સં ૧૧૦૯માં લખાયેલી પોથી છે

શિષ્ય મહેશ્વરસૂરિએ ૧૦ મંમાં સરસ અને સુલક્ષિત ગાથાઓમાં આ કથા રચી છે.^૧ એ વેધક ભાવભંગીઓથી ભરપૂર છે. એમાં અનેક સુભાષિતો નજરે પડે છે. આ કૃતિ સંસ્કૃતને બદલે પાઈયમાં કેમ રચી એનો ખુલાસો ગ્રંથકારે કર્યો છે. એવી રીતે અન્તમાં ઐહિક ક્ષણની આકાંક્ષાથી કરાતા નિદાનપૂર્વકના તપનો ઉપદેશ કેવી રીતે યથાર્થ ગાથાએ એ આપતની ચર્ચા ગા. ૪૮૮-૪૯૩માં કરાઈ છે. આ પ્રસ્તુત કૃતિમાં જ્ઞાનપંચમીના જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકારે સ્વયંવાયા છે. જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે એ આરાધવા માટે કરાતા વ્રતના ગ્રંથણના વિધિનું અને વ્રત પૂરું થતાં કરવાના ઉદ્ઘાપન (ઉજમાયું)નું તેમજ જયસેનથી માંડીને ભવિષ્યદત્તને મળેલાં દસ પ્રકરનાં ક્ષણનું આમાં વર્ણન છે. એકંદર રીતે આ રેપંચમીપર્વનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે તેથી એનું પંચમીમાહુરપ એવું બીજું નામ પડ્યું છે. એમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એમાં સ્થળે સ્થળે સફળ રીતે શ્લેષના ઉપયોગ-પૂર્વક આલેખાયેલાં એકંદર દસ કથાનકો છે. તેમાં જયસેનની કથા તેમજ દસમી યુગલિષ્ટદત્તની કથા પણ પાંચસે પાંચસે ગાથામાં

૧ આ હાલમાં સિ ૦ જૈ ૦ ગ્ર ૦ માવના ગ્રંથાંક ૨૫ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ડૉ. ગોપાણીએ એ સંપાદિત કરી છે. એમની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં નાણુપંચ-મીકહા અને ભવિષ્યત્કહાનો તુલનાત્મક પરિચય છે અને સુભાષિતોની નોંધ છે. ૨ ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ પર્વ-દેશનામા મે “ઉપક્રમ” (પૃ. ૫-૧૭) દ્વારા પર્વને અગે કેટલીક બાબતો વિચારી છે. એમાંની એક તે પર્વ સંબંધી સાહિત્ય છે. જ્ઞાનપંચમીને અગેની કથાઓ ઇત્યાદિની અહીં મે નોંધ કરી છે. ૩ આમાં ધર્મમુનિની અંતરકથા છે. એ કેવલજ્ઞાની મુનિ ભવ્ય જીવને પ્રતિજોધ પમાડવા માટે ‘આકાશગામિની’ વિદ્યાના પ્રભાવથી આકાશમાં ઊડી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા હતા. આમ જો અહીં કેવલીને અગે વિદ્યાના ઉપયોગની વાત છે તે જૈન રૂઢ મંતવ્ય સાથે કેવી રીતે સંગત ગણાય ? ૪ પ્રે. અ. ગ્રં.માં શ્રી. રામસિંહ તોમરે જૈન-સાહિત્ય કી હિન્દી-સાહિત્ય ‘કો દેન નામના લેખમાં કહ્યું છે કે ભવિષ્યદત્તની કથા ભવિષ્યત્કહા નામના ગ્રંથનું નિર્માણ થયું તે પહેલાં પ્રચલિત હતી અને લોકપ્રિય પણ રહી હશે.

અપાયેલી છે, જ્યારે બાકીની આઠ કથાઓ પૈકી દરેક સવામો સનાસો ગાથામાં અપાયેલી છે આમ કુલ ગાથા ૨,૦૦૦ છે, અને એ અન્યકારે પહેલેથી પ્રત્યેક અધિકાર માટે નક્કી કરેલી પદની મધ્યારૂપ વિવક્ષણ સક્રપને આભારી જણાય છે ‘અપભ્રંશ’ ભાષામાં જે ભવિષ્યતઃ હો (પચમીકલા) મુદ્રિત છે તે આ છેલ્લી કથાના વિસ્તારરૂપ છે

૧ પુરુષવર્ધકલા—આ ગાથામાં રચાયેલી પાઘ્ય કૃતિ છે એના કર્તાના ગુરુત્વ નામ મન્જન અને પ્રગુરુત્વ નામ અભયસૂરિ છે આની એક હાયપોથી વિ સ ૧૧૯૧માં લખાયેલી છે એના કર્તા પૂ. ૧૦૭માં નિદેશાયેલા મહેશ્વરસૂરિ હોવાનો મતન છે

કહાવલી—આ ભદ્રેશ્વરનો ગદ્યાત્મક કૃતિ છે એનો અથામ ૨૪,૦૦૦ શ્લોક જેટલો છે એમાં ૬૩ શ્વાકાપુસ્પ, કાવ-, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરેના પ્રબંધો છે છેલ્લો પ્રબંધ હરિભદ્રસૂરિ વિશે છે આ દસમા—અગિયારમા મૈકાની કૃતિ ગણાય છે આમાં ત્રણ જિન જિન કાવકસૂરિ ગણાવાયા છે ડૉ યાકોબીએ સ્થવિરાવલીચરિત યાને પરિગિષ્ટપર્વની પ્રસ્તાવનામાં આ કહાવલીનું આ અંતિ સાથે સંતુલન કર્યું છે રેકહાવલીની જોતાનંદ પુસ્તક

ભવિષ્યદત્તકથામાંથી ખાતોના નામ કાઢી નાખી અને થોડુંક પરિવર્તન કરી એની જે રત્નસેન-પ્રજાવતીની કલાની સાથે તુલના કરાય તો એમાં કોઈ ભેદ પ્રતીત નહિ થાય, પ્રેમ-ચિત્રણ બનેલા સમાનરૂપે છે

૧ આના પ્રારંભમાં અપાયેલા પરિચયમાં અભયસૂરિને કુતગુરુ, યુગપ્રમાન, શ્વેતાખરકુલતિલક ને તપોલક્ષ્મીસરસ્વતીનિવય કહ્યા છે ૨ આની એક જ હાયપોથી અત્યાર મુખીમાં કપલબંધ થઈ છે અને તે ‘પાઠણ’ના સહારમાં છે ડૉ યાકોબીના મત મુજબ એ હાયપોથીનો વિપિકાજ છેડો અક (૧ મીઠું) જોઈએલ હોવાથી વિ સ ૧૩૯ વચ્ચે છે, પરંતુ સ્વ દલાવના મતે એ વિ સ ૧૦૯૭ આ કહાવલીના કર્તા ભદ્રેશ્વર કર્ણ (૪ સ ૧૦૬૪-૧૦૬૮)ના રાજ્યમાં યઈ ગયાનું દક્ષાત માને છે, જ્યારે યાકોબી એવી સભવિત માન્યતા દર્શાવે છે કે આ ભદ્રેશ્વર વિજયની ખારમી સગીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે આ બેમાંથી ગમે તે મત સ્વીકારાય તો પણ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આ કૃતિ પરિશિષ્ટપર્વ કરતાં તો પ્રાચીન છે જ

લયની હાથપોથી (લા. ૨, ક્રમાંક ૧૧૫૯)માં ૧૧૭૧અ પત્રમાં નીચે મુજબ પાઠ છે:—

“ ભવવિરહસૂરિણે(ણા) સંપયસાદ્ધૂર્ણં અદ્દમતવકરણાસત્તિ પેચ્છંતેણ તદ્દયાણ ઉત્તરપારણદ ”

તરંગલોલા—તરંગવર્ધનો કથાશ આમાં છે અને એનું પરિમાણ લગભગ ૪૫૦ શ્લોક જેટલું છે. કુલકો, ગુપિતયુગલક અને પદ્મકુલકોની પ્રચુરતાવાળી અને વિચિત્ર તેમજ વિસ્તારવાળી તરંગવર્ધમાં જે ભારોભાર ‘ દેશ્ય ’ શબ્દો હતા તેને જતા કરી એના સંક્ષેપરૂપે વીરભટ કે વીરભદ્ર આચાર્યના શિષ્ય નેમિચન્દ્રગણિએ કે આ ગણિના પણ ‘ જસ ’ નામક શિષ્યે તરંગલોલા રચી છે. એનું જન્મન લાપાન્તર પ્રો. લોયમને કયું છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ નરસિંહભાઈ પટેલે કર્યો છે. આ તરંગલોલામાંથી કેટલાંક પદો શ્રી. જિનવિજયે “કુવલયમાલા” નામના અંગ્રેજી લેખમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે.^૩ આની પાંચ હાથપોથીઓ ઉપરથી આનું સંપાદન કસ્તૂરવિજયગણિ (હવે સૂરિ)એ વિ. સં. ૨૦૦૦માં કર્યું છે. આની પ્રસ્તાવના મેં લખી છે.

ધમ્મકુખાણ્યકોસ—વિનયચક્રે આ કોશ રચેલો છે. એનું ખીણું નામ કહાણ્યકોસ છે. એમાં ૧૪૦ ગાથા છે. એના ઉપર સરકૃતમાં વ્યાખ્યા છે અને એની જે હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૬માં લખાયેલી છે તે પાટણના ભંડારમાં છે.

વિલાસવર્ધહા—સાહારણ (સં. સાધારણ) એ પૂર્વ અવસ્થાના

૧ અહીં નીચે મુજબનુ અપભ્રંશનું પદ છે:—

“ ધમ્મં કરેહુ મ મૂઢા અચ્છહું, ચંચલજીવિહ જોવ્વણ પેચ્છહ ।

ધમ્મુ જિ કારણ કમ્મુ દચ્છહુ, મોક્ષહું તં પુણુ ગુરુયણુ પુચ્છહુ ॥”

૨ આ હકીકત પાદવિપ્તસૂરિની ‘દેશીકોશકાર’ તરીકેની પ્રસિદ્ધિને અનુરૂપ છે.

૩ જુઓ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. I, p. 81).

નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેનસૂરિએ સં ચંમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને આ વિ-
લાસવર્ધકહા વિ સ ૧૧૨૩મા રચી છે એની પ્રશસ્તિના ૧૦ પદો
જે લા મ સ (૫ ૧૯)મા અપાયેલા છે. જો સા સ ધ
(૫ ૨૧૭)મા આ સાલમા વિલાસવર્તી "અપભ્રંશ ભાષામા ૧૧
સધિવાળી રચી" એવો ઉલ્લેખ છે અને જ આ જ નામની અપભ્રંશમા
૧૧ સધિવાળી વિલાસવર્ધકહા સમજી તેમ કરવું હોય તો તે ભ્રાન્ત
છે. ખરી રીતે તો અવહટ્ઠ ભાષામા રચાયેલી આ કથા બિન્ન છે
એમ આના આદ્ય બે પદો તેમજ અતિમ ભાગ ઉપયુક્ત સૂચિપત્ર-
(૫ ૧૪-૧૫)મા જોતા સહજ જણાય છે વિશેષમા આ બીજી કૃતિને
લગતી ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ અપૂર્ણ હોવાનું એ સૂચિપત્રમા સૂચવાયું છે

અકૂખાણુમણિકોસ—ઉત્તરજ્ઞયણુ ઉપર વિ સ ૧૧૨૬મા
સુખખોદા દીકા રચનાર દેવેન્દ્રગણિ(નેમિચન્દ્રસૂરિ)એ આ રચેલ છે

વિજયચંદ્રચરિત્ર—અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહતરે પોતાના
શિષ્ય વીરદેવની પ્રાર્થનાથી આ વિજયચંદ્રચરિત્ર વિ સ ૧૧૨૭મા
રચ્યું છે એમા આઠ પ્રકારની પૂજના ફળના વર્ણનરૂપ આઠ કથાઓ છે
અને એ તમામ કથાઓ ૧,૦૬૩ ગાથામા ગૂંથાયેલી છે આ કૃતિ
સરળ છે સદ્ગત હલાલે ચંદ્રપ્રભ મહતરને અમૃતદેવના શિષ્ય ગણ્યા છે,
પણ "જેન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા"મા આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે
તે જોતાં આ ઉલ્લેખ ભ્રાન્ત જણાય છે

મહાવીરચરિત્ર—' નવાગચરિત્રકાર ' અભયદેવસૂરિના શિષ્ય
પ્રસન્નચન્દ્રસૂરિના સેવક અને સુમતિવાચકના શિષ્ય ગુણચન્દ્રગણિ(દેવ-
ભદ્રસૂરિ)એ ૧૨,૦૨૫ શ્લોકના પૂરવાળું મહાવીરચરિત્ર વિ સ

૧ આવો ઉલ્લેખ જે લા મ સ (૫ ૪૫)મા હોય એમ જાણે છે
ખરું, પણ એના જ ૫ ૧૯ ઉપરથી તો એ ભ્રાન્ત સિદ્ધ થાય છે ૨
જુઓ " પત્તનસ્ય પ્રાચ્ય જૈન ભાષાગરીય ગ્રંથસૂચી " (ભા ૧, ૫ ૪૧૩)
૩ આ દે લા જો પુ તરૂંથી વિ સ ૧૯૮૫મા પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને એનો
શ અનુવાદ વિ સ ૧૯૯૪મા જ આ સંજો ઉપાવેલો છે.

આ જ સૂરિએ સંવેગરંગસાલાની ૧જાયા, રમહાવીરચરિય અને રેકહારયણકોસ રચ્યાં છે. આ ત્રણે કૃતિઓ આપણે નોંધી ગયા.

સિજગ'સનાહચરિય—દેવલદ્રસૂરિએ આ કૃતિ રચી છે. એના આધારે માનતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૪૨માં સંસ્કૃતમાં તેર સર્ગમાં ૪૩૨ શ્લોકો સનાથચરિત રચ્યું છે. ૧૧મા તીર્થકર શ્રેયાંસનાથને લગતી આ પાઘય કૃતિ છપાયેલી છે? એના કર્તા શું ઉપયુક્ત દેવલદ્રસૂરિ છે?

પનેમિનાહચરિય—‘દલિદાસસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન પરંતુ તેમનાથી મોટા ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રસૂરિએ પેમિનાહચરિય ૬૪,૦૫૦ ગાથામાં વિ. સં. ૧૧૭૦માં રચ્યું છે. આ એમની કૃતિ નામે ભવ-ભાવણાની સ્વોપજા વૃત્તિમાંનો એક ભાગ છે જે એટલે ગ્રા. પીટસને એના કર્તા તરીકે ગુણવધ્ધલનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે બ્રાન્ત જણાય છે. આ કૃતિમાં બીજી પણ અનેક કથાઓ પાઘયમાં છે.

જિણ્યત્તમહારિસિચરિય—‘પાડિગ્ધ્ય’ ગમ્મના પેમિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય સુમતિગણિએ જિણ્યત્તમહારિસિચરિય યાને જિણ્યત્ત-કૃપાણું રચ્યું છે. એમાં જિનદત્તસૂરિનું ચરિત્ર અપાયેલું છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે, અને તે વિ. સં. ૧૨૪૬માં લખાયેલી છે.

નમ્મયાસુદરીકહા—મહેન્દ્રસૂરિએ શીલતું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી નમ્મયાસુદરીકહા વિ. સં. ૧૧૭૮માં રચી છે. ૧૦

૧. જુઓ પૃ. ૧૦૫. ૨ જુઓ પૃ. ૧૧૧. ૩ જુઓ પૃ. ૧૧૨. ૪. * “લખિ-સૂરીશ્વર-જૈન-અન્યમાલો” ના ૨૪મા મણિ તરીકે આ ચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૪૯માં છપાયું છે. એમાં સં. ૬, શ્લો. ૬૦માં (લક્ષ્મીના ગીતવેળા સ્ત્રીઓ) ‘હલુલુ’ અવાજ (કરે છે એમ કહ્યું) છે. સં. ૬, શ્લો. ૧૨-૧૬માં રાધાવેધનું વર્ણન છે. પં. દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સૂર્યાચાર્યે વિ. સં. ૧૦૯૦માં ત્ર્યમ્બકદેવ અને પેમિનાથ એમ હંફાયને લગતું દ્વિસંધાનકાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. ૬ પહેલી આંક ગાથા પછીની નવમી ગાથાને પહેલી ગાથા તરીકે મુદ્રિત પુસ્તકમાં દર્શાવાઈ છે. ૭ જુઓ પત્ર ૭-૨૬૮. ૮ આનું આવ પદ તેમજ અંતનો છે પદો જે. ભા. ગ્રં. સ. (પૃ. ૧૫-૧૬)માં અપાયેલાં છે. ૯ આ સિ. જૈ. ગ્રં. મા.માં છપાય છે. ૧૦ આ સિ. જૈ. ગ્રં. મા.માં છપાય છે.

મુણિસુવ્વયસામિચરિય—' મલધારી ' હેમચન્દ્રસૂરિના એક શિષ્ય શ્રીચન્દ્ર કે જેઓ પૂર્વાવસ્થામાં મત્રીપદે આસઠ હતા તેમણે મુણિ-સુવ્વયસામિચરિય વિ સ ૧૧૯૩માં રચ્યુ છે એમાં રામની કથા આવે છે વીમમાં તીર્થ કરતે અગેની આ અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણુક કૃતિની પ્રશસ્તિ^૧ (ગા ૬૮) અ ગાર(રાખેગાર)નો થોડોક પરિચય કરાવે છે

સુપાસનાહુચરિય—ઉપયુક્ત શ્રીચન્દ્રસૂરિના ગુરુભાઈ અને હેમ-ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય લક્ષ્મણગણિએ રચેલા વિ મ ૧૧૯૯માં એટલે કે નરેશ્વર કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં ઉપસુપાસનાહુચરિય રચ્યુ છે સાતમાં તીર્થ કરતુ જીવનચરિત્ર એ એનો મુખ્ય વિષય છે તેમ છતાં જૈન મનોના વર્ણનરૂપે અનેક કથાઓ એમાં અપાયેલી છે એમાં કવિની પ્રતિભા ઝગમી જોડે છે અને ખાસ કરીને ' મેરુ ' ઉપરના જન્માભિષેકના વર્ણન પૃ (૪૮-૫૨)માં એમણે કમાલ કરી છે આમાં પૃ ૧૧-૧૪માં કજૂસ નેઠની કથા કે પૃ ૨૬૯-૨૭૦માં રાધાવેષતુ અને પૃ ૨૯૩-૪માં વીણારચવગતુ વર્ણન છે

કુમારવાચચરિય—જેમ વિગ્રાર્થીઓને અષ્ટાધ્યાયીનો ખોધ ફગાવવા મટે ઈભટ્ટિ કવિએ ભટ્ટિકાવ્ય રચ્યુ છે^૨ તેમ ' ભલકાત-

૧ આ પ્રશસ્તિની ૬૩માથી ૭૬મી મુધીની ગાથા પ જે લા સૂ (લા ૧, પૃ ૩૨૦-૧)માં અને આ ગાથાઓ તેમજ એનો અર્થ જૈન સંપ્રદાય (વ ૧૨, અ ૪, પૃ ૧૦૬-૧૦૭)માં હપાયેલ છે ૨ કેટલીક વાર અવતરણરૂપે સરહતમાં ખરો છે ૩ " જૈન વિવિધ માહિત્ય સાશ્રમાવા " માં પ હરિગોવિન્દદાસની સમ્મત દાયા સાયે ત્રણ ભાગમાં ૫ સ ૧૯૧૮, ૧૯૧૮ને ૧૯૧૯માં અનુક્રમે હપાયુ છે આનો " શ્રીમુપાર્થનાયચરિત્ર " એ નામથી શુ અનુવાદ અનિતસાગરગણિએ કર્યો છે એ જે આ સ તરફથી જે ભાગમાં ૬ સ ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે ૪૬ સ ના સાતમાં સંપ્રદાય ધરસેન ત્રીજના દાનપત્રમાં અષ્ટપુત્ર ભટ્ટિત્રાનુ નામ છે ૬. સ ના આડમાં નવમાં સંપ્રદાય અષ્ટપુત્ર, ચર્ચ ગયા છે એનું આ નામ રમણુ કહેવે છે ૫ બીજા નામના એક કારમી કવિએ આ ભટ્ટિની

સર્વજન' હેમચન્દ્રસૂરિએ પાઠ્યમાં 'કુમારવાલચરિત્ર' રચ્યું છે. આમાં સિ. હેન્(અ. ૮)માં આવતાં ઉદાહરણો ક્રમવાર અપાયેલાં છે. આથી આને 'દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય' કહે છે. આ સૂરિએ સંસ્કૃતમાં પણ દ્વ્યાશ્રયકાવ્ય રચ્યું છે. આ બે કાવ્યોમાં સોલંકી વંશના મૂળરજની માંડીને 'સુશ્રાવક' કુમારપાલ સુધીનો ઇતિહાસ રજૂ કરાયેલો છે. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને ઉદાહરણોની આનુપૂર્વી એ બે રીતની વિશિષ્ટતાથી દ્વ્યાશ્રય ભટ્ટિકાવ્યથી જુદું પડે છે. આ ૮ સર્ગનું 'કુમારવાલચરિત્ર' જે કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયું છે તેમાં છેલ્લા બે સર્ગોની રચના સોરસેણી, માગહી, પેસાર્ધ અને અવહટ્ટ ભાષામાં છે.^૫

સણું કુમારચરિત્ર—'ચંદ્ર' ગરુડના દેવેન્દ્રસૂરિના સંતાનીય જય-સિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૧૪માં સોમેશ્વરના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સણું કુમારચરિત્ર ૮,૦૦૦ શ્લોક

માફક એક વ્યાકરણ-કાવ્ય રચ્યું છે. એના અંતમાં કવિનું સ્થાન 'શારદા-દેશાન્તર્ગત વલ્લભી' એમ જણાવાયું છે. કાલિયાવારુડા શારદાપીઠ અને વલ્લભી છે એટલે આ નવતની સમાનતા નોંધપાત્ર છે.

૧ આના ૮મા સર્ગનું ૭૫મું પદ પદ્યમાં ચાને છપ્પયમાં છે. ૨ આને અગે રામલાલ ચુ. મોદીએ 'સંસ્કૃત 'દ્વ્યાશ્રય' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ" નામનું પુસ્તક રચ્યું છે અને એ ગુ. વ. સો. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે ૩ દેવેન્દ્રસૂરિસ્કૃત શાન્તિનાથચરિત્રની અણહિલપુરપાઠણમાં વિ સં. ૧૨૨૭માં—કુમારપાલના અવસાન પહેલાં ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રત છે. એની પ્રશસ્તિ જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૮)માં છપાઈ છે. એમાં કુમારપાલ રાજ્યને 'સુશ્રાવક' કહેલા છે. આના પૃ. ૧૦૭માં વોસરિ બ્રાહ્મણનો—કુમારપાલના સુખદુઃખના સાથીનો ઉલ્લેખ છે. ૪ કુમારપાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હતો અને રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૧૯૯માં થયો હતો. એમનું અવસાન હેમચન્દ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહિને—વિ. સં. ૧૨૩૦માં થયું હતું. આથી કુમારવાલચરિત્ર વિ. સં. ૧૧૯૯ પછીની અને વિ. ૧૨૨૯ પહેલાંની કૃતિ છે. ૫ આ પૂર્ણકલશગણિની ટીકા સહિત "કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃત દ્વ્યાશ્રય)" એ નામથી ઇ. સ. ૧૯૦૦માં છપાયું છે.

સુમતિનાહચરિય પ્રથમ છે અને તેનું પ્રમાણ ૯,૫૦૦ શ્લોક કરતાં વધારે છે. એની મુખ્ય ભાષા જ૦ મ૦ છે. એમાં જૈન સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે અનેક કથાઓ અપાયેલી છે. એ કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયેલ છે. એના અંતમાં સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ છે. એમાંનાં કેટલાંક પદો આ સૂરિએ રચેલા જિજ્ઞાસુમ્મપડિઓહની પ્રશસ્તિમાં પણ જોવાય છે.

૧ જિજ્ઞાસુમ્મપડિઓહ યાને કુમારપાલપડિઓહ—ઉપદ્યુક્ત સૌમ-પ્રભસૂરિની છેલ્લી ઉપલબ્ધ કૃતિ વિ સં. ૧૨૪૧માં એટલે કે કુમાર-પાલના અવસાન પછી અગ્યાર વર્ષે રચાયેલી છે. એથી જોકે આમાં ઐતિહાસિક હકીકતો થોડી છે તો પણ જે છે તે વિશ્વસનીય છે. આ ૨ અંકકારે એનું નામ પ્રથમ પદ્યાવના અંતિમ પદ્યમાં જિજ્ઞા-સુમ્મપડિઓહ સૂચ્યું છે અને એ વાતનું સમર્થન પ્રશસ્તિગત પદ્યથી થાય છે, પરંતુ પાંચે પદ્યાવોની પુષ્પિકામાં કુમારપાલપ્રતિઓધ એવું નામ જોવાય છે અને એ જ નામ પ્રચલિત જન્યું છે, કારણ કે આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય કુમારપાલનો જૈન ધર્મ તરફનો ઝોક રજૂ કરવો એ છે. કુમારપાલે જૈન ધર્મ અગીકાર કર્યો ત્યાર પછીની એમની દિન-ચર્યા આ કૃતિમાં વર્ણવાયેલી છે. આ કૃતિ મુખ્યતઃ ૪૦૦૦માં રચા-યેલી છે. છેલ્લા પદ્યાવમાંની કેટલીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં છે. વચ્ચેવચ્ચે અવહટ્કનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે. આ કૃતિ મુખ્યતઃ ૫૬૦માં છે; ગદ્યમાં બહુ થોડો ભાગ છે લખાણ સરળ અને સરસ છે. આ કૃતિ લોકોક્તિનો—કહેવતોનો ભંડાર છે.

૧ ગા. પૌ. ગ્રં.માં ગ્રં.માં ૧૪ તરીકે આ ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાયેલ છે. આનું સમીક્ષાત્મક મૂલ્ય સારા ચે પુસ્તકમાં જે પુષ્કળ અશુદ્ધિઓ છે તેથી ઘટ છે એમ ડૉ. ઘાટગેએ PISમાં છપાયેલા એમના લેખ (પૃ. ૧૬૯)માં કહ્યું છે. આ પાઘંય પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે. ૨ અંકકારે હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને આ કૃતિ વાંચી બતાવી હતી એટલે એ રીતે એ વિશ્વસનીય ગણાય.

સુદ(દરિ)સણાચરિય—જિનરત્નકોશ(પૃ ૪૪૪-૫)મા આનામની ત્રણ પાઠ્ય કૃતિઓની નોંધ છે આ પૈકી એકની હાથપોથી વિ સ. ૧૨૪૪માં લખાયેલી છે એ લા પ્રા સ મ.મા છે એનો પ્રારભ અરિહતસિદ્ધથી થાય છે ત્રીજી કૃતિના કર્તા જગમ્યન્દ્રસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ છે આ પદાત્મક 'કૃતિ સોળ ઉદ્દેશમાં રિભક્ત છે એમાં ધનપાલ, મુદશના, વિજયકુમાર, શીવવની, 'અશ્વારખોધ', બ્રાતા, ધાત્રી-સુત અને ધાત્રી એમ આઠ અધિકારો છે એક દર ૪,૫૦૨ ગાથા છે આનો પ્રારભ "વદિતુ સુબ્ધયજિણ સુદરિસણા" એમ છે "નમો અરિહતાણ" એ શબ્દો સાબળી 'જાતિરમરણ' જ્ઞાન થાય છે દ્રુપાદિ હકીકત અહીં અપાઈ છે ઉ ૧૧ના શ્લો ૩૩૦-૩૬૭ અર્ધ-સરકૃતમા છે એટલે કે પ્રત્યેક પદનો પૂર્વાર્ધ સરકૃતમા અને ઉત્તરાર્ધ જ મર્મા છે ઉ ૧૫ના શ્લો ૭૪-૭૫ "અપભ્રંશ"મા છે પત્ર ૧૩૬અ-આમા સરકૃતમા ગદ્યમા નેમિ જિનની સ્તુતિ છે ઉ ૧૦નો શ્લો ૪૬૬ શાહન-વિકીકિતમા છે સમયસુન્દરકૃત ગાથાસહસ્રીના અંતની ૧૧ ગાથા આ કૃતિમાર્થ ઉદ્દેશ કરાઈ છે ત્રીજી કૃતિ 'મલધારી' ગચ્છના દેવપ્રભસૂરિએ ૧,૮૮૭ શ્લોક જેવડી ગવી છે

સિદ્ધસેણાધ્યચરિય—સિદ્ધસેન દિનાકર, પાદસિતસૂરિ, મદનવાદી અને ઝંપભટ્ટિસૂરિ એ જૈન આચાર્યોના આમા ચરિત્ર છે આની હાથ પોથી વિ સ. ૧૨૯૧ જેટલી પ્રાચીન છે અને એ પાટણના ભકારમાં છે એ ઉપરથી આ અગત્યકર્તા કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે

રચદ્રપહુચરિય—આ નામની બે કૃતિઓ સદ્ગત દલાલે નોંધી છે તેમાંની એકનો ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય દેવસૂરિએ વિ સ. ૧૨૬૪મા

૧-આતુ સંપાદન ઉમગવિજયગણિએ કર્યું છે અને એ સરકૃત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુક્રમ સહિત શ્રી કૃષ્ણદ ખીમચંદ તરફથી "શ્રીઆત્મવલ્લભ ગ્રન્થ-સિરીઝ નં ૧૦" તરીકે ઇ સ. ૧૯૨૨મા છપાઈ છે આનો વિ સ. ૧૯૬૮મા ૫-કેશરવિજયગણિએ કરેલો ૩ છાયાતવાદ છપાયો છે ૨ જુઓ પ. ૧૧૭

રચેલી કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે બીજાનો શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હુરિમદ્રની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

મલયસુંદરીકહા—મહાળય અને મલયસુંદરીના વિયોગાદિતું વર્ણન કરતી અને પરીની વાર્તાઓ (fairy tales) માં આવતાં તરવોને રળૂ કરતી એવી એક કૃતિ તે આ મલયસુંદરીકહા છે. એના કર્તા વિશે આપણે અજ્ઞાત છીએ, પણ ધર્મચન્દ્રે એના ઉપરથી સંસ્કૃતમાં સંક્ષિપ્ત કથા રચી છે એટલે આ કૃતિ ઈ. સ.ના ૧૪મા સદા કરતાં તેા પ્રાચીન છે એમ ડૉ. ધાટગેએ એમના લેખ (પૃ. ૪૨) માં સૂચવ્યું છે.

આગમિક જયતિલકસૂરિએ પણ મલયસુંદરીકહા જેવી કાષ્ઠ પાઘ્ય કૃતિ ઉપરથી^૧ સંસ્કૃતમાં ચાર પ્રસ્તાવમાં મલયસુંદરીચરિત્ર રચ્યું છે.^૨ આ કૃતિ તે જ ઉપર્યુક્ત કૃતિ છે કે કેમ ?

સંતિનાહચરિય—વિ. સ. ૧૩૨૨માં મુનિદેવે ૪,૮૫૫ શ્લોક જેવડું સંતિનાહચરિય રચ્યું છે. આમાં શાન્તિનાથનું ચરિત્ર છે.

અ જણુસુંદરીચરિય—ખરતર ગચ્છના જિતચન્દ્રસૂરિની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ વિ. સં. ૧૪૦૬માં આ ચરિત્ર દ્વારા હનુમાનની માતા અંજનાસુંદરીનું જીવનવૃત્ત આલેખ્યું છે.

સંતિનાહચરિય—વિ. સં. ૧૪૧૦માં મુનિલદ્રે આ ૩સંતિનાહચરિય રચ્યું છે.

સિરિવાલકહા—હૈમતિલકસૂરિના શિષ્ય ૪૨૮૨૧૫૨સૂરિએ આ રચી છે અને એમના શિષ્ય હૈમચન્દ્રે વિ. સં. ૧૪૨૮માં આ લખી છે.^૫ એમાં શ્રીપાલની કથા દ્વારા કસિદ્યકનો મહિમા વર્ણવાયો છે. આ ૧૩૪૨

૧ જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ (શ્લો. ૭, ૯). ૨ આ સંસ્કૃત કૃતિ દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ૩ જુઓ ડૉ. ધાટગેના લેખ (પૃ. ૪૨). ૪ એમના પરિચય માટે જુઓ નવપદમાહાત્મ્યની સારી “પ્રવેશિકા” (પૃ. ૮-૧૧). ૫ આ ક્ષમાકલ્યાણ(?)કૃત અવચૂર્ણિ તેમજ સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ સહિત દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩માં છપાઇ છે. ૬ આના સ્વરૂપાદિના નિરૂપણ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત “પ્રવેશિકા” (પૃ. ૧-૫,

પદોની કૃતિમાના ધણાખરા પદો આર્યોમા છે મુગ્ધુગ્ધીના લક્ષ્મીની નિધિ સૂચવનારાં પદો ૧૫૫-૧૫૮ ત્રિષ્ટુભૂમા—૧૧ માત્રાવાળા પ્રત્યેક પાદરાળા છદ્દમા છે મયણાસુદરીએ કરેલી ઋષભદેવની સ્તુતિ (પદ ૧૭૪-૭) તેમજ પદ ૪૯૨ અને ૫૪૫ ૧૫જાડિયામા છે ૭૩, ૭૬ ૫૧૯, ૫૨૨ અને ૫૨૪ એ ક્રમાકરાળા પદો ‘અપભ્રંશ’મા છે આ કૃતિમા ૨૬ દેશના શબ્દો છે, વિવિધ ઉચ્ચકારો છે, અને જાતજાતના ૪૧ શબ્દો પદ્યાદિના નામ છે પદ ૬૬૨-૬૭૧મા અદ્ભુત રસ જમાવાયો છે ૬

વૃદ્ધાચાર્ય પ્રબન્ધાવલિ—આની એક હાથપોથી પાટણના ભાડારમા છે એમા જિનપ્રભૂરિનો પ્રગથ છે આ ૪૦ મંત્રા રચાયેલા પ્રગથે ના કર્તાનું નામ જાણવામા નથી

૭૨૫ણસેહરકહા—જયજય દ્રમૂરિના શિષ્ય જિનહથગણિ કે જેમણે

૨૧ અને ૨૨) તેમજ એના મહિમારૂપ શ્રીપાલચરિત્રોની સૂચિ માટે જુઓ “શ્રીપાલચરિત્રો” એ નામનો મારો લેખ આ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ ૪૭, અ ૪)મા છપાયો છે

૧ જુઓ પૃ ૭૨ ધનપાવકૃત ભવિસ્યત્તકહામા ૫જાડિયા (શુ પદ્ધતિ, હિ પદ્ધતિ) અને અલિલા (શુ અવક) એ બે મુખ્ય ૯૬ છે તેમા ઉછળતા પાણીના વહેણાના વેગનો અનુભવ ૫જાડિયા કરાવે છે, જ્યારે બેઠા પાણીના વહેણ મરખી શાત અને સમરસ ગતિનો અનુભવ અલિલા કરાવે છે વિશેષ માટે જુઓ ૫ એ આ (પૃ ૨૮૭) ૨ જુઓ ૫૧ ૩૮૧-૩૮૫ અને ૩૮૭ ૩ અતિ શયોક્તિ (પદ ૪૨, ૪૩), અર્થાન્તરન્યાસ (૭૭), ઉત્પ્રેક્ષા (૩૮-૪૦, ૪૦૧), હપમા (૪૭૫, ૪૯૨), રૂપક (૧૦૩, ૫૩૭-૫૩૯, ૫૪૫-૫૫૩), આગસ્તુતિ (૧૧૫, ૧૧૬), સ્તેષ (૩૬, ૪૨, ૪૩, ૧૦૮) અને સ્વભાવોક્તિ (૬૬૨-૬૬૬) ૪ ૫૧ ૩૮૧-૩૮૩મા આવત, ખુરખ, ફોણ, બેડિયા, બોહિલ્ય, વેગડ, સકર-પવહણ અને સિંધી એમ જાતજાતના વહાણોનો ઉલ્લેખ છે ૫ ૩૮૪મા ૫૧મા નાખુદલમાવમ, ૩૮૫મામા મરજીવય અને ૩૮૭મામા દોર, પકખર, સિકારિ અને સિંડ એ શબ્દો છે ૬ રાધાવેધ અને વીણા-સ્વયવરના વહાણની ટુલના માટે જુઓ પૃ ૧૧૫ ૭ ગ્રે અ ગ્ર. (પૃ ૪૬૪-૪૬૬)મા શ્રી રામસિંહ તોમરે આ ૨૫ણસેહરકહાની હિન્દી કાવ્ય—ગ્રેમાખ્યાનક કાવ્યના આદર્શ અન્ય ગણના પદાવત સાથે ટુલના કરી છે. જાચસીનો રાગ એ જ ૨૫ણસેહરકહાનો

વિ. સં. ૧૪૯૭માં વસ્તુપાલચરિત્ર રચ્યું છે તેમણે ૧૨૫૭સેહરકહા ચિતોડમાં રચી છે. એ ગદ્ય-રૂપધર્મય છે. એનું પૂર ૨૮૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એમાં એક સમસ્યામય અંતરકથા છે. મેં એનું નામ ‘કાણુ પરણે ?’ એવું યોગ્ય આપ્યો. એ અનુવાદ આપ્યો છે.

ઇસિમંડલપયરણવિત્તિ—ધર્મધોષે જન્મમંમાં ૨૦૮ કે ૨૧૮ પદોનું સ્તોત્ર નામે ઇસિમંડલપયરણ (સં. ઋષિમંડલ-પ્રકરણ) યાને મહુરિસિકુલય રચ્યું છે. એમાં શલાકાપુરુષો, પ્રત્યેકખુદો વગેરેને નમસ્કાર કરાયેલો છે. આના ઉપર ૪સાતેક વૃત્તિઓ છે. તેમાંની એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૮૦ જેટલી પ્રાચીન છે. એક મોટી વૃત્તિ જન્મ મંમાં છે અને એ વૃત્તિમાં ઉપયુક્ત ઋષિઓના જીવનવૃત્તાન્ત અપાયેલા છે.^૫

સિંહાસણખત્તીસિયા—દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ક્ષેમંકરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦ની આસપાસમાં ગદ્યપદ્ધાત્મક સ્વરૂપે જે સંસ્કૃતમાં સિંહાસનદ્વાત્રિશિકા રચી છે તેનું મૂળ દ્વિમરહટ્ટી કૃતિ નામે સિંહાસણ-

રત્નશેખર રાજ છે. સિંહલનું વર્ણન, યોગનો ઉલ્લેખ, ઇન્દ્રજિત ઇત્યાદિ ખાખતોનું વર્ણન છે. પદ્માવતમાં પદ્મિનીના હરણ માટે અલાહદીનને ઉપસ્થિત કરવાની વાત જન્યસીને નવીન સૂજ છે. રચણસેહરની રાણીનું પણ હરણ થાય છે, પરંતુ એ અન્તમાં ઇન્દ્રજિત હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને એ દ્વારા ધાર્મિક વાતાવરણ ખડું કરાયું છે.

૧ આ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં છપાઇ છે. ત્યાર બાદ પં. હરજોવિંદદાસની સંસ્કૃત છાયા અને પ્રસ્તાવના સહિત જૈ. વિ. સા. શા. તરફથી આ વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાઇ છે. પ્રસ્તાવનામાં આ જન્મ મં કૃતિ ઉપરથી દ્વાવધ્વ-નગણિએ સંસ્કૃતમાં મુખ્યતથા ગદ્યમાં રત્નશેખરચરિત્ર રચ્યું છે. ૨ ૧૫૦ પદો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૮-૯). ૪ જુઓ પૃ. ૧૨૩, ટિ. ૧. ૫ આ વૃત્તિને લગતા મૂળ વગેરે માટે જુઓ પૃ. ૧૩૮.

૬ “ શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેશ્વરસ્ય ચરિત્રમેતત્ કવિભિર્નિવદ્ધેઃ ।

પુરા મહારાષ્ટ્રવરિષ્ઠભાષામયં મહાશ્ચર્યકરં નરાણામ્ ॥

ક્ષેમદ્ધરેણ મુનિના વરગદ્યપદ્યવન્ધેન યુક્તિકૃતસંસ્કૃતબન્ધુરેણ ।

વિશ્વોપકારિવિલસદ્ગુણકીર્તિનાડયં ચક્રેચિરાદમરપણ્ડિતહર્ષદેતુઃ ”

ખતીસિયા હોવાનું કહેવાય છે આ કૃતિ મારા જીવનમાં આવી નથી

૧ કુમાપુત્રચરિત્ર—હુમનિમલસરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે કે પછી એમના શિષ્ય રચનનંતહસે કુમાપુત્રચરિત્ર ૧૯૮ પદોમાં રચ્યું છે ૫. હરગોવિન્દદાસના સરકરજીમાં ૧૮૬ પદો છે આ કૃતિમાં ભાવની શુદ્ધિનો પ્રભાવ વર્ણવાયો છે ગૃહસ્થદશામાં પણ કેવળજ્ઞાન મેળવનાર અને જન્ય અવગાહનાવાળા કૂર્માપુત્રનું આ ચરિત્ર છે

જ ખૂચરિત—૪વિજયદયાસરિના આદેશથી જિનવિજયે લખેલું આ ચરિત્ર છે એ જૈન આગમોની ગૈરીને અનુસરે છે અને એ રીતે એની ખાસ મહત્તા છે ૫

આ પ્રમાણે કયા, ચરિત્ર, પ્રમથ ઇત્યાદિને લગતી કેટલીક જૈન કૃતિઓ આપણે વિચારી એટલે હવે અજૈન કૃતિઓનો વિચાર કરીશું

૧ આની એક હાથપોથી વિ સ ૧૫૯૬ જેટલી પ્રાચીન મળે છે આનો ઉપયોગ પ્રો કે વી અભ્યકરે એમની આવૃત્તિમાં કર્યો છે આ આવૃત્તિમાં પ્રારંભમાં સરકૃતમાં તેમજ અગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના છે. અતમા ઋષિમ હસની શુભ-વર્ધનગણિકૃત વૃત્તિ (ખ ૨) માંથી સરકૃતમાં 'કૂર્માપુત્રચરિત્ર' પરિશિષ્ટ તરીકે અપાયું છે ત્યાર બાદ અગ્રેજીમાં ટિપ્પણો, પાઠ્ય-અગ્રેજી સંપ્રદેશ અને અગ્રેજ ભાષાવર અપાયા છે આ મહત્વની આજ્ઞા હ સ ૧૯૩૧માં પ્રો અભ્યકરે જ પ્રસિદ્ધ કરી છે આ પૂર્વે આ કૃતિ ૫ હરગોવિન્દદાસની સરકૃત હાથ સાથે જ વિ સા સા તરફથી વિ સ ૧૯૭૫માં છપાઈ છે ૨ આ અનંતહસે વિ સ ૧૫૭૧માં દૃષ્ટાન્તરત્નાકર રચ્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિ (પૃ ૬) માં ઉલ્લેખ છે ૩ સાતમાં ૫૫ પછી દરેક લીખી ગયા છે એવી રીતે ૨૬માં ૫૫ પછી ૫૫ પાંચે લીખી છે ૪ જે સુરિ 'તપા' ગરબની પરપરામાં ૬૪માં પાઠે વિ સ ૧૭૮૫માં સ્થાપિત થયા હતા અને વિ સ ૧૮૦૬ મુદ્રી રહ્યા હતા તે જ આ સુરિ દરો ૫ નેમિ-વિજ્ઞાન-અન્યમાવામાં ૧૦માં રત્ન તરીકે આ વિ સ ૨૦૦૪માં છપાયું છે ૬ આવી બીજી અનેક કૃતિઓ છે જેમકે અણ્ણતકિત્તિકદા, અદ્ધુમારકદા, અતરગકદા, ધંબસુદ્ધીકદા, નરદેવકદા, પદ્મ-સિરિકદા, પચ્ચેયમુદ્ધકદા, ખલ-તકદા, મગવમલાકદા, મદલુએગાદરીકદા, વચ્ચાયકદા, વિરસમેણકુમારકદા, મળગસુદ્ધીકદા, સદરસમધ્યોરકદા, મિદ્ધ-

પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે એ ફરીથી (જુઓ પૃ. ૧) કહું છું કે કેટલાક માને છે તેમ પાઘય સાહિત્ય એટલે જૈનોની જ કૃતિઓ નથી, પણ અજૈનોનો પણ એમાં હિસ્સો છે, કેમકે કોઈ પણ ભાષા એ કોઈ અમુક જ સંપ્રદાયની-અમુકની જ જાણે માલિકીની હોય તેમ બન્યું નથી અને અને પણ નહિ. ભાષા તો જે કાંઈ એનો ઉપયોગ કરે તેની ગણાય. અલગત, એ વાત ખરી છે કે બધી જ ભાષાઓ તરફ સર્વેનો સરખો આદર ન હોય. જૈનોનાં મૂળ શાસ્ત્રો મુખ્યતઃ પાઘયમાં રચાયાં એટલે જૈન મુનિઓ પાઘયમાં કૃતિઓ રચે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી અજૈનો એમાં રચે જ નહિ એ માનવું ભૂલભરેલું છે. જેમને પોતાના વિચારો જનતા પાસે મૂકવા છે તેઓ તો જનતાની ભાષામાં કૃતિ રચે. વાદ્મિકના રામાયણમાં જે પાણિનિના વ્યાકરણના નિયમોથી સિદ્ધ ન થનારાં શ્લોકો જોવાય છે તે ઉપરથી કેટલાક એનું મૂળ પાઘય કૃતિ હોવાનું સૂચવે છે એ વાત બાળુએ રાખીએ તો પણ રાવણવહુ યાને સેતુ-બંધ, ગહિડવહુ, લીલાવદકહા ઇત્યદિ અજૈન કૃતિઓ છે અને તે પણ જેવી તેવી નથી.

જેમ કથાના સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે તેમ કથાત્મક સાહિત્ય અન્ય કૃતિઓમાં પણ ગૂંથાયેલું છે. દાખલા તરીકે હરિભદ્રસૂરિકૃત સમ્યક્ત્વસમેતિ એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ દંસણસત્તરિની તત્ત્વજૈનમુદ્દી નામની વૃત્તિમાં

સેણદિવાચરકહા, સીલવર્ષકહા, સુરમુંદરીનિવકહા, સુવચકહા, સુસઠકહા, સોમ-સિરિકહા, અને હરિચંદકહા, તેમજ ઈસિદત્તાચરિય, કણ્ડચરિય (સુદ્ધિણ-કિમ્બની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભૂત), જંબૂસામિચરિય, દસસાવગચરિય, દેવકી-ચરિય, પએસિચરિય, પચ્ચેયબુદ્ધચરિય, પબ્બુણચરિય, મિયાપુત્તચરિય, મુણિ-વચચરિય, રોહિણીચરિય, વચરચરિય, વિણ્યંધરચરિય, સાલિચરિય, સુગ્ગીચરિય, હરિભલચરિય ઇત્યાદિ. પ્રભાવકચરિત(પૃ. ૧૮૭)માં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તારાગણ પૂર્વે બાવન પ્રબંધો રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. શું આમાનો કોઈ પ્રબંધ પાઘયમાં હશે ?

એ(વૃત્તિ)ના કર્તા સઘતિલક્ષ્યૂરિએ ૧વીસ કથાઓ યોજી છે દેવેન્દ્ર-
સૂરિના શિષ્ય ધર્મકર્તાસંનિહિત સઘાચારવિધિમાં ૨૪૫નેક કથાઓ છે

૧ (૧) પુષ્પલાકડા (શ્લો ૧-૯૮, પત્ર ૨૮આ-૨૮અ), (૨) રોહ-
ગુતાકડા (પત્ર ૨૮આ-૩૦અ), (૩) આરુગ્ગદિયકડા (શ્લો ૧-૩૬, પત્ર
૫૧અ-૫૨અ), (૪) આરામમોહાકડા (પત્ર ૫૨આ-૬૩આ), (૫) ધણુવાનકડા
(શ્લો ૧-૨૭૧, પત્ર ૭૫અ-૮૫આ), (૬) વળ્લજીવકડા (પત્ર ૮૬અ-
૯૦અ), (૭) સુહમધકડા (શ્લો ૧-૧૦૨, પત્ર ૯૬અ-૯૯આ), (૮) બીમ-
કુમારકડા (પત્ર ૧૦૦અ-૧૦૭અ), (૯) મલલવાવકડા (શ્લો ૧-૮૭, પત્ર
૧૧૭અ-૧૨.અ), (૧૦) ભદ્રાણુકડા (પત્ર ૧૨૦આ-૧૨૪અ), (૧૧) પાય-
નિતકડા (શ્લો ૧-૧૮૬, પત્ર ૧૩૨આ-૧૩૯અ), (૧૨) સિદ્ધમેપુદિવાગરકડા
(પત્ર ૧૩૯આ-૧૪૬આ), (૧૩) નાગદત્તકડા (શ્લો ૧-૧૧૮, પત્ર ૧૫૬આ-
૧૬૦આ) (૧૪) કામિણીકડા (પત્ર ૧૬૧અ-૧૬૨આ), (૧૫) મેયજ્જમુલિકડા
(શ્લો ૧-૧૨૫, પત્ર ૧૭૦આ-૧૭૫અ), (૧૬) દવદત્તકડા (પત્ર ૧૭૫અ-
૧૭૬આ), (૧૭) પદ્મસેહરકડા (શ્લો ૧-૩૯, પત્ર ૧૮૭અ-૧૮૮આ), (૧૮)
સગમસૂરકડા (પત્ર ૧૮૯ આ-૧૯૦અ), (૧૯) ચદ્યેદાકડા (શ્લો ૧-૨૩૫,
પત્ર ૨૧૮આ-૨૨૨આ) અને (૨૦) નરમુદરકડા (પત્ર ૨૨૬આ-૨૩૦આ) ૨
વિજયરાયકડા (શ્લો ૧૧૩), મિયાવર્ધકડા (૧૫૧), ભુવલુમધરાયકડા,
(૧૬૫), વિજયદેવકડા (૫૨), મિત્રમારણુનાયકડા (૨૮૮), નમિવિનમિકડા
(૧૩૧), દેવત્રિકા (૧૧૮), સુમધકડા (૭૦), ગદારસાવયકડા (૭૫),
પુષ્પલક્ષ્મીસાવયકડા (૩૬), ચંદ્રનરેન્દ્રકથા (સ + પા) (૫૨), ધર્મચરકડા
(૭૦), નરવાદલુકડા (પા + સ) (૧૪૫), સિરિદત્તાકડા (૯૩), અમિય
તેયકડા (૧૪૩), રથલુસારકડા (૧૬૦), મુરિન્દદત્તકડા (૭૧), વિજયકુમાર-
કડા (૯૩), વિજ્ઞાનકડા (૮), બલુદત્તકડા (૩૬૯+૧ સ શ્લો ૧૦), ગોમ-
સૂરકડા (૪૦+૧ સ શ્લો), બલકમુલિકા (૪૧), વિક્રમસેલુકડા (૮૨+૧
સ શ્લો), ચિત્રાર્ધમુચકડા (૬૨+૧ સ શ્લો), મગીકડા (૧૦૬+૧ સ
શ્લો), ભાપુસેટ્ટિકડા (૪૧), ધણુસેટ્ટિકડા (૫૧), દ્વરકકડા (૩૦+૧
સ શ્લો), કુમાવકડા (૫૧+૧ સ શ્લો), ગુણુસાવયકડા (૫૦+૧ સ શ્લો),
બલદત્તકડા (૧૩૦+૧ સ શ્લો), સુમરકતાકડા (૬૦+૧ સ શ્લો), ધસ-
રાયકડા (૩૮+૧ સ શ્લો), મદુરાખવગડા (૩૨+૧ સ. શ્લો), ગુતમેટ્ટિ-
કડા (૬૪+૧ સ શ્લો), ભવત્તમુસલુકડા (૫૦+૧ સ. શ્લો), નરમુદરકડા

નેમિચન્દ્રસૂરિએ રચેલા અનંતનાથચરિત્રમાં આઠ પૂજા પૈકી દરેક પૂજા સંબંધી એકેક કથા પદ્યમાં રચાયેલી છે.

ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય

નિજ્જીવિતિ ઇત્યાદિ—જેન દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનનું મૂલ્ય સ્વતંત્ર નથી અર્થાત્ ‘ જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન ’ એ મંતવ્ય એને માન્ય નથી. એ તો જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય છે અને હોવાનું જોઈએ એવો મત ધરાવે છે. આને લઈને કેવળ કથાત્મક સાહિત્ય જ નહિ પણ આગમેની નિજ્જીવિતિ વગેરે પણ વૈરાગ્યરંગથી વાચકવૃન્દને રંગવા પ્રેરાયેલ છે.

ઉત્તરજ્ઞાનપ્રણીત ચુરિણ, આંવરસયની ચુરિણ, દસવેયાલિયની હારિમદ્રીય ટીકા અને શ્રીપ્રમદૃત ધરમવિહિ પર ઉદ્યસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૬માં રચેલી વૃત્તિમાંની કેટલીક કથાઓમાં જીવનને સફળ બનાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો રૂઝવણી આપેલો અંશે વર્ણવેલો છે. આમ પાઘયમાં ઔપદેશિક સાહિત્ય પણ છે (જુઓ

(૮૬+૧ સં. શ્લો.), રામનાગદત્તકહા (૫૩+૧ સં. શ્લો.), સસિતિવકહા (૬૪+૧ સં. શ્લો.), વિજયકુમારકહા (સં. + પા.) (૯૭) કંતિસિરીકહા (૮૭+૧ સં. શ્લો.), પદ્માવધકહા (૧૦૩+૧ સં. શ્લો.) અને મેઘરહકહા (૧૩૬+૧ સં. શ્લો.).

૧ આ વૃત્તિમાં નીચે મુજબની પદ્યાત્મક કથાઓ પાઘયમાં છે:—

પદ્યસિંહકહા (પત્ર ૩૫-૧૦૫), ઉદાયણકહા (પત્ર ૧૨૫-૨૩૫), કામદેવકહા (પત્ર ૨૪૫-૨૯૫), નંદિમણિયારકહા (પત્ર ૩૦૫-૩૬૫), સંપર્ષકહા (પત્ર ૩૭૫-૫૦૫), વંકચૂલકહા (પત્ર ૫૧૫-૬૦૫), મૂલદેવકહા (પત્ર ૬૪૫-૭૩૫), સુમદકહા (પત્ર ૭૪૫-૭૮૫), વિદુદુકમારકહા (પત્ર ૭૮૫-૮૬૫), ઇલાસુયકહા (પત્ર ૮૬૫-૮૯૫), ચૂલમદકહા (પત્ર ૯૧૫-૧૦૦૫), સુરદત્તકહા (પત્ર ૧૦૧૫-૧૦૬૫) અને જંબુસામિકહા (પત્ર ૧૦૭૫-૧૫૧૫). આમાં ૧૪૧૦ પદ્યો છે.

૨ આ ઉપરથી મને એક કલ્પના કરવાનું મન થાય છે કે શું સંસ્કૃત ગદ્ય-સાહિત્યમાં અત્યંત સાદા, લોકપ્રિય અને અવહારપૂર્ણ સાહિત્યના એક અંગરૂપ પંચતન્ત્ર (ખીજું અંગ તે હિતોપદેશ) કે જેની રચના કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા મુજબ ગુજરાતના કોઈ જૈનને હાથે થયેલી છે તે પણ મૂળે પાઘય ભાષામાં તો નહિ હોય ?

પૃ ૮૩) અને એને લગતી કૃતિઓનો નિર્દેશ ડૉ ધાટગેએ “Didactic works in Prakrit” એ શ્લેષમા કર્યો છે

ઉવએસમાલા—મહાવીરના સમકાલીન ગણાતા અને કેટલાકને મતે દીક્ષા લીધા પૂર્વે રાજ્ય કરનારા ધર્મદાસે (ગચ્છિએ) પોતાના પુત્ર રથુસિહને ઉદ્દેશીને ૫૪૨ ગાથામાં રૂવએસમાલા^૩ રચી છે એના ઉપર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે ૪ ઉવએસમાલાની ગા ૪૭૧મા ‘મા-માહસ’ પદોનો ઉલ્લેખ છે અને ગા ૪૭૨મા એનું સ્વરૂપ છે ૫

ઉવએસપથ—હરિમદ્રસૂરિની ઉવએસપથ નામની કૃતિ આ સૂરિની વિદ્વત્તાને અનુરૂપ છે એના ઉપર મુનિયન્દ્રસૂરિની સરકૃતમાં ટીકા છે અં ૧૦ ૫૦ (ખડ ૨)ના અગ્રેજી ઉપોદ્ધાત(પૃ ૨૩-૨૪)મા મેં આની નોંધ લીધી છે.

ધમ્મોવએસમાલા—કૃષ્ણ ઋષિના શિષ્ય જયસિદસૂરિએ ધમ્મોવએસમાલા વિ સ ૯૧૩-૯૧૫મા ૧૦૪ ગાથામાં રચી છે એનો સ્વોપત્ત પાઘવ વૃત્તિમાં અનેક કથાઓ પાઘવમાં અપાઈ છે

ધમ્મપરિક્ષા—હરિસેણની ધમ્મપરિક્ષા (ઇ સ ૯૮૮) જેવી કૃતિઓ ઔપદેશિક સાહિત્યના ઉદ્દેશને મીઠો પોષે છે આ ધમ્મપરિક્ષામાં જયરામે ગાથામાં લખેલી એક કૃતિનો નિર્દેશ છે

સીલોવએસમાલા—આ કૃતિ ઉપસૃક્ત (૧) જયસિદસૂરિના શિષ્ય જયકીર્તિની છે આમાં ૧૧૬ ગાથામાં શીન યાને બ્રહ્મચર્ય પાળવા વિષે

૧ આ લેખ JUBમાં ઇ સ ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે ૨ જુઓ ઉપદેશરત્નાકરની મારી “ભૂમિકા” (પૃ ૫, ૧૯, ૨૭, ને ૪૭) ૩ આ ને ધ પ્ર. સ તરફથી ઇ સ. ૧૯૧૫માં છપાયેલી છે ૪ જુઓ જિનરત્નકોશ (ભા ૧ પૃ ૪૬-૫૧) ૫ “ભારતી”ના વિ સ. ૨૦૦૫ના વાર્ષિકમાં મારો “મા-સાહસ પદો” નામનો લેખ છે ૬ “કળક (કૃષ્ણ) મુનિ” નામનો મ લાલચન્દ્રનો લેખ ને સ પ્ર. (૮ જ, અ ૧-૩)માં છપાયો છે ૭ મ લાલચન્દ્ર ગાધીએ ઇ સ. ૧૯૪૯માં આનું સ પાઠન કર્યું છે અને એ સિ ને મ. મા મા છપાવેલ છે

ઉપદેશ છે. એના ઉપર સંબંધિતકસૂરિના શિષ્ય 'શોભનિતકસૂરિ'એ શીલતરંગિણી નામની સંસ્કૃતમાં રચિત વિ. સં. ૧૪૯૪માં રચી છે.^૩ સીલોવએસમાલા જયવલ્લભસૂરિએ પણ રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

ઉવએસમાલા ને ભવભાવણા—સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમ-
કાલીન 'મન્નધારી' હેમચન્દ્રે રચેલી અને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિનૃપિત
ઉવએસમાલા અને ભવભાવણા ઔપદેશિક સાહિત્યમાં વિષય, કવિત્વ
અને શૈલીની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

ઉવએસરયણાયર (ઉપદેશરતનાકર)—સહસ્રાવધાની યમુનિસુન્દર-
સૂરિની આ પદ્યાત્મક રચના છે. એના અપર તટમાં કેટલાંક પદ્યો
સંસ્કૃતમાં છે. આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૭૬ પહેલાંની કૃતિ છે અને એ
સ્વોપજ્ઞ વિવરણથી અલંકૃત છે.^૪

ઉવએસરહરસ—'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિએ ૨૦૩ ગાથામાં
આ કૃતિ રચી એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.^૬

ઔપદેશિક સાહિત્યના સર્જનનો પ્રવાહ જૂના જમાનાથી અરખલિત-
પણે વહે છે એમ આજે પણ પાઘયમાં અનન્યતત્તાલોચ્ચ જેવી
'ન્યાયતીર્થ' ન્યાયવિશારદ 'મુનિ શ્રીન્યાયવિજયની કૃતિ જોતાં જણાય છે.

૧ એમનું અપર નામ વિદ્યાતિલક છે. ૨ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત હીરાલાલ
હંસરાજે જામનગરથી ઇ. સ. ૧૯૦૯માં છપાવી છે. ૩ અન્વય, સંસ્કૃત હાયા,
શુ. શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થ સહિત મૂળ કૃતિ જૈન વિદ્યાશાલા (અમદાવાદ)
તરફથી ઇ. સ. ૧૯૦૦માં છપાઈ છે. ૪ આ સૂરિના સંબંધમાં જુઓ ૭૦૨૦ની
મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૫૯-૯૨). ૫ વિરોધ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત "ભૂમિકા"
(પૃ. ૬-૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૨-૨૫, ૨૭-૩૦, ૩૨-૩૪; ૩૬-૪૧, ૪૩-૪૫,
૪૭-૪૯ અને ૫૨-૫૯). ૬ સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત મૂળ મનસુખભાઈ લગુભાઈ
તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૭માં છપાયું છે. એમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં વિષયસૂચી છે
અને ત્યાર પછી મૂળની ગાથાઓનો અકારાદિ ક્રમ છે. અંતમાં સાક્ષીકૃત અવ-
તરણોની સૂચી છે.

રૂપકાત્મક (allegorical) સાહિત્ય

‘અમૂર્ત’ ભાવોને મૂર્ત સ્વરૂપે આલેખનારા^૧ રૂપકાત્મક કથા-સાહિત્યમાં સરકૃત કૃતિ તારાકે રૂપિમિતિભવપ્રપચ્યાકથા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ છે તેવી પાઘ્યમાં કાદર્થ કૃતિ હજી સુધી તો મળી નથી બાકી અં માં સાહિત્યમાં મૂયગડ (મુય ૧, અ ૧૬)નું ‘પુકરીક’ દષ્ટાત, ઉત્તરજાળયણના અ. ૧૮માં સુકા પાદડાનું અને અ ૭માં વેટાનું દષ્ટાત તેમજ અ ૬માં ઇન્દ્ર અને નમિ વચ્ચેના મવાદમાના અનેક રૂપકો તોંધી શકાય જાં મં સાહિત્યમાં આવસ્મયની નિજ્જુતિ (ગા ૧૨૬૨-૩)માં ગાંધર્વ નાગદત્તના કથાનકમાં કાંધાર્મિનો સર્પો તરીકે ઉલ્લેખ, અને ગા ૧૩૯ની હારિભદ્રીય વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦આ-૧૦૧અ)માં મગસળિયા પત્થર અને ‘પુકરાવત’ મેધ વચ્ચેનો સવાદ, પિંડસણા અર્થાત્ પિંડનિજ્જુતિ (ગા ૧૩૧-૩)માં ઐમત્સ્યે કરેલું આત્મનિવેદન અને સંચંગત ‘મંડુમિન્દુ’નું દષ્ટાત રૂપકાત્મક સાહિત્ય પૂરું પાડે છે

વિ સ ૯૩૨માં ગ્યાયાના ઉલ્લેખનાળી પરતુ બાપા વિચારતાં ૪અર્વા-મીન જણાતી ‘અપભ્રશ’ કૃતિ ‘મદન-જુજુઝ’ અને ‘લુચ્ચરાવની વિ સ ૧૫૮૯ની આ જ નામની ‘અપભ્રશ’ કૃતિ મનોરમ રૂપકાત્મક પ્રમુખ છે

૧ આ માટેના ઉપકરણો તે ઉપક, ઉપમા, અતિરથાકિત તેમજ સાંપા અને સાંયસાના લક્ષણો છે ૨ આના પીં-ખ ધ (શ્લો ૮૧-૮૨)માં આવ્ચક, પિણ્ડેયણા અને ઉત્તરા યયનનો ઉલ્લેખ છે ૩ મદર્ધિ મનુ અને મત્સ્યનો સવાદ શતપથ બ્રાહ્મણ (૯, ૫, ૧, ૧૨-૧૮)માં છે ૪ જુઓ “મદન-પરાજય”ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ ૪૪) આ પ્રસ્તાવનામાં આખ્યાન-સાહિત્યના ધર્મ-કથા, નીતિ-કથા, લોકકથા અને રૂપકાત્મક એમ ચાર વિભાગો પાડી એના વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણ દષ્ટિએ વિચાર કરી રૂપકાત્મક સાહિત્ય વિષે વિસ્તારથી બહાપોહ કરાયો છે ૫ આ નામ કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય હેમ મુનિએ વિ મ ૧૭૭માં જરાનપુરમાં રહેતા મદનચુદ્ધ નામના કાવ્યનુ રમણ કરાવે છે એમાં મદન અને રતિનો સવાદ છે અને એક ગીતે એ ભક્તિપ્રવાન સ્તોત્ર છે કલ્યાણસાગરસૂરિ વગેરેને વગતા વક્ત્રવ્યપૂર્વક આ દાન્ય “આચાર્ય આનંદશંકર મુવ રમારક મય” (પૃ ૨૩૮-૨૫૫)માં છપાયુ છે

આમ આખ્યાન-સાહિત્યનું વિદ્વંગાવલોકન અહીં હું 'પૂર્ણ' કરું તે પૂર્વે ઉત્તરજાતિયણી (છપાયેલી) શાન્તિસરિત્ કૃત શિષ્યહિતા અને નેમિચન્દ્ર-સરિત્ કૃત 'સુખખોદા એ એ સંસ્કૃત વૃત્તિઓની નોંધ લઈ છું, કેમકે બંનેમાં જ ૦ મંમાં કથાઓ છે. શિષ્યહિતામાં તો પાઠ્ય કથાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને એથી તો એ 'પાઠ્ય ટીકા' કહેવાય છે.

કુલય (કુલક)

કેટલીક પદ્ધતિમાં લઘુ વૃત્તિઓ 'કુલય' (સં. કુલક) તરીકે ઓળખાય છે. અત્યેક કુલયમાં મુખ્યત્વે એક જ વિષય હોય છે. એનું નિરૂપણ 'રેગાગરમાં સાગર' સમાવાયેલ હોય તેવું સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં વિશદ હોય છે. કેટલાંયે કુલયો ઔપદેશિક સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. કેટલાંકનાં નામમાં પણ 'ઉવએસ' રાખે છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં એમ મનાય છે કે સૌથી પ્રથમ હરિભદ્રસૂરિના સમયની આસપાસમાં કુલય રચાયું હશે કોઈકે અલ્પવકુલય (અલ્પવકુલક) રચ્યું છે. અલ્પદેવસૂરિએ ૮૫ ગાથાનું આરાહુણકુલય રચ્યું છે. પવયણસારદ્ધારના દાર ૨૧૪ તરીકે નેમિચન્દ્રસૂરિએ જીવસંખાકુલય ગા. ૧૨૩૨-૧૨૪૮૩૫ ગૂંથ્યું છે. પરમાનંદસૂરિએ પંચજનવિહાણકુલય (પ્રજન્યાવિધાનકુલક) રચ્યું છે. કોઈકે ૩૧ ગાથાનું જ્ઞાપ્તાયર્થકુલય રચ્યું છે. એમાં ભિક્ષાચર્યાના

૧ આમાંથી સગરસુખ, ઉદાયણ, સર્ણકુમાર, ખંભદત્ત, મૂલદેવ, મંડિય અને અગદદત્ત એ સાત કથાઓના સંગ્રહરૂપ જિનવિનયજ્ઞદ્વારા સંપાદિત પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પહેલી કથા આર. ફિક (Fick) દ્વારા Eine jainistische Bearbeitung der Sagar-Sage નામના નિબંધમાં અપાઈ છે, અને બાકીની છ તેમજ બીજી પણ કથાઓ ડૉ. યાકોબીએ Ausgewählte Erzählungen in Mahārāṣṭrīમાં લાઈપ્સિગથી ઇ. સ. ૧૮૮૬માં છપાવી છે. જી. જી. મેયરે Hindu Fablesમાં ઇ. સ. ૧૯૦૮માં આનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. એમણે અગદદત્તચરિયનો જર્મનમાં પદ્યમાં કરેલો અનુવાદ કાવ્યસંગ્રહમાં પૃ. ૭૨ વગેરેમાં છપાવ્યો છે. ૨ દાણાદિકુલય પર ૧૨,૦૦૦ શ્લોકોની અને ચૈત્યવંદણકુલયાદિ પર ચારેક હજારની ટીકા છે. ૩ આથી આ સહેલાઈથી કંઈકેય થઈ શકે છે. ૪ આના ઉપરની આનંદવિનયકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ-મૂળ સંદિત જી. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૯માં છપાયેલી છે.

વિષય છે સસારની અનિત્યતા સૂચવનારાં બે અજ્ઞાતકર્તૃક અશ્વિન્વચા-
કુલય છે એકમા દસ અને બીજામા આઠ પદો છે ?

આ ઉપરથી જણારો કે કુલયનો વિષય આત્મોપદેશ ઉપરાત
તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે દેવસૂરિકૃત ઉવએસકુલય, રજિનદત્તસૂરિકૃત કાલ-
સરૂપકુલય, અને જિનપ્રભસૂરિકૃત ગાયમથરિયકુલય, જુગાજિઘ્ણુ-
ચરિયકુલય, નાણુપયારાકુલય, ધર્મમાધર્મવિચારકુલય, ભાવણુ-
કુલય અને મુલાસિયકુલય અપભ્રંશમા છે કુલયો પાઘ્ય અને
અપભ્રંશ ઉપરાત સમૃત અને પ્રાદેશિક ભાષામા પણ રચાયા છે ૩ આ
મૌમા વૃત્તિ અને ટળ્યાથી વિભૂષિત વીસ ગાથાનુ ગાયમકુલય અલત
પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ છે એ મૌથી પ્રાચીન હોવાનુ કેટલાક માને છે

લગભગ ઇ મ ની આઠમી સદીથી કુલયની રચના થતા માઠી,
૧૧મી મદીમા એને વેગ મળ્યો અને એના પછીની ત્રણ સદીમા એનો
પરેપૂરો વિકાસ મધાયો આ જાતની રચના ૧૮મી સદીમા બધ પડી
હોય એમ લાગે છે

કાવ્યો.

૪રાવણુવહુ—મરહદી ભાષામા રચાયેના આ કાવ્ય (Oriental
poem) ને ૫૬સમુહવહુ તેમજ ૬સેઉબધ પણ કહે છે

૧ જુઓ DCJM (Vol XVIII, pt 1) ના પૃ ૧૭-૮ ૨ આ
સૂરિએ શેષયવહુકુલય રચ્યુ છે એ અને એની વૃત્તિ મઠે જુઓ DCJM
(Vol XVII, pt 4, pp 56-64) ૩ “કુલક્રમજ્ઞક જૈન રચનાઈ”
એ નામનો શ્રી અગત્યદ નાહડાનો લેખ ને ધ પ્ર (પુ ૧૪) ના અ ૮,
૧૧ અને ૧૨મા એમ ત્રણ ક્રકે છપાયો છે એમા ૨૫૦ કુવકોની સૂચી છે
એમા ચાલીસેક પ્રકારિત છે અજ્ઞાતકર્તૃક પચ્ચક્ષુઆણુકુલય ને સ પ્ર (વ
૧૩, અ ૬) મા છપાયુ છે એમા પ્રત્યાખ્યાનો વિષે નિરૂપણ ૪ ભદ્રિએ
રાવણુવધ નામનુ કાવ્ય રચ્યુ છે ૫ આ કૃતિના સ્થૂળ પરિચયાદિ મઠે જુઓ
ને સ. પ્ર (વ ૧૦, અ. ૬, પૃ ૮૫-૮૮) મા છપાયેનો મારો લેખ નામે
“૬સમુહવહુ, ગહડવહુ અને નૈત નગમ” ૬ સદિગ્ધ કાળ અને કર્તૃત્વવાળી
અને આખની સ્તુતિરૂપ સામ્યમ્પ આશિકાના અતિમ પદમા કૃત્રિમ રીતે ‘સેતુ-

એમાં એકંદર પંદર આસાસઅ (આશ્વાસક) છે. એમાં વાનરસેનાના પ્રસ્થાનથી માંડીને રાવણના વધ સુધીની રામની કથા છે. ૧૫ આસાસઅ પૈકી ત્રણમાં સેતુના બંધનનું અદ્ભુત વર્ણન છે. એથી આ કૃતિનું નામ ‘સેતુબંધ’ છે. આનું પ્રેરક તત્ત્વ અનુરાગ છે અને એ વાત આ કાવ્યની મુદ્રા અભુરાઅ (સં. અનુરાગ) સૂચવે છે. આ કાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ વિષણુનું અને પછી શિવનું સ્મરણ કરાયેલ છે. એના કર્તાનું નામ પરંપરા પ્રમાણે ૧ પ્રવરસેન છે. આ. ૧ના નવમા પદ્ય પ્રમાણે કોઈ રામની પ્રાર્થના ઉપરથી આ કૃતિ રચાયેલી છે. પ્રવરસેન બીજાએ ‘વિતસ્તા’ યાને ‘જેલમ’ ઉપર મોટો પૂત્ર બંધાવ્યો તે અવસરે આ રચાયેલી છે એમ રાજતરંગિણી (૩-૩૫૪) ઉપરથી ક્ષતિ થાય છે એમ ડૉ. સ્ટેન કૉનોએ પોતે સંપાદિત કરેલ ૨ “કર્પૂરમંજરી” (પૃ. ૧૯૫)માં સૂચવ્યું છે. ૩૬૬ીએ આ રાવણવહુનો ‘સેતુબંધ’ તરીકે અને ૪ બાણે “સેતુ” તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ કૃતિનો સમય ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈકા કરતાં અર્વાચીન હોઈ શકે નહિ. અકબરના સમયમાં થઈ ગયેલા રામદાસે આના ઉપર ટીકા રચી છે અને તેમાં એના કર્તા તરીકે કાલિદાસનું નામ સૂચવ્યું છે, પણ તે અરથાને છે. સીગફ્રીડ ગોલ્ડસ્મિટ (Siegfried Goldschmidt) દ્વારા ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૩માં સેતુબંધનું સંપાદન થયું છે. અને જર્મન અનુવાદ પણ થયો છે ૫ સેતુબંધનાં

બંધ’ એવું નામ ગૂંથાયેલું છે. એ ઉપરથી આ સેતુબંધના કર્તા પ્રવરસેનનો સમય પ્રો. પીટર્સનના મત મુજબ જોઈ ઇ. સ. ૪૭૨નો માનીએ તો સારમ-બંધ્યાશિકા ત્યાર પછીની કૃતિ ગણાય.

૧ મેળની મુદ્રિકાના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૭)માં સ્વ. કેશવ હૃદયે કહ્યું છે કે “અભિનવરાજ પ્રવરસેને મૂર્તિમાન પ્રાકૃતનાં અનુરાગથી અંકિત સેતુબંધ રચી હિમાચલથી સુવેલાચલ સુધી સ્થાયી કીર્તિસેતુ વિસ્તાર્યો હતો.” ૨ મેં આ સદૃકનો ગુ.માં અનુવાદ કર્યો છે અને એમાં આવતાં પદોનો સમશ્લોકી અનુવાદ કર્યો છે. આ અપ્રસિદ્ધ છે ૩ જુઓ કાવ્યાદર્શ (પરિ. ૧, શ્લો. ૩૪). ૪ જુઓ હર્ષચરિત (પીઠિકા, શ્લો. ૧૪). ૫ મૂળ કાવ્ય રામદાસની સંસ્કૃત ટીકા સાથે “કાવ્યમાત્રા ૪૭” તરીકે ઇ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ત્રણ રૂપાન્તર (recession) ઉપરાત ચોથા તરીકે સેતુસરણિ નામના સરકૃત અનુવાદનો નિર્દેશ થઇ શકે ? કે હ ક્રુવે ૫ ઐઁ આઁ (૫ ૨૭૩)મા રાવણુવહુનો નિર્માણકાળ ઇ સ ૪૧૪નો કદ્યો છે.

ગણિતક—રાવણુવહુમા ૧૨૬૦ છદોમાથી ૧૨૪૬ મ્ક ધક છે, બાકીના ૪૪ ગવિતક છે અવન્તિમુન્દરીકથા પ્રમાણે ૫૬ યમક—ક્રિઓએ ૫૬ ગણિતકો ગ્યા છે આ દિસાએ આ રાવણુવહુમાંથી ઓછામા ઓછા બાર ગવિતકો નાશ પામ્યા છે ગણિતકો પ્રક્ષિપ્ત છે અને એ ઇ સ ના પાયમા ચૈમ જોટયા પ્રાચીન છે આ ગણિતકોની દુર્બોધતા જોઇને સેતુપ્રદીપના કર્તાએ આને ‘કટક’ કહેવ છે

પદરચનાની આલોચનામાં આ પ્રક્ષિપ્ત ગણિતકો ઉપયોગી છે અને એને લઈને રાવણુવહુ ઉપયોગી છે ગણિતક વર્ગને ઉદ્દેશીને ૫ ઐ આ (૫ ૨૭૩)મા નીચે મુજબ નિધાન છે —

“અવિતકવાદ પ્રાકૃતમા એક નવી કલામય ઘડના છે સાદા ૨૨ અને ૨૪ માત્રાના પદબધમારી અલ્પ યમકવાળા વિવિધ ગણિતક કૃત્ત્વન થયા છે પદબધમા અલ્પ યમક ક્રિવા પ્રાસના કલામય પ્રયોગનું પ્રથમ દર્શન ગવિતક-વર્ગમા થાય છે અલ્પ યમકને બદલે અલ્પ અનુપ્રાસનો પ્રયોગ અનુકવર્ગમા દેખા દે છે, પણ છેવટે અલ્પ યમક ન કાવી નય છે”

ગવણુવહુમા સાત પ્રકારના ગણિતક છે (૧) ઉગ્ર-ગણિતક, (૨) ગ૦, (૩) માલા-ગ૦, (૪) મુખ-ગ૦, (૫) લલિત-ગ૦, (૬) નિનમિત-ગ૦ અને (૭) સુન્દર-ગ૦ ૨

વેગઉડવહુ—નાકપતિરાજ (પા બાપ્પરાય) દ્વારા લગભગ ઇ સ ૭૫૦મા ગઉડવહુ કાવ્ય મરદદી ભાષામા રચાયુ છે આ કવિના

૧ જુઓ PLCIC (pp 23-24) ૨ આના પ્રજાર પ્રયોગ, સપ્થા, માત્રા અને પદાત મટિ જુઓ ૫ ઐ. આ (૫ ૨૬૭-૮) ૩ આની એક આરતિ એસ એસ પદિને દાંચે ઇ સ ૧૮૮૭મા અને બીજી ઉત્તરીકરને દાંચે ઇ સ ૧૬૨૭મા લેવાર થઇ પ્રકાશિત થયેલી છે એમા લેન (૧) પુરિ-ભાષની સરકૃત મીકા, SPPની સરીવાળી અચેજમા વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (૫. 13-13૦), પાઠાવરો, કાચનન મન્ટોની રચના ઇત્યાદિ છે

આશ્રયદાતા અને ક્રોધના રાજ યશોવર્માની ઉજવણી (celebration) અર્થે 'યોજાયેલું' કાવ્ય છે. આ ઉત્તરેક્ષાના મદામુદ્દયશાળી ભંડારરૂપ છે. દસમુહુવહુ ઉપરથી સૂચિત થયેલું 'મનાતું' ૧ આ કાવ્ય ૧૨૦૯ પદ્યમાં આર્યામાં રચાયું છે. એમાં કુલકો અને મદાકુલકો છે, પાશુ આસાસઅ કે એવા કોઈ વિકાગ નથી. યશોવર્માએ ગોડનો—મગધના રાજાનો વધ કેવી રીતે કર્યો હત્યદિ મુખ્ય ખાજતો માટેની ભૂમિકારૂપ આ કાવ્ય જણાય છે એટલે કાં તો કવિને હાથે આ કાવ્ય પૂરું રચાયું નથી અથવા રચાયું હોય તો એ આજે મળતું નથી. પ્રારંભમાં મંગ લાચરણરૂપે ૬૧ પદ્યો છે ૨ શ્લો. ૬૨-૯૮માં કવિઓની પ્રશંસા છે. ૩ શ્લો. ૯૯-૧૬૬માં કાવ્યનો પ્રારંભ છે. યશોવર્માના મહિમા વર્ણવાયો છે. શ્લો. ૧૬૭-૧૮૧માં પ્રલય-કાળનું વર્ણન અને ત્યાર બાદ યશોવર્માના વિજય-યાત્રા માટેના શરદ ઋતુમાંના પ્રસ્થાનનું વર્ણન છે. શ્લો. ૨૮૫-૩૩૮માં વિન્ધ્યવાસિની દેવીનો અધિકાર છે. શ્લો. ૩૫૫-૩૮૨માં ગ્રંથમ ઋતુનું અને શ્લો. ૩૮૩-૪૧૩માં વર્ષા ઋતુનું વર્ણન છે. શ્લો. ૪૧૭માં ગોડરાજનો વધ અને શ્લો. ૪૧૮-૪૭૧માં યશોવર્માનું અન્યાન્ય દેશોમાં ગમન નિરૂપાયેલ છે. શ્લો. ૫૧૩-૬૪૮માં યશોવર્માના સૈન્યે જોયેલાં દર્યો, મંદિરો, સરોવરો, વનો, નદીઓ, વૃક્ષો ઇત્યાદિનું વર્ણન છે. શ્લો. ૭૯૭-૮૦૪માં વાહુપતિના—કવિના ચરિત્રનો પ્રસ્તાવ છે. શ્લો.

૧ આ કાવ્યની પ્રશંસા તિલકમંજરી (શ્લો. ૩૧)માં ધનપાલે કરી છે. વિશેષમાં એમણે વાલ્મીકિ, કાલીન (વ્યાસ), ખુલ્લકથા, પ્રવરસેન, તરંગવતી, જીવદેવકૃત પ્રાકૃત પ્રબંધ, કાલિદાસ, ખાણ, કાદંબરી, હર્ષાખ્યાયિકા, માધ, ભારવિ, સમરાદિત્ય (કથા), ભવભૂતિ, ભદ્રકીર્તિ, તારાગણ, યાયાવર, મહેન્દ્રસૂરિ, રુદ્ર, ત્રૈલોક્યસુંદરી, અને કર્દમરાજની સૂક્તિની નોંધ લીધી છે. ૨ આમાં પ્રહ્લા, હરિ, નરસિંહ, મહાવરાહ, વામન, કુર્મ, અને મોહિનીસ્વરૂપ હરિ, કૃષ્ણ, ખલભદ્ર, મધુમથ, શિવ, ગૌરી, સરસ્વતી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અહિવરાહ, ગણપતિ, લક્ષ્મી, કામ અને ગંગા એમ વિવિધ દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ છે. ૩ ૬૯માં પદ્યમાં કવિએ પોતાની કૃતિ મહુમહાવિજયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૦૭૫-૧૧૨૦માં પ્રદોષનું વર્ણન છે. શ્લો. ૧૧૮૪-૧૨૦૮માં યરોવર્માના ચરિત્રનો પ્રારંભ છે. આ કાવ્યના ૮૦૦માં પદમાં ભાસ, કાલિદાસ અને હરિચન્દ્રનાં નામની સાથે સાથે રમુખન્ધુનો ઉલ્લેખ છે.

ગઉડવહુનો વ્યાપક છદ્દ આપ્યા છે એના પદમાં પદ પછી ચાર પદિતો—પચ્ચીસ માત્રાનો છદ્દ છે અને તે એક જ પદ છે અને એ 'સમગણિતક' છદ્દ છે. ૩

વાયુવિકારની કૃતિ—હર્ષચરિત (પૃ. ૪૧)માં બાણભટ્ટે 'પાઘ્ય' એવિ વાયુવિકારનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કવિએ કઈ કૃતિ પાઘ્યમાં રચી છે?

ત્રિપુરુષચરિત્ર—કુવલયમાલામાં દેવગુપ્તે આ કૃતિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ કઈ ભાષામાં છે તે તેમજ આ દેવગુપ્ત તે કાણુ તે મળ્યું જણવામાં નથી.

મહુમહુવિજય—વાકપતિરાજે મહુમહુવિજય રચ્યું છે. ૪ એમ બ્રહ્મભટ્ટિચરિત્ર ઉપરથી પણ જણી શકાય છે. નિરેપમાં કાવ્યાનુશાસન- (અ. ૧, સૂ. ૨૪)ની રૂપોપજ્ઞ કૃતિ નામે અલંકારચૂડામણિ (પૃ. ૮૧)માં હુમચન્દ્રસૂરિએ મહુમથનવિજયનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હોય એમ જણાય છે. આના ઉપરના વિવેકમાં આ કૃતિમાંથી એક પાઘ્ય પદ અવતરણુપે રજૂ કરાયેલું છે.

હરિવિજય—સર્વસેને હરિવિજય રચેલ છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ આનંદવર્ધને દેવન્યાલોક (ઉ. ૩, પૃ. ૧૨૭)માં કરી એક પાઘ્ય અવતરણુ આપ્યું છે, પણ આ કૃતિ મારા જોનામાં આવી નથી. અલંકાર-

૧ બાણભટ્ટ ભટ્ટર હરિચન્દ્રનો હવ્ય પ્રકારની ગદ્યાત્મક કૃતિના પ્રણેતા તરીકે હર્ષચરિત (શ્લો. ૧૨)માં નિર્દેશ કર્યો છે તે એ કૃતિ કઈ? ૨ A Volume of Studies in Indology નામના પ્રો. પી. વી. કાણેને અર્પણ કરાયેલા ગ્રંથમાંના ૪૦ એસ. કે. દેના "The prose Kāvya of Dandin, Subandhu and Bāṇa" નામના લેખ (પૃ. ૧૨૮)માં એમ કહ્યું છે કે સુખન્ધુના સમય માટે ચોક્કસ આધાર રાખી શકાય એવા ઉલ્લેખ ગઉડવહુનું ૮૦૦મું પદ છે. આ ઉપરથી પાઘ્ય કૃતિઓની શી કિંમત છે તે સહેજે સમજાશે. ૩ જુઓ ૫૦ એ. આ. ૦ (પૃ. ૨૭૭) ૪ જુઓ ૫. ૧૩૪, દિ. ૩

ચૂડામણિ (પૃ. ૧૭૧ ને ૪૬૧)માં તેમજ વિવેક (પૃ. ૪૫૮ ને ૪૫૯)માં હરિવિજયનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ હશે.

રાવણવિજય—અલંકારચૂડામણિ (પૃ. ૪૫૬)માં આ કૃતિમાંથી એક પદ અવતરણરૂપે અપાયું છે. સમગ્ર કૃતિ કોઈ સ્થળે છે ખરી ?

વિસમખાણલીલા—આના કર્તા આનંદવર્ધન છે. એમણે દ્વન્યા-લોકના ઉ. ૨, પૃ. ૧૧૧માં તેમજ ઉ. ૪, પૃ. ૨૪૧માં આ કૃતિનાં ઉલ્લેખપૂર્વક એક પાઘય પદ આપ્યું છે. અલંકારચૂડામણિ (પૃ. ૮૧)માં મધુમથનવિજયની સાથે સાથે જે વિસમખાણ-લીલાનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે, કેમકે એમાંથી એક પાઘય પદ જે અવતરણરૂપે પૃ. ૭૪માં અપાયેલું છે. તે આમાં પૃ. ૧૧૧માં છે.

ગોવિંદભિસેય યાને સિરિચિન્ધ—વરરચિત્ર પ્રાકૃતપ્રકાશગત નિયમો સમજાવવા માટે ગોવિંદભિસેય યાને સિરિચિન્ધ નામનું કાવ્ય રચાયું છે. અને એ રીતે એ ભટ્ટકાવ્યની અનુકૃતિરૂપ છે. એમાં એકંદર બાર સર્ગોમાં ગોવિંદનો અભિષેક વર્ણવાયો છે. પહેલા આઠ સર્ગોની રચના ખિલ્લમંગલ ઉર્દે કૃષ્ણલીલાશુકને હાથે થયેલી છે, જ્યારે બાકીના ચારની રચના એના શિષ્ય દુર્ગાપ્રસાદ્યતિને હાથે થયેલી છે. એ શિષ્યે એની ટીકા પણ રચી છે. આ બંને ગુરુ અને શિષ્યનો દેશ ‘કાશલ’ છે. એમના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક એમને ઇ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં થઈ ગયેલા માને છે તો કેટલાક એમના સત્તાસમય તરીકે છેક પંદરમો સૈકા જણાવે છે; ૧૩ા. ઉપાધ્યે તેરમો સૈકા માને છે.

સઉરિચરિય—શ્રીકંઠે આ ચમક-કાવ્ય રચ્યું છે. એમનો સમય રસમપાણિપ્રાદ કર્તા—ઇ. સ. ૧૭૦૭ કરતાં પ્રાચીન છે. આ કૃતિનો વિષય શૌરિ ઉર્દે કૃષ્ણનું ચરિત્ર છે.

૧ એમણે આ કાવ્યનો પહેલો સર્ગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ ભાગ વિ. (પુ. ૩, અ. ૧, પૃ. ૬૭-૭૨)માં ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આને અંગે પૃ. ૬૦-૬૭માં તેમજ પૃ. ૭૨-૭૬માં કેટલીક બાબતો અગ્રેજીમાં અપાઈ છે. ૨ એમણે મદનકેતુચરિત (પ્રહસન) અને સીતારાઘવ (નાટક) તેમજ ભાગવતચંપૂ રચેલાં છે.

ઉસાણિરુદ્ધ—૪ સ ૧૭૦૭મા જન્મેલા રામપાણિવાદે આ કાવ્યની રચના કર્યાનું મનાય છે એમા ચાર સગ્ગ(સર્ગ) છે એનુ આઠ પદ ૬૧૫૨-મ જરીનુ સ્મરણ કરાવે છે, અને એનુ છઠ્ઠું પદ તો ૬૧૫૨મ જરીના પ્રથમ જવનિકાતરના આઠમા પદ સાથે બરાબર મળતુ આવે છે. વિવિધ છદોમા રચાયેલા આ કાવ્યમા ૭૭+૫૮+૧૩+૮૨=૨૮૦ પદો છે ખોજે સગ્ગ અપૂર્ણ છે ઉપા ને અનિરુદ્ધના લક્ષ એ આ ૧ કાવ્યનો વિષય છે

ક સવહુ—આ પણ રામપાણિવાદની કૃતિ છે એ ચાર સગ્ગમા વિભક્ત છે અને એમા વિવિધ છદોમા ગૂંથાયેલા એક દર ૨૩૩ પદો છે વાસ્તવે કૃષ્ણનુ જીવન અને ક સનો વધ એ એનો વિષય છે ૨

પૃથ્વીરાજ રાસામાં પાઘય ગાથાઓ—કાશીની “ નાગરી પ્રચારિણી સભા ”એ પૃથ્વીરાજ-રાસો પ્રમિદ્ધ કર્યો છે એના ૧૬૧૨મા પૃષ્ઠ ઉપર એક પાઘય ગાથા નીચે મુજબ શ્રષ્ટ સ્વરૂપમા ૨૦૮ થઇ ૩ -

“ દોસૈ વિવિહ ચરિય જનિજૈ સજ્જન દુજ્જન ।

અપ્પાન ચક લિજ્જૈ હિટિજ્જૈ તેન પુહવીણ ॥ ”

૧ અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના અને પાઘય સંસ્કૃત કાવ્ય સાથે ટાં. ઉપાધ્યેએ આ સંપાદિત કર્યું છે અને તે JUB (પુ ૧૦, અ ૨, ઇ સ ૧૯૪૧)મા પ્રસિદ્ધ થયુ છે પડિત એસ સુબ્રહ્મણ્ય સાહેબ અને ડૉ. સી કુન્ડન રામ દ્વારા સંપાદિત અને The Adyar Library Series No 42 તરીકે ઇ સ ૧૯૪૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલ “ ઉપાનિષદ્ધ ”ની આશ્રિતિમા મૂળ, એની સંસ્કૃત છાયા, શ્લોકગૂચી, શબ્દકોશ, વાક્યપ્રતીય પ્રતિના આધારે પાઠાતરો અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના છે આ કાવ્યનો એ અંગ્રેજીમા અનુવાદ કર્યો છે વિરોપમા એ એના જવાત્મક અને પદાત્મક એમ બે પ્રકારે શુ મા અનુવાદ કર્યા છે આ ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે ૨ ટાં. ઉપાધ્યેએ આનુ સંપાદન કર્યુ છે, અને સાથે સાથે ગ્રંથકર્તાની કે અન્ય કોઇની રચેલા સંસ્કૃત છાયા આપી છે વિરોપમા એમણે અંગ્રેજી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના તેમજ શબ્દકોશ આપી આ દૃષ્ટિને સમૃદ્ધ બનાવી છે આ આશ્રિતિ “ હિન્દી અન્યરત્ન કાર્યાલય ” (મુબઈ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૦મા પ્રકાશિત થઈ છે આ દૃષ્ટિનો મારો રચેલો પદાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ નામે ૬ મ-વધ ઇ સ. ૧૯૪૪મા છપાયો છે

ખરી રીતે આ ગાથા નીચે પ્રમાણે જોઇએ:—

“ દીસઈ વિવિહચરિયં જાણિજ્જહ સજ્જણદુજ્જણવિસેસો ।

અપ્પાણં ચ કલિજ્જહ હિંહિજ્જહ તેણં પુહ્વોણ ॥ ”^૧

વિવિધ દેશોમાં પર્યાટન કરવાથી શા શા લાભ થાય છે એ અહીં દર્શાવાયું છે.

પુરાતન-પ્રખન્ધ-સંબ્રહ્માં પૃથ્વીરાજ-રાસામાંનાં ત્રણ ચાર પદો છે.

વર્ણુનસાગર—જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૩૪૩)માં આ નામની એક પાઇય કૃતિની ૨૪ પત્રની હાથપોથીની નોંધ છે. શું એમાં આગમોમાં આવના વર્ણુકા એકત્રિત કરાયેલા છે કે આ કોઈ કાવ્ય છે? વિશેષમાં એની ભાષા શી છે?

ભાસ(?)ની કૃતિ—મમ્મટ રચેલા કાવ્યપ્રકાશ (ઉ. ૪; શ્લો. ૬૭)માં નીચે મુજબનું પદ છે:—

“ જા ચેરં વ હસંતા કઙ્કવઅણંબુરુહવદ્ધવિણિવેસા ।

દાવેઈ સુઅણમંડલમણં વિઅ જઅઈ સા વાણી ॥ ”^૨

કાવ્યપ્રકાશની કોઈ વૃત્તિમાં આ પદના કર્તાનું નામ જણાતું નથી. સાયણાચાર્યકૃત અલંકારસુધાનિધિની એક હાથપોથીમાં “મહાકવિના ભાસેનાપ્યુક્તમ્” એવો ઉલ્લેખ છે એમ કે. કૃષ્ણમૂર્તિ એમના લેખરૂ નામે “Bhāsa as a Prākṛit poet”માં

૧ જુઓ ભા. ૦ વિ. ૦ (વ. ૧, અં, ૩, પૃ. ૩૨૩-૪). ૨ આનો અર્થ એ છે કે કવિઓના વહનરૂપ કમળને વિષે નિવાસ કરનારી જે વાણી અર્થાત સરસ્વતી સ્થવિર(બ્રહ્મા)ને હસતી, જાણે અન્ય કોઈ એવા સુવનમંડળને દર્શાવે છે તે જયવંતી વર્તે છે. આમ કવિ દ્વારા કલ્પાયેલું જગત્ બ્રહ્માના જગત્ કરતાં ચડિયાતું છે એ વાત, સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન પણ બ્રહ્માના નિવાસસ્થાન કરતાં વધારે સારું છે એ ભાવ તેમજ બ્રહ્માના વૃક્તવનો હપહાસ એ ત્રણ બાબતોનો તાદૃશ ચિતાર અહીં અપાયો છે, ૩ આ લેખ IHQ (Vol. XXII, No. 1)માં છપાયો છે.

કહે છે નિશેષેમા એઓ કહે છે કે ભાસે ત્યેના કાઈ કાવ્યુ આ મગવાચરણ હોય તો ના નહિ ગઉકવહુ(શ્લો. ૧૦૦)મા ભાસતુ નામ કાસિદાસ, મુખન્ધુ અને હુરિચન્દ્ર કવતા પહેલુ નિર્દેશાયુ છે એને સૂચક ગણીએ તો ભાસે કાઈ કાવ્ય પાઠ્યમા રચ્યુ હોય એમ મનાય

સ્તુતિ-સ્તોત્રો

વિશિષ્ટ કૃતિઓ—જ૦ મંમા પુષ્કળ સ્તોત્રો રચાયા છે, અને એમાના કેટલાક છપાયાં પણ છે આ બધાનો પરિચય આપવા માટે આ રચણ નથી ? આથી અહીં તો હું અમુક અમુક વિશિષ્ટતાનાળા થોડાકનો જ ઉલ્લેખ કરીશ —

- (૧) નાગિયેશ્વરકૃત વિવિધ છદોમા રચાયેન રચનિયસતિથય.
- (૨) જિનપ્રભસૂરિકૃત નવમહાલેખાત્મક ઉપાસનાહુલહુથય.
- (૩) ભદ્રમાદુરવામીએ રચેલુ ચાર અર્થનાળુ ૪ઉવસગ્ગહુરથોત્ત.
- (૪) અરાતકર્તૃક આબાણુક(પા આદ્યાણુઅ)ખર્લિત પંજિણુથોત્ત

૧ ડા ધાટગેએ “Hymns in Prakrit” એ નામના લેખમા દેવ્યાક સ્તોત્રોનો પરિચય આપ્યો છે આ લેખ JUB (Vol III, pt 3, pp 45-50)મા છપાયો છે. સ્તોત્રોની ટૂંકા દીઠ નોંધ મે “ભક્તામર, કલ્યાણુમદિ અને નમિતણુ સ્તોત્ર ” ની આવૃત્તિની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ ૬-૯)મા લીધી છે જૈનસ્તોત્રમદોહ (ભા ૧)મા ક-પરિશિષ્ટ તરીકે ઇ સ ૧૯૩૨ સુધીમા પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્તુતિ-સ્તોત્રોના પ્રતીક, નામ અને પદોની સખ્યા અપાયા છે અને એની પહેલાના પૃષ્ઠો ઉપર જે જે ગ્રન્થમા સ્તોત્રાદિ છપાયા છે તેના નામ અને મુદ્રિત સ્થાનો અપાયા છે ૨ આ “પચપ્રતિકમણુસૂત્ર”ની અનેક આવૃત્તિમા જેવાય છે ૩ આ જૈન સ્તોત્ર સં (ભા ૧, પૃ ૨૨૮-૨૩૪)મા છપાયેલ છે ૪ આના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્ર નામે પાર્શ્વસ્તોત્ર સેવસાગરે રચ્યુ છે આ મે સપાતિ કરેલી પ્રિય કરનૃપકથાના અતમા પરિશિષ્ટરૂપે પૃ ૪૫-૪૮મા છપાયેલ છે ૫ જુઓ જૈન સ્તોત્ર સં (ભા. ૧, પૃ ૭૮-૮૧)

- (૫) માનદેવસૂરિકૃત 'સમતિશતયંત્રવાળું' રમાયાવી ચોરસવાળું
તત્ત્વપદ્ધતિયોત્ત.
- (૬) ધર્મધોષસૂરિકૃત 'ભત્તિભર'થી શરૂ થતું ૨૦૯ પદ્ધતું ઇન્દ્રિ-
મંડલ-યોત્ત (મહરિસિગુણસંથન).૪

૧ આ રહું એ યંત્ર:—

૨૫	૮૦	૧૫	૫૦
૨૦	૪૫	૩૦	૭૫
૭૦	૩૫	૬૦	૫
૫૫	૧૦	૬૫	૪૦

૨ “ માયાવી ચોરસો અને જૈન સ્તોત્રો ” એ નામનો મારો લેખ બે
કટકે “ જૈન ”ના તા. ૧-૧-૩૪ અને ૮-૧-૩૩ના અંકમાં છપાયો છે, ન્યારે
A Note on Jaina Hymns and Magic Squares નામનો મારો
લેખ IHQ (Vol. X, No. 1, pp. 148-153)માં ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયો છે.
આ લેખમાં મેં ધર્મનંદનકૃત ચરિત્રસંક્રિયોગિણી-ચરિત્રસંક્રિયમંડલ નામની સ્તુતિ-
ની નોંધ લીધી છે. એને અંગેનો આઠ આઠ ખાનાંવાળો અને એકથી ૬૪ અંકવાળો
માયાવી ચોરસ મેં આપ્યો છે. વિશેષમાં અહીં મેં શુભસુદરે ૨૫ ગાથામાં
જ. મ.માં રચેલા અને પાંચ જાતના માયાવી ચોરસોતું સૂચન કરનારા એક
સ્તોત્રનાં પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય અને પાંચે માયાવી ચોરસો આપ્યાં છે. આ
સ્તોત્રના ઉપર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ છે. અહીં એ હમેરીશ કે ચતુષ્ષ્ટિયોગિની-
સ્તુતિ નામની એક સંસ્કૃત કૃતિમાં ૬૪ યોગિનીનાં નામ છે તે આં ૬૦ સ્માં
અં (ભા. ૩)માં શ્રી. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહે Supernatural Beings in
the Jain Tantras નામના પોતાના લેખ (પૃ. ૭૮-૭૯)મા આપ્યાં છે.
૩ આ સૂરિને ‘ તપ ’ ગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય માનવા કરતાં ‘ અચળ ’ ગચ્છના
જયસિંહસૂરિના પટ્ટધર માનવા કેટલાક પ્રેરાય છે. આ પટ્ટધરનો જન્મ વિ. સં.
૧૨૦૮માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૬૮માં થયેલ છે. એમણે સૂચપદ્ય રચી છે
પણ એ મળતી નથી. શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય ધવલ શ્રાદ્ધે
૮૪ ગાથામાં વિ. સ. ૧૧૮૬માં પરિગણપરિમાણુ રચેલ છે. શું આ ધર્મ-
ધોષસૂરિ પ્રસ્તુત હોઈ શકે અને વિ. સં. ૧૧૮૬માં ધર્મમહાપદ્ય રચનાર પણ
એઓ જ છે ? ૪ આને ઇન્દ્રિમંડલપચરણુ પણ કહે છે (જુઓ પૃ. ૧૨૨). એમાં

- (૭) નવસૂરિકૃત અને ' સર્વતોભદ્ર '૧૧ ત્રથી અવકૃત સત્તરિમયથોત્ત ૨
(૮) અભયદેવસૂરિકૃત ' જયતિહુયણ 'થોત

કૃષ્ણ (૪)નામ ધદાસગણિકૃત ૩૯ધુભાસ (ભા ૫, ગા ૫૫૪૯)મા
જે અજિયમ તિવયનો ઉલ્લેખ છે તે જ ઉપયુક્ત પ્રથમ સ્તવ હશે

માંડણે ભક્તિ, પાખડ, હાસ્ય, મૂર્ખા, મજ્જન વગેરે બીજીમ વિષયો
ઉપર વીસ વીસ કડીની એક એક વીમી રચી છે આ પ્રખ્યાતપત્રીસીમા
કડી કડીએ એકેક આભાણુક આપ્યું છે અને તેમ કરવામા અજબ
કુશળતા દાખવી છે શું એણે ઉપયુક્ત થોથુ સ્તોત્ર જોઈને તેમ ક્યું હશે ? -

' જયતિહુયણ ' સ્તોત્રને ચમત્કારની દૃષ્ટિએ જોવામા આવે છે
' ખરતર ' ગરુડમા એના વિશેષ પ્રચાર છે શું ભા ઉ (૫ ૩૪૬-
૩૫૨, ૨૨૬, ૨૨૫, ૨૧૬-૨૨૦)મા આ ' અપભ્રંશ ' (જિગતી શુ)ની
કૃતિ એના કેટલાક ભાગના અર્થ ઇત્યાદિ સહિત અપાઈ છે

૨૦૮, ૨૧૦ અને ૨૧૮ ગાથા પણ જોવાય છે આના ઉપર ગુણગનસૂરિના શિષ્ય-
હવ વાચનાચાર્ય પદમ દિરગણિએ પાંચ વિદ્યામયી વિભૂષિત જે કથાપુર્વાકા
નામની વૃત્તિ રચી છે એ મહિત મૂળની છપાયેલી આવૃત્તિમા ૨૧૮ ગાથાઓ છે.
વજ્રસ્વામીના અધિકારમા આવસ્તેસય-નિજગુપ્તિ ઇત્યાદિની ગાથાઓ છે તે ન
મળીએ તો ૨૦૮ ગાથા થાય

૧ આ થ ન નીચે પ્રમાણે સ્તોત્રમા ગૂચવાયેલું છે —

૪૩	૨૪	૩૦	૨૬	૩૭
૩૫	૪૧	૪૨	૨૩	૨૬
૨૨	૨૮	૩૪	૪૦	૪૬
૩૯	૪૫	૨૬	૨૭	૩૩
૩૧	૩૨	૩૮	૪૪	૨૫

૨ આ સ્તોત્ર ૧૦૦ સ્તોત્ર સં (ભા ૨, ૫ ૩૦૪)મા છપાયેલું છે
૩ જુઓ DCJM (Vol XVII, pt 2, p 236)

સુભાષિત-સંગ્રહો

સુભાષિત એ સમારંજની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રાચીન સમયમાં એનું સ્થાન મહત્ત્વનું હતું અને એના જાણકાર 'વિદ્વાન' ગણાતા. આથી 'સંસ્કૃતમાં અને પાઘયમાં અનેક સુભાષિતસંગ્રહો આપણને મળે છે.

૨ગાહાસત્તમઘ—આના કર્તા ઝહાલ છે. એમની આ કૃતિ (anthology) ડૉ. કન્નેના કહેવા મુજબ ગાવા માટે મરહદી

૧ શાધરની પદ્ધતિ, શ્રીધરદાસનું સદુક્તિકણ્ઠમૃત, અમિતગતિનો સુભાષિતરત્નસંદોહ, સકલકૃતિની સુભાષિતરત્નાવલી, વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલિ; રામચન્દ્રનો સુધાકલશ ઇલાદિ સંસ્કૃત કૃતિઓ છે. ૨ સૌથી પ્રથમ લેખરે ઇ. સ. ૧૮૭૦માં આનું સંપાદન કર્યું હતું, પણ તેમાં ૩૭૦૪ પદો હતાં. એમાં ઇ. સ. ૧૮૭૪માં એમણે થોડાક ઉમેરો કર્યો, અને સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં બહાર પાડી. એમાં અનેક પદોનો જર્મન અનુવાદ અને વિસ્તૃત ટિપ્પણો છે. વિશેષમાં પરિશિષ્ટ તરીકે અલંકારના ગ્રંથોમાં એમાંથી જે અવતરણ અપાયાં છે તે એકત્રિત કરાયાં છે. નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય તરફથી "કાવ્યમાલા ૨૧" તરીકે આ કૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ સંસ્કૃત હાયા, મથુરાનાથ શાસ્ત્રીકૃત સંસ્કૃત-ગાથા-સપ્તશતી અને એની સ્વોપજ્ઞ વ્યંગ્યસર્વકંપા નામની આખ્યા, મૂળ સ્થળોનાં નિર્દેશપૂર્વકની ગાથાનુક્રમણિકા અને સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧-૬૮) સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૩માં છપાઈ છે. ગા. સ. (શતક ૪-૭; સ્તો. ૩૮૮-૭૦૦) સંસ્કૃત હાયા અને હારિતામ્ પીતાંબરકૃત ગાથાસપ્તશતી-પ્રકાશિકા નામની વૃત્તિ તેમજ જગદીશલાલ શાસ્ત્રીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૯) તથા અંતમાં મૂળના ઉલ્લેખપૂર્વકની ગાથાનુક્રમણિકા સહિત જગદીશલાલ શાસ્ત્રી તરફથી લાહોરથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં "ગાથાસપ્તશતી-પ્રકાશિકા" એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ૩ પુરાણોની રાજવ શોની નોંધ પ્રમાણે 'સાતવાહન' વંશના આ સત્તરમા રાજ છે. એમનું ખિરદ 'કથવચ્છલ' છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૪). આ હાલ રાજ શ્રીપાલિતના કે પાલિતના (અર્થાત્ પાદલિપ્તસૂરિના) આશ્રયદાતા હતા એમ અલિનન્દે રચેલા રામચરિત (સ. ૩૨)ના અંતિમ પદના નિમ્નલિખિત આદ્ય ચરણ ઉપરથી જણાય છે:—

“ હાલેનોત્તમપૂજ્યા કવિવૃદ્ધા શ્રીપાલિતો લાલિતઃ ”

ભાષામાં રચાયેલી છે એ સુભાષિતોની દૃષ્ટિએ કેવળ પાંચ સાહિત્યમાં જ અનોકા છે એમ નહિ, પરંતુ સરકૃત સાહિત્યમાં પણ એના જેટલી પ્રાચીન આવી કોઈ કૃતિ નથી ? બાણભટ્ટે હર્ષચરિત (પાઠિકા, શ્લો ૧૨)માં એની પ્રશંસા કરી છે

ગાં સંનુ બીજું નામ સત્સર્ગ છે, કેમકે એ સાત શતકમાં નિષકૃત છે આ દરેક શતકમાં સો નહિ પણ એકસો એક પણ છે અને એ બધા ' આર્યા ' જદમાં છે આ કૃતિમાં રણાશોક સૃગાર ભરેલો છે એ કેટલીક વાર તો મર્ષાદા ઓળંગી જાય છે, એમાં ગામડાનું જીવન, પ્રાકૃતિક દૃશ્યો, ' વિન્દ્ય ' પર્વત અને ' નર્મદા ' તેમજ ' ગોદાવરી ' નદીના વર્ણન, અમુક જાતની કાચળીનો ઉલ્લેખ, કેટલીક ઓળોના અને નોનાના નામ, ' મદ્નોત્તમવ ' તરીકે કોઈ કોઈ વાર ઓળ ખાવાતા હોળીના ઉત્સવને પ્રસંગે જણાતા રંગ અને ગુલાલ જેવા વસ્તુ-ચ્યૂના પ્રદેપ વિધેની હકીકત, કેટલાક ઐતરિવાજોનો નિર્દેશ, વિક્ર-માદિયના દાનની પ્રશંસા, જ્યોતિષ અને વંદક શાસ્ત્રની વાતો, નીતિમય સૂક્તો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમાં શ્લેષનો ચમત્કાર અનુભવાય છે હાથ એ પ્રભુતા ન હોઈ પ્રભુતાના આશ્રયતા સપાદક-સપાદક છે એ રીતે વિચારતા આ કૃતિ પાંચ સાહિત્યની વિપુલતા અને એમાં ઓળોના મહત્ત્વના કાળાની ઘોતક બને છે

ગાં સંમાં ૫ ગુણકની મુદ્રાવાળી એક ગાથા, પંચરસેનની મુદ્રા-

૧ જુઓ રટન હાનો દ્વારા સપાદિત " કર્પૂરમંજરી " (ભા ૩, પૃ ૧૬૨)
૨ બી હતાવેય બાવકૃષ્ણ કાલેલકરે જીવન અને સંસ્કૃતિ (પૃ ૫૭)માં જે નીચે મુજબ લેખે કહ્યો છે તેના એક ઉદાહરણની આ મંજૂરી સારે તેમ છે —

" શાસ્ત્રના બધાનો તોગ રવાનાવિક ભાવનાઓ લખવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો સંસ્કૃતમાં પણ ન જાને એવો સૃજાર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આંચો "

૩ અણ્ણોમદાર (ગા ૭૩, પત્ર ૧૨૭)માં ગ્રીષ્મકના ઉદાહરણમાં નિર્દેશોના વિવાદ અહીં લેખે આપેલો છે ૪ જુઓ ગાં સં (૫, ૬૪)
૫ પ. એ આ (પૃ ૨૬૬)માં કહ્યું છે કે " ગુણક નામ સં. ગુણકનું પ્રાકૃત

વાળી ચાર અને પાલિતની મુદ્રાવાળી ૧૧૧ ગાથા છે. પરકુમ્મ અને કુમ્મરાચની મુદ્રાવાળી ગાથા પણ છે. ગાંસંની પીનાંચરે રચેલી રતનાવદી નામની દીકામાં ગાથાઓનાં કર્તાઓનાં નામો છે, પણ આ દીકાની એક લાથપોથીમાં ૪૩૨ ગાથા સુધીનાં ૧૧ નામો મળે છે. આટલા ભાગમાં હાલના નામવાળી ૪૫ ગાથાઓ છે. ગા. સંની નિમ્ન-લિખિત ત્રીજી ગાથામાં સૂચવાયા મુજબ હાલે અલંકારની ધમકવાળી એક કેકરોડ ગાથાઓમાંથી સાતસોની રચના કરી:—

“ સત્તસઆઈં કદ્ધવચ્છલેણ કોડીઅ મજ્જાઆરમ્મિ ।

દ્વાલેણ વિરઙ્ગઆઈં સાલંકારાણ ગાદાણં ॥ ૧-૨ ॥ ”

૫. ઐ. આ. (પૃ. ૨૩૭)માં ‘ મુક્તક કવિ ’ તરીકે ખ્યાતિ મેળવનારા ચાર સાહિત્યકારો ગણાવાયા છે. એમાં હાલ કિંવા સાતવાકનતું નામ પ્રથમ છે. ત્યાર બાદ અમરુ, ભર્તૃહરિ અને ગોવર્ધનનાં નામ છે. વિશેષમાં અહીં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ એઓમાં જેના મુક્તક રસથી ભભરાઈ નઈ ૪ પ્રબંધની બરાબરી કરનારા

રૂપ છે એ જૂના તદ્દભવ ઉપરથી નવો તદ્દભવ ગુણુર્ધ્વ ઇપન્યો છે. એને નવો સંસ્કાર આપી સં. ગુણાદય ખોલ ઇપનવી છાંયો લાગે છે. ”

૧ આ ગાથાઓ પાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવર્ણની હશે. ૨ જુઓ ૫. ઐ. આ. (પૃ. ૨૭૦). ૩ આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે હાલના સમયમાં મરહૂમીમાં રચાયેલા ગાથાસાહિત્યનું લાખે લેખું થતું હતું. (એજન, પૃ. ૨૧૩). ૪ ૫. ઐ. આ. (પૃ. ૨૫૮)માં કહ્યું છે કે “ સસ્કૃતમાં પ્રથમ પ્રબંધકવિ જયદેવ છે. ” ‘ સેન ’ વંશના રાજા લક્ષ્મણસેનના દરબારમાં ઉભાપતિધર, ગોવર્ધનાચાર્ય, ધોયી અને શરણ એ ચાર કવિઓ અને પાત્રમા આ ભક્તકવિ જયદેવ વિક્રમની તેરમી સદીના સમર્થ બંગાળી જ્યોતિર્ધર ગણાય છે. એમનું સુપ્રસિદ્ધ ‘ ગેય ’ કાવ્ય ગીતગોવિંદ છે. એની પદાવલિ કોમલ, કમનીય અને મધુર છે. એ ગીતગોવિંદના એક પદને વિ. સં. ૧૩૪૮ના ગુજરાતના સારંગદેવ વાઘેલાના શિલાલેખમાં મંગલાચરણ તરીકે સ્થાન અપાયું છે. એ ઉપરથી તેમજ આ કાવ્યનાં અનેક અનુકરણો થયાં છે એ ઉપરથી એની પ્રસિદ્ધિ અને આપકતા સમજી શકાય

મનાય છે, તે તો અમર ન છે એણે રચેલા મુક્તકોની વશત્કોટી રચામરુ-
શતકના નામે પ્રસિદ્ધ છે ”

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ ગંગાહાડોસ યાને ગા સ ઉપરથી
અમર કવિએ અમરુશતક, ગોવર્ધન આચાર્યે આર્યાસપ્તશતી ને
વિદ્વાગિએ સતસદ્ય (જે વ્રજભાષામાં છે) તે રચ્યા છે ૪ વિશેષમાં
મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ તો આના સમર્થનાથે : ગાં મના કેટલાક પદોની
આ કૃતિઓમાં દર્શાવાયેલા ભાવાર્થની સાથે મતુલના ખણ કરી છે
એમ લાગે છે કે ‘મુક્તક’ કાવ્યોની સૃષ્ટિમાં ગા સ વિશિષ્ટ સ્થાન

છે વિગેષ માટે જુઓ આ ૧૫ સ્મા ગ્ર (pt 3, pp 188-190)માં છપાયેલ
ડૉ. મુનીતિદ્માર ચેટ્ટરજીનો લેખ “Jayadeva Kavi” નેરાધર્મીના નવરમ-
વર્ણન અન્ય સામ્રાજ્યવિદ્વાર નવે રમોના દષ્ટાન્તરપે વર્ણવે છે -

૧. આ કૃતિના ગાયેડ મુક્તકમાં એના કર્તાના વતનનું સૂચન છે ‘ભાલ-
મ્યાજ્ઞગ’ પ્રતીકના સ્તોક ઉપરની જેમ ભૂપાતની શૃંગારદીપિકા રીકામાં
નાયિકાના ઉત્તરીયનાં છેકાને ‘સન્ધ’ વિગેષણ લગાડાયું છે (જુઓ ૫૦ ઐ-
આનું પૃ ૨૩૭) ૨ “અમરુગતકની અપર્વતા કવિની હયાતીમાં તેના નિર્માણ-
કાળે અઘાઘ ને સઠાગઘ હતી” કાવ્યમીમાંના (અ ૧૦, પૃ ૫૫)માં ભારવિ,
મેઠ અને કાલિદાસ (દ્વિતીય) ના જેટલો જ અમરનો સત્કાર થયાનો હલ્લેખ છે
૩ જુઓ ૧૯૪૬ની નાગપુર II ૧૩મી All India Oriental Conference
માટેનો પ્રો વી વી મિરાગીનો નિબંધ “The Original name of
the Gāthāsaptasatī” IHQ (XXIII, 4, 300-310) માં સમય
વિષે એમનો લેખ છે ૪ ડિંગવના કવિ સૂર્યમહર્ષે વીરસથી વરમોગ ૭૦૦ હાઓ-
વાળી વીરમતમર્થ રચી છે આ રોગસ્થાની સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય
છે ગુજરાતીમાં દયાનામે અતસદ્યા અને દવર્પનામે દક્ષપતસંતસર્થ રચેલ છે
મમયમુન્દરદત્ત ગાથામહામ્વીની રચના ગા-સ ને આભારી હશે એમ લાગે છે
૫ ૫૦ ઐ-આનું (પૃ ૨૩૬-૭) માં ‘મુક્તક’ વિષે એ હલ્લેખ છે કે “સાત્રમાં
સૂત્ર અને કાવ્યમાં મુક્તક તે સમૃદ્ધ સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે પૃથ્વી
પરની બીજી પ્રાંત ભાનાઓમાં વાઙ્મય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યું છે, પણ
તે પૈકી એમાં સૂત્રની અને મુક્તકની કાલિનો સંદર્ભ પાનર્થો કે પાવર્થો

ભોગવે છે. એનું ધ્વાનની દૃષ્ટિએ^૧ અનુપમ મહત્ત્વ જોઈ સંસ્કૃતના પક્ષપાતી સાહિત્યકારોએ—નિબંધકારોએ પણ ઉદાહરણ આપતી વેળા ગાં સંતો આશ્રય લીધો છે. આ ગાં સં ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૮ પ્રાચીન ટીકાઓ હતી. આમાં મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ રચેલી વ્યંગ્ય-સૂર્વકંષા નામની વ્યાખ્યા વધારો કરે છે. આ શાસ્ત્રીએ ગાં સંની સંસ્કૃત છાયા આપવા ઉપરાંત લગભગ એ જ શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં ગાથાસમશતી પણ રચી છે. ૨૧. દલાલે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ગાં સં ઉપર મહાઈન્દેવના પુત્ર ઝલ્હણદેવે જે ટીકા રચી છે એની એક તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેમજ એના ઉપર એક જૈન ટીકા છે.

વજ્રજલગ્ગ—ગાં સંની હપ્તે શ્વેતાંખર મુનિ જયવલ્લભે મરહટ્ટીમાં રચેલ વજ્રજલગ્ગ એ પણ એક સુભાષિતસંગ્રહ છે.^૨ એ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને સ્પર્શે છે. એના ઉપર વિ. સં. ૧૩૯૩માં રત્નદેવગણિએ ટીકા રચી છે. એ ટીકામાં ડૉ. ભાંડારકરના કહેવા મુજબ

નથી. ઔપચારિક ભાષામાં બોલિયે, તો મુક્તક તે સૂત્રકથ્ય પ્રબંધ છે. તેમાં સૂત્રની દુર્બોધતા વગર પ્રબંધનો પ્રસાદ છે. જોલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ હતરે તેજે દરજ્જે પ્રબંધે અપનાવેલા કાવ્ય નામને તે લાયક લેખાય છે. પ્રબંધનું અને મુક્તકનું લક્ષણ એક જ છે. જે પાંચ સંધિએ પ્રબંધનું કલેવર બંધાય છે, તે મુક્તકના બંધારણમાં પણ ઘટ્ટ છે. એ બેમાં હાથી અને હાથીના કર્પણગત પ્રતિબિંબ જેવો પરિમાણકૃત ભેદ છે. મુક્તકસાહિત્ય સંસ્કૃતમાં બહોળું છે. સુભાષિતસંગ્રહોમાં નવે રસના અનેક મુક્તકો સંગ્રહેલા હોય છે.”

૧ આથી તો ધ્વનિ-કાવ્ય (lyric poem) તરીકે આને ધણું જાણુ' સ્થાન અપાય છે. હર્ષચરિત (શ્લો. ૧૩)માં ગા. સંની પ્રશંસા છે; કુવલયમાલામાં ઉલ્લેખ છે. ૨ આ સુભાષિતોનો પહેલો ભાગ પ્રો. જ્યુલિયસ લેબર (J. Julius Laber) દ્વારા કલકત્તાથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં, બીજો ભાગ ૧૯૨૩માં અને ત્રીજો ઇ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે. એમાં સંસ્કૃત છાયા, રત્નદેવની ટીકામાંથી કેટલોક ભાગ, પદ્માનુકંમણિકા અને પ્રસ્તાવના છે. પહેલાં ૯૦ પદ્યનાં પાઠાંતર પણ અપાયાં છે. પ્રો. એન. એ ગોરેએ ઇ. સ. ૧૯૪૫માં પહેલાં ૩૦૦ પદ્યો સંપાદિત કરી છપાવ્યાં છે, ને ઇ. સ. ૧૯૪૭માં પહેલાં ૨૦૦ પદ્યો અગ્રેજ અનુવાદ સહિત છપાવ્યાં છે.

ગઉઠવહુમાંના કેટલાક પદો છે આ ઉપરથી એની રચના—સમયનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે ‘વજ્ર’ એ ‘દેશ્ય’ શબ્દનો અર્થ પ્રસ્તાવ, અધિકાર થઈ શકે વજ્રમલગ્ગ(ગા ૪)માં ‘વજ્ર’ શબ્દનો અર્થ ‘પદ્ધતિ’ કરાયો છે આ કૃતિ ૯૫ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે ગાથાની કુલ સંખ્યા ૭૯૫ની છે આની મોટી વાચનામાં ૧૪૪૦ ગાથા છે એમાંની ૩૮૯ ગાથા તો બધી હાથ-પોથીમાં છે આમાં ‘અપભ્રંશ’ની છાટ કોઈ કોઈ રથજે જોવાય છે

વિસમખ્યાલુલીલા—ધ્વન્યાલોકમાંના અતરરથ ઉપરથી આપણે આ કૃતિ જાણી રાકીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ એ સુભાષિતોનો સમ્રહ હશે એમ લાગે છે

મુલાસિયસ ગાહ—ભાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય ‘શતાવધાની’ સિદ્ધિ ચન્દ્રગણિએ સુભાષિતોના સમ્રહરૂપે કોઈ કૃતિ પાઘવમાં રચી છે એમ વાચનામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ કૃતિ જોયા વિના એ વિષે શું કહેવાય ?

મુલામિયમતીસી—આમાં ૩૨ પદો છે આ અપ્રસિદ્ધ છે ૨

ત્રે ૩ (૫ ૩૪૧)માં નીચે મુજબના સુભાષિતના અથોની સામે ‘ત્રા’ લખી એ પાઘવ કૃતિ હોવાનું જણાવાયું છે —

રમાલય, મુનિચન્દ્રકૃત રસાઉલ યાને રસાઉલગાથાકોશ, વિદ્યાલય, સાહિત્યશ્લોક અને મુલાષિત

આ પેઠી વિદ્યાલય તે વજ્રમલગ્ગ હોવું જોઈએ

આ પ્રભાણેની સુભાષિતોના સમ્રહરૂપે પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓ ઉપરાંત અનેક પાઘવ અથોમાં સુભાષિતો છૂટાછવાયા જોવાય છે આવા સુભાષિતો ભવભાવણાની સ્વોપમ વૃત્તિમાંથી તારવી એ કૃતિના

૧ કાવ્યાનુશાસન (અ ૮, સુ ૧૨)ની અલ્પકારચૂડામણિ વૃત્તિમાં ‘પર્યા’ શબ્દ નીચે મુજબની પંક્તિઓમાં જોવાય છે તેની નોંધ લઈશું —

“મુક્તકાનામેકપ્રષટકોપનિબન્ધ પર્યા । અનાન્તરવાક્યસમાપ્તાવપિ વસન્તાલેસ્વર્ણનીયોદ્દેશેન મુક્તકાનામુપનિબન્ધ પર્યા ।”

૨ આની હાથપોથી માટે જુઓ ૫ ને લા સુ (૫. ૪૧૦)

સંપાદકે એ રજૂ કરેલાં છે. એવી રીતે મહેશ્વરસૂરિદ્વિત પંચમીમાહુષ્ય-
માંનાં સુભાષિતો ભા. વિ. (વ. ૨, અં. ૨)માં છપાયાં છે. ત્રિશેષમાં
૧ સૂક્તસૂક્તાવલિમાં પણ સંસ્કૃત સુભાષિતોની સાથે સાથે કેટલાંક
પાઘ્ય સુભાષિતો પણ છે. આ ઉપરાંત શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલે ચાર
આગમોનાં એમના અનુવાદાત્મક પુસ્તકોમાં સુભાષિતો જુદાં તારવીને
આપ્યાં છે.^૨ આધુનિક સમયમાં પણ પાઘ્ય સુભાષિતોનો સંગ્રહ
કેટલાક કરે છે અને આવી ત્રણ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે. એક
કૃતિ નામે પ્રાકૃતસૂક્તરત્નમાલા સ્વ. પૂરણચંદ નાહરે તૈયાર કરી
વીરસંવત્ ૨૪૪૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં ૨૨૭ પદો છે. એની
સંસ્કૃત છાયા અને એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ અપાયા છે. અંતમાં
પદોનો અકારાદિ ક્રમ છે. બીજી કૃતિ નામે પ્રાકૃત-સુભાષિતસંગ્રહ
પ્રો. વી. એમ. શાહે તૈયાર કરી ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરી
છે.^૩ ત્રીજી કૃતિ તે આગમીયસૂક્તાવલ્યાદિ છે ૪ આમાં આગમો-
દ્વારકે આગમોમાંથી તારવેલા ૫૩ ત્રિપદો પૈકી આગમીય-સૂક્તાવલી છે.

૧ આના સંપાદક મહાશયે પાઘ્ય સુભાષિતોની સંસ્કૃત છાયા આપેલી છે.
૨ જુઓ “ મહાવીરસ્વામીનો આચાર્યધર્મ [જૈન ‘આચારાગ’નો છાયાનુવાદ]”નાં
પૃ. ૧૯૩-૨૦૩, “ મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ [જૈન આગમ ‘સૂત્રકૃતાંગ’નો
છાયાનુવાદ]”ના પૃ. ૨૪૧-૨૫૦, “મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ [શ્રીઉત્તરા-
ધ્યયનસૂત્રનો છાયાનુવાદ]”ના પૃ. ૨૭૧-૨૮૧ અને “ સમીસાંજનો ઉપદેશ
[શ્રીદશવેકાલિકસૂત્ર]”નાં પૃ. ૧૩૮-૧૪૬. ૩ આમાં ૫૦૧ પદો અંગ્રેજી
અનુવાદ સહિત અપાયેલાં છે. એ પદો એની પ્રસ્તાવનામાં સૂચવાયા મુજબ
પઉમચરિય, સમરાધ્યયકહા, સુરસુદરીચરિય, સુપાસનાહચરિય, કુમાર-
વાલપહિઓહ, ઉત્તરજ્ઞયણ, દસવેયાલિય, ગઉડવહ, સેઉમંધ, કુરમા-
પુત્તચરિય, સિરિવાલકહા, કપૂરમંજરી, ઉપદેશરત્નકોશ, સંબોધ-
સિત્તરી, વૈરાગ્યશતક, જૈન આગમોની ટીકા અને નાહરદ્વિત પ્રાકૃતસૂક્તરત્ન-
માલામાંથી પસંદ કરાયાં છે. ૪ આ આગમોદ્ધારસંગ્રહ ભા. ૮ તરીકે જૈન પુસ્તક
અચારક સંસ્થા તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આમાં પહેલાં ૪૯
પત્રોમાં આગમીય સૂક્તાવલી છે, પત્ર ૪૯-૫૦માં આગમીય સુભાષિત, પત્ર
૫૦-૫૧માં આગમીય સંગ્રહશ્લોક અને પત્ર ૫૨-૭૪માં આગમીય લોકોક્તિ છે.

રાજનીતિ—જે પ્ર (પૃ ૩૩૯) મા દેવીદાસે રચેલી રાજનીતિ નામની એક પાઘ્ય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એના નામ ઉપરથી એ રાજનીતિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કૃતિ હશે કદાચ એમા પણ સુભાષિત હશે

વિજ્ઞાપરિવાડી—આ નીતિને અંગેની કૃતિ છે કે કેવળ સુભાષિતોને તે જાણવું બાકી રહે છે આની એક હાથપોથી પાટણના લડારમાં છે.

અ ને કાર્થી સાહિત્ય

આવસ્થાનિજ્ઞાપ્તિ (ગા ૩૩૬)—જેન માન્યતા મુજબ જેન આગમોત્તર પ્રત્યેક સુત્ર અગ્રજ્ઞાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચત્તાર અનુયોગોથી અલક્ષ્ય હતું એટલે કે પ્રત્યેક સુત્રના ચત્તાર અર્થો થતા હતા, પરંતુ આપરક્ષિતસૂત્રિએ અમુક સુત્રને અમુક અનુયોગ માથે જ સંગ્રહ ગણવું એવું પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારથી દરેકના ત્રણ ત્રણ અનુયોગો ધીરે ધીરે વ્યુત્થિત થયા પૂર્વે પ્રત્યેક સુત્ર ૪ ચાર ચાર અનુયોગ હતા એ માન્યતાના સમર્થનાથે આપ-અમયની નિજ્ઞાપ્તિ (ગા ૩૩૬) ની ચાર અનુયોગપૂર્વકની વ્યાખ્યા જિનપ્રભસૂત્રિએ આપી છે તેનો નિર્દેશ થઈ શકે

દમવેયાલિય (ગા ૧)—દમવેયાલિયની આઠ ગાથાનો પ્રચલિત અર્થ ઉપરાંત એ રસુર્ણમિદ્ધિ પર પ્રકાશ પાડનારી ગાથા છે એમ એના અન્ય અર્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે

નમો અરિહતાલ—૫ થમગલસુયદ્ધપદના આ આઠ પદના ૧૧૦ અર્થો ગુણરતન મુનિએ દર્શાવ્યા છે

આગમીય મૂકાવલી વગેરેમા જે સસ્કૃત વાક્યો છે તે આગમોના વિવિધાત્મક સાહિત્યમાથી ઉદ્ભવ કરાયેલા છે કેટલીક લોકાક્તિ પણ સુભાષિતપ છે

૧ જુઓ મે સપાદિત કરેલી અથરતનાવલી (પૃ ૧૭૭-૧૩૩) ૨ આ સળધમા જુઓ ૭૦-૨૦ની માગી ભૂમિકા (પૃ ૧૬-૨૦) તેમજ અહીંના “પ્રમાકર” (સામ્પ્રદિક)ના તા ૨૦-૧૧-૪૯ના અકમા હપાયેલા મારો લેખ નામે “મુવર્ણ-સિદ્ધિ અને મુવર્ણ-પુરુષ” ૩ જુઓ અતુર્વિ શતિપ્રમનપ્રનો મારો ગુજનની અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૩, પૃ ૨૪૧) ૪ જુઓ અં ૨૦ (પૃ ૧૦૩-૧૧૮) ૧૧૮મુ પૃષ્ઠ જોતા આના નાં હર્ષકલગણિ દોષ એમ જણાય છે આમ એક જ દૃષ્ટિના દર્શા તરીકે જે વિવિધ વિવિધ બંધિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે,

‘સંવત્સ’ના અર્થ—ગુણવિનયગણિએ ‘સંવત્સ’ શબ્દના ૧૧૭ અર્થો કર્યા છે.^૧

‘રપરવાયા’ના અર્થ—રત્નશેખરસૂરિએ અર્થદીપિકામાં મંત્રીની પુત્રી નિપુણતાની કથામાં વાદીએ પૂછેલા પદ અર્થો નીકળે એવો ચાર અક્ષરનો શબ્દ જણાવવા (પત્ર ૧૨૭આ-૧૨૮અ) કહ્યું અને નિપુણાએ વાદી તરફથી સૂચવાયેલા પદ અર્થોનો ઘોતક પરવાયા શબ્દ રજૂ કર્યો.^૩

ઉવસંગ્ગહરથોત્ત—પાર્શ્વનાથ, પાર્શ્વે યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણ્ય ધન્દ્ર એમ ચારેને ઉદ્દેશીને આ એક જ સ્તોત્રના ચચ્ચાર અર્થો જિન-પ્રભસૂરિએ અર્થકલ્પલતા નામની વૃત્તિમાં સૂચવ્યા છે.^૪

ઉવએસમાલા (ગા. ૫૧)—ધર્મદાસગણિએ રચેલી ઉવએસ-માલાની ૫૧મી ગાથાના ૧૦૧ અર્થો લાવણ્યધર્મના શિષ્ય ઉદયધર્મગણિએ દર્શાવ્યા છે. પાંચ પરમેષી, છ કાયતી રક્ષા, આઠ પ્રવચનમાતા, મુનિધર્મના દસ પ્રકારો, ગણુધરો વગેરેને ઉદ્દેશીને આ અર્થો યોગ્ય છે.

‘પતત્તી સીઅલી’વાળું પદ—ખમ્પભટ્ટસૂરિપ્રણીત તત્તી સીઅલી-વાળા પદના ૧૦૮ અર્થો થાય છે એમ પ્રભાવકચરિત (પૃ. ૯૦)માં પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે અને એમણે ચાર અર્થો કરી પણ બતાવ્યા છે.^૬

૧ જુઓ અં ૨૦ (પૃ. ૯૧-૯૮). ૨ એજન, પૃ. ૯૯-૧૦૨. ૩ સોમવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૨માં રચેલા ‘ચસિમા’-શબ્દ-શતાર્થી-સ્વાધ્યાયમાં ‘ચસિમા’ના સો ભિન્ન ભિન્ન અર્થો છે. એમાં એક અર્થ તે ‘ચરમા’ (spectacles) છે. આ કૃતિ “બુદ્ધિપ્રકાશ” (વ. ૮૮, અં. ૩)ના ઇ. સ. ૧૯૪૧ના સંપ્દેખરના અંક (પૃ. ૧૭૯-૧૮૪)માં છપાયેલી છે. ૪ જુઓ અં ૨૦ના અંતમાં અપાયેલ સપ્ત સ્મરણાનિ (પૃ. ૭-૨૪). ૫ આ પદ નીચે મુજબ છે :—

“તત્તી સીઅલી મેલાવા કેહા, ઘળ ઉત્તાવલી પ્રિય મંદસિનેહા ।

વિરહિહિં માણસુ જં મરહ તસુ કવળ નિહોરા, કંનિ પવિત્તડી જણુ જાણહ દોરા ॥”

અન્યાન્ય અર્થ કરવા માટે આ પદના પદચ્છેદ ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરવાના છે.

૬ જુઓ પ્રભાવકચરિત (પૃ. ૮૯-૯૦).

ચિદ્રથવની અતિમ ગાથા—આ ચત્તારિ મદ્ધથી શરૂ થાય છે. એના વિવિધ અર્થો દેવેન્દ્રસૂરિએ દર્શાવ્યા છે^૧ તેમજ વિનયવિજય-ગણિએ પણ ચૌદ પરિપાટીરૂપે દર્શાવ્યા છે^૨

વીરથુઈ—પાદવિમ્ભસૂરિની ગાહાજયલેખથી શરૂ થતી આ રત્નતિ સુમધ્યસિદ્ધિસૂચક પણ છે^૩

અરણ્યકરેણાનુયોગ ઇત્યાદિ

દમવેયાલિય—આ શામ્ભવસૂરિએ અં માંમા રચેલું સુત સાધુઓની ૪ અદિસક જીવન-ચર્ચા ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે

પચ્ચમુત્ત—જૈન દર્ષિએ વૈગમ્યનુ સેવન—દીક્ષા એ મોક્ષનો માર્ગ છે આ વિષય અંમાંમા ગણમા રચાયેલા પચ્ચમુત્તમા પાચ અધિકાર દ્વારા દર્શાવાયો છે પાપનો નાશ કરી ગુણરૂપ ખીન્ને ધારણ કરવું એ પ્રથમ અધિકાર છે, માધુ-ધર્મની ભાવના ભાવવી એ ખીન્ને અધિકાર છે, દીક્ષા મદ્ધ કરવાનો વિધિ એ ત્રીજો અધિકાર છે, દીક્ષા રૂઢી રીતે પાળવી એ ચોથો અધિકાર છે, અને એ દીક્ષા બરાબર પાળવાથી મળતું ફળ એ પાંચમો અધિકાર છે આ પચ્ચમુત્તના કર્તાતું નામ જાણવામા નથી એના ઉપર યાકિની મદત્તરાના ધર્મસનુ તરીકે

૧ જુઓ જૈનધર્મવસ્તુતોનાદિની એ સંપાદિત કરેલી આવૃત્તિ (૫ ૧૪૩-૮) ૨ એજન, ૫ ૧૩૬-૧૪૩ ૩ જુઓ ચતુર્વિંશતિમખખન્ધનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૧, ૫ ૨૨૩-૨૨૮) ૪ અદિસા એ જૈન જીવનની સાથે જોતજોત છે એને તેમજ પ્રસંગ નીતિવિવચક અથવા સદ્ગુણોને વર્ણને ૪' ૪૪ કૃતિઓ, લેખો ઇત્યાદિ અંગ્રેજી, પાઘય, સ, ગુ, અને હિંદીમા છપાયા છે તેની વિગત સૂચી એ મુજબ વિચારી. તત્કાલી સંશોધન-જાન મળતા તૈયાર કરાયેલ "The Doctrine of Ahimsā in the Jaina Canon" નામની મારી લેખમાળાના ત્રીજા પરિશિષ્ટરૂપે આપી છે એ JUB (Arts No 24)મા છપાઈ છે એમા ૫ ૧૦૧-૩મા અદિસાને લગતી અં માં, મં અને સોં કૃતિઓની નોંધ છે

સુવિખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ૧૮૧૩ રચી છે. ૨

ભગવત્ આરાહણા—શિવાયે ઉદ્દેશિવકોટિએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ નામની ચાર આરાધના તેમજ સંલેખના, સમાધિમરણ અને શ્રાવકનાં ત્રણે એ બાળતો ૧૦ સો.માં ૨૧૫૦ ગાથામાં આઠ પ્રકરણોમાં આલેખી છે. આ સંગ્રહ-ગ્રંથ છે અને એના કર્તા (યોજક) કુંદકુંદ, હિમારવાતિ અને સમન્તભદ્ર અને સંભવતઃ કાર્તિકેયની પછી થયા છે એમ પં. પરમાનંદે કહ્યું છે ૩ આ કૃતિ ઉપર એક પાંચમમાં ૪૮૧૩ છે.

મૂલાચાર—આર અધ્યાયમાં વિભક્ત અને ૧૦ સો.માં ૫૬માં રચાયેલ આ કૃતિના કર્તા વદ્ધેર છે અને કેટલાકને મતે કુંદકુંદ છે. આ સાધુઓના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આને કેટલાકે ‘આચારાંગસૂત્ર’ કહે છે. એનું સંતુલન વિષયાદિની દૃષ્ટિએ નિજજુતિઓ સાથે થવું ઘટે.

પંચવત્યુ—હરિભદ્રસૂરિએ આ પદ્યાત્મક કૃતિ દ્વારા દીક્ષા અને

૧ આ મૂળ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી ૨૦મા ગ્રંથ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૦માં છપાય છે. મૂળ અગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો, પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ સહિત ડૉ. ઉપાધ્યે તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. ગ્રે. વી. એમ. શાહ તરફથી મૂળ સંસ્કૃત છાયા, અગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. પંચસુત્ત છાયા, ગુ. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે જૈ ધ પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે. ૨. ડૉ. ઉપાધ્યેએ અગ્રેજી ટિપ્પણોમાં હરિ-ભદ્રસૂરિનાં કેટલાંક કથનોની વિરુદ્ધ મત ઉચ્ચાર્યો છે. કેટલાંક ટિપ્પણોમાં એમણે જૈન પારિભાષિક શબ્દોની વિલક્ષણ સમજણ આપી છે. ૩ જુઓ “અને-કાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૬)મા છપાયેલા એમનો લેખ “ભગવતી આરાધના ઔર શિવકોટિ.” ૪ વિજયોદયા અને મૂલારાધનાદર્શણ એ બે દીકાઓ મૂળ સહિત “દેવેન્દ્રકીર્તિગ્રંથમાલા”મા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૫ વસુનન્દિની સ. દીકા સહિત આ કૃતિ માણિક્યચન્દ્ર દિગંબર ગ્રંથમાલામાં ગ્રંથાક ૧૯ અને ૨૩ તરીકે વિ. સ. ૧૯૭૭ અને ૧૯૮૦માં અનુક્રમે છપાયેલ છે અનન્તકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલામા ઇ. સ. ૧૯૧૬મા આ મૂળ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને મૂળની ગાથાના અકારાદિ ક્રમ સહિત છપાયેલ છે. “અનેકાન્ત” (વ. ૨, કિ. ૫)માં પં. પરમાનંદે “મૂલાચાર સંગ્રહ ગ્રંથ હૈ” એ નામનો લેખ છે.

સાધુના આચારની મીમાંસા રજૂ કરી છે ૧

સાગાર-ધર્મ

વદ્ધિતુમુક્ત, સાવયપણુત્તિ અને સાવગધર્મ(વિહિ)—જૈન દષ્ટિએ ધર્મના બે પ્રકારો છે (૧) અગાર-ધર્મ અને (૨) અનગાર-ધર્મ જૈન સાહિત્યની અને ખાસ કરીને આગમિક સાહિત્યની પ્રૌઢ અને પ્રાચીન કૃતિઓ રચનાગ અનગારો યાને મુનિવરો છે એમણે પ્રાય સાધુજીવનને અંગે લખ્યું છે જૈન ગૃહસ્થો યાને અગાર-ધર્મિઓ માટે તો છટીછનાઈ કૃતિઓ જ મ મા છે એ સૌમા રવદ્ધિતુમુક્ત સૌથી પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે એમ ન જ હોય તો હુરિભદ્રસૂરિકૃત સાવય-ધર્મસમાસ યાને સાવયપણુત્તિ પ્રાચીનતમ ગણાય (કેમકે વ૦ હિડીમા નિર્દેશાયેલી સાવયપણુત્તિ તો મળતી નથી) એમા ૪૦૧ પદો છે આ કૃતિમા શ્રાવકના બાર વ્રતો અને એના અતિચારોનું ઉનિરૂપણ છે આ જ વિષય આ હુરિભદ્રસૂરિએ ૧૦૨ ગાથામા ૪૦ મંમાં રચેલી સાવગધર્મ(વિહિ)મા આલેખ્યો છે આ કૃતિને માનદેવસૂરિએ આ ઉપરની પોતની સ ઋક્તિમા આવકધર્મતન્ત્ર કહેલું છે

પચામગ—૧૯ પચાસગોમા પદમા રચાયેલી આ કૃતિના કર્તા ઉપયુક્ત હુરિભદ્રસૂરિ છે આમા શ્રાવકધર્મ, દીક્ષા, ચૈત્યવદન, પૂજા ઇત્યાદિ બાબતો છે ઉત્તરાર્ધમા માધુઓને લગતી હકીકત છે આ કૃતિના

૧ દે. લા જૈ પુ સસ્થા તરકી રવેપત સ વૃત્તિ સહિત મૂળ ॥ સ. ૧૯૩૨મા છપાયું છે ૨ અહીં જે “મીવર્ધમાન જૈન તામ્રપત્રાગમ-મદિર” બધાયું છે તેમા આ મુત્તને તામ્રપત્રમા કોતરાવી સ્થાન અપાયું છે ૩ આ નિરૂપણ તત્ત્વર્થસૂત્ર (અ ૭, સુ ૨૦-૩૧)ના લાખ્યથી વિન્ન પ્રકારનું છે આને ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તળિકે ન ગણનાનું આ એક કારણ છે જુઓ પ્રશમરતિ અને સળ ધકારિકાની મારી “હત્યાનિકા” (પૃ ૩૨) ૪ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત “કેનરખાઈ જ્ઞાનમદિર” તરકી “શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ” એ નામથી ઇ સ ૧૯૪૦મા છપાવાઈ છે એમા જુ મા નિવેદન ને વિષયોની નોંધ છે મૂળની ગાથાનો વયા વૃત્તિગત પદોના અકારાદિ ક્રમ તેમજ સ છાયા પણ અપાડેલા છે

પ્રથમ પંચાસગ ઉપર યશોદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૨માં જ. મ.માં ચુલ્લિયુ રચી છે, અને એમાં એમણે અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૪માં રચેલી સં. વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ સંખ્યાહુપયરણુ—તત્ત્વપ્રકાશ એવા અપર નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાયઃ ૪૦ મંમાં પદ્યમાં રચી છે. એમાં શ્લો. ૧-૩૩૫માં દેવતું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૭૧માં કુગુરુ વિષેનું વક્તવ્ય, શ્લો. ૧-૩૫૨માં ગુરુનો અધિકાર, શ્લો. ૧-૧૦૨માં સમ્યક્ત્વની સમજણ, શ્લો. ૧-૪૧માં અવિરત શ્રાવણું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૧૫માં શ્રાવકોની ૧૧ પ્રતિમાઓ, શ્લો. ૧-૧૫૫માં શ્રાવકનાં વ્રતો, શ્લો. ૧-૩૯માં સંઘા, શ્લો. ૧-૩૦માં લેશ્યા, શ્લો. ૧-૧૦૯માં ધ્યાન, શ્લો. ૩૧-૫૧માં મિથ્યાત્વનો અધિકાર અને શ્લો. ૧-૧૪૦માં આલોચનાનો વિષય એમ બાર આશતોનું અહીં નિરૂપણ છે.

આશુવ્યવિહિ—જે. ભાં. ગ્રં. સ. (પૃ. ૩૫)માં વિ. સં. ૧૧૬૯માં લખાયેલી આશુવ્યવિહિનાં આઠ તેમજ અંતિમ પદ્યની નોંધ છે. એમાં શ્રાવકોના ધર્મનું અર્થાત્ આશુવ્રતોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. દેવગુપ્તસૂરિએ શ્રાવકાનંદકારિણી નામની ટીકા (પત્ર ૧૫આ)માં જે આશુવ્રતવિધિ નામની પોતની કૃતિની લક્ષામણુ કરી છે તે આ જ હશે.

સાવયવિહિ—જિનપ્રભસૂરિએ દોહા છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં ‘અપ-ભ્રંશ’માં આ કૃતિ રચી છે.

સાવયવય—દેવસૂરિના શિષ્ય મુનિચન્દ્રસૂરિએ આ પાઘય કૃતિ રચી છે. એમાં શ્રાવકોનાં વ્રત વિષે અધિકાર છે.

૧ “જૈન ગ્રંથ પ્રકાશકસભા” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૬માં આ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૨ યશોવિજયગણિએ જ. મ.માં પદ્યમાં ગુરુતત્ત્વવિણિચ્છય રચી એને સ્વોપદ્ધ સં. વૃત્તિથી અલંકૃત કરેલ છે. આ મૂળ તેમજ વૃત્તિ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં છપાયેલ છે. ૩ શ્લો. ૫-૧૨ સંસ્કૃતમાં છે.

૧નવપંચપથરણુ—દેવગુપ્તસૂરિએ આ પ્રકરણુ ૧૭૭ ગાથામા રચ્યું છે એમા એમણે મિથ્યાત્વ, સમ્પદ્વેષ, આવકના અગ્રવતો અને સહેજના એ પદર બાબતો અંગે સ્વરૂપ, ભેદ, ઉત્પત્તિ, કોષ, ગુણ, યતના, અતિચાર, ભ્રમ અને ભાવના એમ નવ નવ નિગતો વિચારી છે.

ધર્મમવિહિપથરણુ—નવસૂરિએ મનુષ્ય-જીવની દુર્લભતા દર્શાવનાર દસ દૃષ્ટાંતો તેમજ જ્ઞાન અને દર્શન એ ગુણોની શુદ્ધિ એ બે મુખ્ય વિષયોને આમા ગૂંથી લીધા છે આના આદ્ય અને અનિમ પદો જે હા મ સ્ (૫ ૪૧)મા વિ મ ૧૧૯૦ની હાથપોથી ઉપરથી અપાયા છે.

ઉધર્મમરણુપગરણુ—વિક્રમની બારમી મદીમા થયેલા શાન્તિ-સૂરિએ ૧૪૫ પદોમા આવકની યોગ્યતા કેળવવા માટેના ૨૧ ગુણો, ભાવ-આવકના ક્રિયાગત ૬ અને ભાવગત ૧૭ લક્ષણો તેમજ ભાવ-સાધુના ૭ લક્ષણો નિરૂપ્યા છે.

૪મઠ્ઠિણુક્રિમ્ય—આ નામ જ સૂચવે છે તેમ આ ૩૪૧ ગાથાની કૃતિમા આપકોના સનાતની રાત સુધીના વર્તનને અંગેની ૨૮ બાબતો

૧ આના ઉપર આવકાન દક્ષાદિણી નામની સ્વોપજ્ઞ સ જ્ઞિ છે આ વૃત્તિ સહિત મૂળ દે લા જૈ પુ સ સ્થા તરકથી ઈ સ ૧૯૨૬મા છપાવાયું છે ૨ યગોત્તેવ ઉપા યાગકૃત સ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત મૂળ દે લા જૈ પુ સ સ્થા તરકથી ઈ સ ૧૯૩૭મા છપાવાયું છે આ બૃહદ્વૃત્તિમા ૪૦ મંત્રમા કેટલીક વ્યાખ્યા છે આના સપાદકે મૂળની ગાથાનો અકારાદિ ક્રમ આપ્યો છે તેમજ સ મા ઉપોદ્ધવાત લખ્યો છે ૩ આ કૃતિ કેવેન્દ્રસૂરિકૃત ૪ મ મા વ્યાયેલી કેટલીક કથાઓવાળી સુખમોવા નામની સ દીક્ષા તેમજ એ બનેના ગુ અનુવાદ સહિત “જૈનધર્મવિદ્યાપ્રસારકર્ણ (પાથીતાણા)” તરકથી ત્રણ ભાગમા જ સ ૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૬મા અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેમજ શાન્તિ-સૂરિએ પોતે રચેલી સ વૃત્તિ સહિત મૂળ જૈ આ સ તર-થી વિ સ ૧૯૬૦મા છપાયેલું છે ૪ આ કૃતિ રામચન્દ્રના શિષ્ય આનન્દવર્ધને વિ સ ૧૮૮૨માં કરેલ હિન્દી બાલાવમોઘ (અનુવા) સહિત “બનારસ જૈન પ્રભાકર છાપખાના”મા ઈ સ ૧૮૭૬મા છપાઈ છે અતમા સોળ ભાવના અને પ્રતાપસિંધરાસ છપાયેલા છે.

યજ્ઞસારનામની પદ્માત્મક કૃતિ રચી એમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણ તત્ત્વો વિચાર્યા છે. એમની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અન્ય સો. કૃતિ તરીકે 'પંચતિથિકાય' અને (૪૧૫ કે ૪૩૯ ગાથાના) 'સમયસાર'ની હું તોંધ લઉં છું. નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત 'ઉદ્યોગસંગ્રહ', યજ્ઞસમયસાર વગેરે જ. સો. કૃતિઓ છે. પહુરિભદ્રસૂરિકૃત 'ધર્મસંગ્રહણિ', અજ્ઞાતકર્તૃક 'જીવસમાસ' અને નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત 'પવયજ્ઞસાર'દ્વાર એ તત્ત્વજ્ઞાનના જ. મ.માં

બાલાવબોધ-ભાષાટીકા (હિન્દી) સહિત ડૉ. ઉપાધ્યેએ સંપાદિત કરી છે. એમણે મૂળનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. વિશેષમાં એમણે અંગ્રેજીમાં ૧૨૬ પૃથ્વી પ્રસ્તાવના લખી છે, અને એમાં કુન્દકુન્દનો સમય ચર્ચા એમની મનાતી કૃતિઓ તિત્થયર-ભક્તિ વગેરે દસ ભક્તિઓ, દંસણ-પાહુડ ઇત્યાદિ આઠ પાહુડો, ખારસ-આણવેકખા, નિયમસાર, પંચતિથિકાય(સાર) અને શુદ્ધ નિશ્ચય દૃષ્ટિને રજૂ કરનાર સમયસારનો સંક્ષિપ્ત અને સમીક્ષાત્મક પરિચય આપ્યો છે. આનું પ્રકાશન “પરમશ્રુતપ્રમાવકપંડે” (મુંબઈ) ઇ. સ. ૧૯૩૫માં કર્યું છે.

૧ આ સ્વતંત્ર રચનાને બદલે ઓછવત્તે અંશે સંગ્રહાત્મક કૃતિ જણાય છે. એમાં ૧૭૩ ગાથાઓ છે. એ બે સુચકખંધ (શ્રુતરકંધ)માં વિભક્ત છે. આ પ્રો. ચક્રવર્તીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં છપાઈ છે. ૨ આને અમૃતચન્દ્રે નાટક કહ્યો છે અને આ કૃતિને અંગે નાટકને અનુરૂપ પૂર્વરંગ, અંક ઇત્યાદિ પરિભાષાનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક આ કૃતિ, પવયજ્ઞસાર અને પંચતિથિકાયને ‘નાટકત્રયી’ કહે છે. સમયસાર જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે SBJમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦માં છપાયો છે, જ્યારે અમૃતચન્દ્ર અને જયસેનની સં. ટીકા સાથે “સનાતન જૈન ગ્રંથમાલા”માં ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયો છે. ૩ આ ૫૮ ગાથાની કૃતિ પ્રહલદેવની સં. ટીકા, તેમજ એસ. જી. ઘોસાલના અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો અને પ્રસ્તાવના સાથે S B Jમાં આરાથી ઇ. સ. ૧૯૧૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૪ ‘પંચસંગ્રહ’ એવા નામાન્તરવાળી, જીવ-કંડ (કાંડ) અને ક્રમ્મ(કર્મ)કંડ એવા બે વિભાગોમાં વિભક્ત અને ૧૭૦૫ (૭૩૩+૯૭૨) ગાથાઓમાં રચાયેલી આ કૃતિ સ્વ. જગમંદરલાલ જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત S B Jમાં ઇ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૫ જીઓ અ. જ. પ. (ખંડ ૨)-નો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૧૦-૭૩ ને ૧૦૩-૪). ૬ એજન, પૃ. ૨૫-૬. ૭ ૨૬૭ ગાથાની આ કૃતિ હેમચન્દ્રસૂરિની સં. ટીકા સહિત આ. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાઈ છે. ૮ ૧૫૯૯ ગાથામાં રચાયેલી અને ધર્મકથાનુયોગ સિવાયના ત્રણે અનુયોગ સાથે ઓછવત્તે અંશે સંખંધ ધરાવનારી આ કૃતિ સિદ્ધસેનસૂરિની

રચાયેલા ઉત્તમ ગ્રંથો છે વિસેસાં જૈન તેમજ અજૈન મતંબોના અદ્ભુત નિરૂપણરૂપ છે જિનભદ્રગણિએ ૪૩૮ ગાથામાં 'વિસેસણુવર્ધ' રચી છે એમાં કેટલીક વિસવાદી બાબતોનો ખુલાસો કરાયો છે જિનેશ્વર-સૂરિએ ૧૦૧ ગાથામાં 'રથ'અલિંગી રચી છે એમાં સમ્યક્ત્વના ઉપશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આરિતકષય એ પાંચ લિંગોનું નિરૂપણ છે હરિ ભદ્રસૂરિકૃત વીસવીસિયા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર પર પ્રકાશ પાડે છે

ક્રમ મુ-સિદ્ધાન્ત

કર્મનું સ્વરૂપ જૈન ગ્રંથોમાં ખૂબ જ નિયામયુ છે શિવગર્ભસૂરિકૃત 'ક્રમમપયડિ' અને 'સયગ', પાર્શ્વપિના શિષ્ય ચદ્રપિંએ રચેલ 'પચ' અ-

સ દીકા સાથે દે લા જ પુ સરયા તરફથી બે ભાગમાં છ સ ૧૯૨૨ ને ૧૯૨૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાઇ છે. આ કૃતિ સાથે સરખાવવા લાયક અને અમુક અરો પૂરક એની કૃતિ તે પ્રધુમ્નસૂરિએ ૯૦૦ ગાથામાં રચેલું અને સ છાયા સાથે આ સ તરફથી છ સ ૧૯૨૩માં છપાવાયેલું વિચારસારપથરણ છે

૧ આજ્ઞા કે શ્વે સરયા તરફથી વીસવીસિયા છ સાથે છ સ ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૨ આ કૃતિ જિનપતિસૂરિકૃત સ દીકા અને જિનપાલગણિકૃત સ ટિપ્પણી સહિત "જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર સરયા" તરફથી છ સ ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે ૩ જૈન આગમોમાં આ સિદ્ધાન્ત વિશે કેટલીક બાબતો ઘટીઠવાઇ વિચારાર્થ છે એમાં પછુણુવણ્ણના ૨૩-૨૭ પથમાં અ મ મા કરાયેલું નિરૂપણ નોંધપાત્ર છે ૪ ૪૧૫ ગાથામાં આઠ કરણો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી આ કૃતિ શુદ્ધિ તેમજ મલયગિરિસૂરિએ અને યરોવિજયગણિએ રચેલી સ વૃત્તિઓ સહિત શ્રી ખૂબચદ પાનાચદે રસોઇથી છ સ. ૧૯૩૭માં છપાવી છે. મૂળ સ. છાયા તેમજ પ ચ હવાલકૃત શ્રુ અન્વયાર્થ અને લાવાર્થ સાથે શ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ તરફથી છ સ ૧૯૩૮માં છપાવાયું છે ૫ મલયગિરિસૂરિની સ દીકા સહિત આ કૃતિ જૈ આ સ તરફથી છ સ ૧૯૪૦માં છપાવાઇ છે સાથે સાથે આ જ પુસ્તકમાં દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પાંચમો નવ્ય કર્મગ્રંથ નામે સયગ અને એની સ્વોપજ્ઞ દીકા પણ અપાયા છે ૬ સયગ, સત્તરિ, ઠસાયપાહુડ, છક્રમ અને છક્રમપયડિ એ પાંચ પ્રાચીન કૃતિઓના સંગ્રહ કે સારરૂપ અને યોગોપયોગ-માર્ગશા, બધક, બૈદ્ધંબ, બધહેતુ અને બધવિધિ એ પાંચ દારને ૯૬૩ ગાથામાં રત્ન કરતી આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સ વૃત્તિ સહિત આ સ તરફથી છ. સ ૧૯૨૦માં

સ ગાહ, અજ્ઞાતકર્તૃક ૧સિત્તરિ, ૨ચાર પ્રાચીન કર્મગ્રન્થ, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત
ઉપાંચ નવ્ય કર્મગ્રન્થ ઇલાદિ ગ્રન્થો જ. સ.માં રચાયેલા છે.

દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે બાર અંગોનો ઉચ્છેદ થતાં જે કંઈ બચ્યું
છે તે ૪છબંડાગમ અને ગુણધરકૃત કસાયપાહુડમાં સચવાઈ રહ્યું
છે. આ બંને ગ્રન્થો કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ છે, અને એની રચના
જ. સો.માં થયેલી છે. આ બે ગ્રન્થો ઉપર ઇ. સ.ની નવમી સદીના
વીરસેનાચાર્યે ૭૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી ધવલા અને ૬૦,૦૦૦ શ્લોક

અને મલયગિરિસૂરિકૃત દીકા સાથે હીરાલાલ હસરાજ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૦ અને
ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ચાર ભાગમાં છપાયેલ છે. મૂળ સં. છાયા તેમજ મૂળ અને
મલયગિરિસૂરિકૃત દીકાના શ્રી. હીરાલાલ દેવચંદે કરેલા ગુ. અનુવાદ સહિત અનુવાદે
બે ખંડમાં ઇ. સ. ૧૯૩૫-ને ૧૯૪૧માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૧ વિશેષણવર્ધ (ગા. ૯૦ ને ૯૧)માં જે સંચરિનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ
હશે. ૨ ગર્ગષિકૃત કર્મવિવાળ, જિનવલ્લભસૂરિકૃત કર્મમત્યવ, અજ્ઞાતકર્તૃક
ખંધસામિત્ત અને જિનવલ્લભસૂરિકૃત સહસીઈ એ ચાર કર્મગ્રન્થ સં. દીકાઓ સહિત
જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં છપાવાયા છે. ૩ આ પાંચેનો અંગ્રેજી-
માં સંક્ષિપ્ત પરિચય The Doctrine of Karman in Jain Phil-
osophy (ડૉ. હેલ્મુથ ફ્રાન્ક ઝાહેનપના જર્મન પુસ્તકના અંગ્રેજી અનુવાદ)ની
ભૂમિકા (પૃ. ૧૬-૧૮)માં આપાયો છે. પહેલા ચાર કર્મગ્રન્થો (ત્રણની સ્વોપજ્ઞ
દીકા અને ત્રીજીની અવચૂરિ સહિત) જૈ. આ. સ. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૪માં
છપાયા છે. આના છટ્ટો (છટ્ટો) પરિશિષ્ટમાં શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબરોની કર્મ-
વિષયક કૃતિઓની નોંધ છે. ૪ પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૪૪૬)માં કહ્યું છે કે આના
કર્તા પુષ્પદન્ત-ભૂતબલિ છે અને એઓ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી સદીમાં થયા છે.
આનો છટ્ટો ખંડ મહાખંધ યાને - મહાધવલા છે. એના કર્તા ભૂતબલિ છે.
હિન્દી અનુવાદ સહિત આનો પહેલો ભાગ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (કાશી) તરફથી
ઇ. સ. ૧૯૪૭માં છપાયો છે. ૫ પહેલા પાંચ ખંડ પૂરતી દીકાનું નામ ધવલા
છે. “ અનૈકાન્ત ” વ. ૩ નાં કિ. ૧ ને ૩માં “ ધવલાદિ-શ્રુત-પરિચય ” નામનો
લેખ “ સંપાદકીય ” નો નામે છપાયો છે. ઇ. સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૪૭ સુધીમાં
ધવલાનો આઠ ભાગ છપાયા છે અને તેમ થતાં ત્રીજો ખંડ નામે ‘ ખંધસામિત્ત-
વિચય ’ પૂરો થાય છે.

જેવડી 'જયધવલા' નામની ટીકાઓ અનુક્રમે રચી છે જયધવલા ત્રીજે ભાગે રચાતા 'વીરસેનાચાર્ય' કાળ કરી ગયા એટલે જિનસેને એ શકસવત્ ૭૫૬ (નિ. મ ૮૯૪) માં પૂર્ણ કરી જયધવલા પછી ધવલાની પેઠે સમ્પૂર્ણ અને જ સો મા રચાયેલી છે, પણ એમાં જ સોનું પ્રમાણ વિશેષ છે દાર્શનિક ચર્ચાઓ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સ મા અપાયેના છે, પરંતુ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ તો મોટે ભાગે જ સો મા જ છે એ જ સો માની કડિકાઓની વચમાં ફરચિત્ મ લખાણુ જેવાય છે દા ત દુ નીચેનાં પકિત રજૂ કરુ છું -

" કાળિ બાઠવ્વેયસ્સ બદ્ધગાળિ ? સુચ્ચદે-શાલામ્ય કાયચિકિત્સા મૂત્તતન્ન દાત્તમગદતન્ન રસાયનતન્ન ચાલરક્ષા સીજવર્વનમિતિ આયુર્વેદસ્મ અઘાજ્ઞાનિ " ૨—જયધવલા (ભા ૧, પૃ ૧૪૭)

જયધવલા (ભા ૧) ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૯-૧૦) માં એવો ઉલ્લેખ છે કે ઇછખ ડાગમના પાચ ખડો ઉપર વરપદેવે ૬૦,૦૦૦ શ્લોક જેવડી વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ નામની ટીકા પાઠ્યમાં રચી હતી અને હજી ખડ ઉપર ૫,૦૦૮ શ્લોક જેવડી ટીકા રચી હતી

ગણિત

ગણિતના ૪ અંગ, ગણિત, ૧ મી ગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ,

૧ આ કસાયપાદુડ અને યતિદામકૃત સુવિગ્ન બનેલા રૂપકીકરણરૂપ છે. એના બે ભાગ " ભા તીય દિનબર નૈન સધ " તરફથી મ સ ૧૯૪૪ અને ૧૯૪૮ માં છપાયા છે ૨ દાગુ (કા ૮, મુત ૬૧૧) માં આયુર્વેદના આઠ પ્રકારોનો નિર્દેશ છે ૩ છાટ્ટાણ, ખુદાબધ, બવસામિતિવિચય, વેયણા યાને વેયણાસિખપાદુડ કિવા કમ્મપયડિયદુડ, વચ્ચણા અને મદબધ એમ આમાં છ ખડો છે આ ' અગ્ગાય પિય ' પુલ્વના પાચમાં વચ્ચુના ચોથા પાદુડ નામે ' મદાકમ્મપયડિ ' ના સંલેપ કે ઉદ્ધારરૂપ ગણાય છે, બ્યારે કસાયપાદુડ યાને પેગ્ગદોમપાદુડ ' નાજુપચાય ' પુલ્વના દસમાં વચ્ચુના ત્રીજા પાદુડ નામે ' કસાયપાદુડ ' ના ઉપસદ્ધારૂપ ૪ છાટ્ટોચ્ચ ઉપનિષદ (અ. ૭, ખડ ૧) માં યાને ' રાધિ (વિ. ૧) ' અને ખગોળશાસ્ત્રને ' નક્ષત્રવિદ્યા ' કહેવ છે. ૫ આચારની

શૂન્યલ્પિધ, શૂન્યયુતિ, ખગોળ વગેરે વિવિધ અંગો છે. આ પૈકી ખગોળ સંબંધી મુખ્યત્વે ફેટલીક હકીકતો સૂરપણુત્તિ, ચંદ્રપણુત્તિ અને જોષસકરંડગ એ ત્રણ આંગણોમાં જોવાય છે.^૧ ગણિતનાં ખીજાં બધાં અંગો માટે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જાણવામાં નથી. આર્યભટ્ટ પહેલાંએ રચેલા આર્યભટ્ટીય (ગણિતપદ, સ્થો. ૧૦) ઉપર જે ભાસ્કરકૃત ટીકા છે તેમાં મંમાં ગૂંથાયેલી ત્રણ ગાથાઓ છે. એ ઉપરથી ડૉ. ધિમ્ભૂતિભૂપણ દત્તે એવું અનુમાન દોર્યું છે કે એ કોષ્ટ પાઠ્યમાં રચાયેલા અંગગણિતની હોવી જોઈએ.^૨ સૂચ્યગડનિજગુત્તિ (ગા. ૨૮) ની ટીકા (પત્ર ૬ આ)માં શીલાંકસૂરિએ ભંગો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ત્રણ સૂત્રાત્મક નિયમો (formulae) આપ્યા છે તે પૈકી એક મ.માં છે.^૩ એ કોષ્ટ ખીજગણિતનો ગ્રંથ આ ભાષામાં રચાયો હશે એમ સૂચવે છે.

મુનિસુંદરસૂરિકૃત ૪અંગુલસિત્તરિ એ પાંચ ગણિતનો ગ્રંથ ગણાય તેમ છે. એની ભાષા જ.મ. છે. પંચવક્ત્રામાં ગણિતવિષયક ફેટલીક હકીકત છે. આ પંચવક્ત્રાનો ફેટલોક ભાગ સ.માં તો ફેટલોક જ. સો.માં છે.

નિજગુત્તિની ‘ગણિયં’થી શરૂ થતી ગા. ૩૩૬ની ટીકા (પત્ર ૩૮૬અ)માં શીલાંકસૂરિએ “ગણિતવિષયે—વીજગણિતાદૌ” એમ કહ્યું છે. ઠાણુ (સુ. ૬૭૩) ગૌ “ગણિયસ્સ ચ વીયાણં”ની વૃત્તિ (પત્ર ૪૪૯ આ)માં અમયદેવસૂરિએ “ગણિતસ્ય.. ચ...વીજાનામ્” એ પંક્તિ દ્વારા ખીજગણિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧. જીવાજીવાભિગમ ને જંબુદ્વીપપણુત્તિમાં પણ ફેટલીક ખગોળવિષયક હકીકતો છે. ૨. જુઓ એમનો લેખ નામિ “A Lost Jaina Treatise on Arithmetic”. આ લેખ The Jaina Antiquary (Vol. II, No. 2)માં છપાયેલો છે. ૩. જુઓ ગણિત તિલકની મારી અગ્રેજ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩). ૪. આ ૭૦ ગાથાની કૃતિ “મહાવીર જૈન સભા” (ખંભાત) તરફથી ૬. સ. ૧૯૧૮માં છપાઈ છે. ૫. કસાયપાણુડના ‘પ્રદેશવિભક્તિ’ નામના અધિકારમાં એક સ્થળે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“...ગ પરિચમ્મેણ વિવિદ્ધિચારો તત્થ કલાસંસ્થાણે ત્રિવક્ત્રામાવાદો”
અર્થાત્ પરિકર્મ સાથે અભિચાર આવતો નથી, કેમકે એમા કલાની સંસ્થાની

જ મ મા ગૂંચાયેત જ જુદીવકરણ્યુદિશુ, ક્ષમાશ્રમણ રજિનભદ્રગણિ
કૃત ઝખેતસમાસ અને ળસંગહણિ તેમજ રત્નરોખરસુરિકૃત ખખિત
વિયારાણુમા ગણિત સખધી કટલોક વિષય છે એવી રીતે 'તિલોય-
પણ્ણુત્તિ' (મહા ૧, ગા ૧૧૭, મહા ૨ ગા ૮૧, ૮૩ ને ૮૪)
પણ્ણુ અશન ગણિત સખધી માહિતી પૂરી પાડે છે

વિવક્ષા નથી આ ઉપરથી જયધવક્ષા (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૩૪)મા
એણુ અનુમાન દોરાણુ છે કે આ પરિક્રમ' ગણિતશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે અને એનો
ઉદ્દેશ ધવક્ષામા અનેક રચણે છે એમાથી જનતણે ધવક્ષામા અપાયેલા છે
ધવક્ષાના ઇ સ ૧૯૪૨મા પ્રકાશિત લા રમા ડા એ એન સિધનો
“Mathematics of Dhavalā” નામનો ૨૪ પૃથનો લેખ છપાયે છે

૧ આમા જબુદ્દીપને અનેની ગણતરીઓ છે ૨ જયકપની મિશ્રસેન-
સુરિકૃત સુદિશુ (સ્તો ૫-૧૦)મા આ ક્ષમાશ્રમણની પ્રશસા છે ૩ જો ઉમા
એમને સ્વ-સમય (આચાર), પર-સમય, આગમ, નિષિ, ગણિત, છંદ અને
શબ્દ(ગાત્ર) ઉપર અનુયોગ અર્થાત્ વ્યાખ્યા કરનારા કથા છે તો પ્રથમ એ ઉલ્લેખ
છે કે ગણિત, નિષિ વગેરેના કથા ગ્રંથ અત્ર પ્રમુખ છે અને એમાનો દોઢ ગ્રંથ
કે એનો અનુયોગ પાઠ્યમા છે ૩ ૬૩૭ ગાથાની આ કૃતિ મલયગિરિસુરિની
સ મીઠા સહિત ને ઇ. પ્ર સ તરુથી વિ સ ૧૯૭૩મા છપાવાઈ છે
૪ ૪૧૯ ગાથાની આ કૃતિ મનયગિરિસુરિકૃત મીઠા સહિત ને આ સ.
તરુથી વિ સ ૧૯૭૩મા પ્રકાશિત થઈ છે ૫ આને નરખિત્તવિક્ષમપયરણુ
કહે છે આને લખુક્ષેત્રમમામ તરીકે ઓળખાવાય છે ૨૬૮ ગાથાની આ
કૃતિ લીમસિદ્ધ માણે “લખુપ્રકરણસંગ્રહ”મા ઇ સ ૧૯૦૩મા છપાવી છે.
મૂળ મીઠા સહિત ને આ સ વિ સ ૧૯૭૨મા છપાવાયુ છે ૬
ડા ઉપાધ્યે દ્વારા સપાનિત આ કૃતિનો ત્રણ મહાહિયાર અને ત્યાર પછીના
૩૦૯ પાંચે અને ગત્તાત્મક કડિકા પૂરતો પ્રથમ ભાગ નૈન સિદ્ધાન્ત લવન
(આગ) તરુથી ઇ સ ૧૯૮૧મા છપાયે છે “નૈન સિદ્ધાન્ત લાસ્કર”
(ભા ૧૧, કિ ૧, પૃ ૬૨-૮૨)મા “વર્તમાન િલોયપણ્ણુત્તિ ઔર સસકે
રચનાકાલ લાદિકા નિચાર” નામનો લેખ છપાયે છે એમા (પૃ ૭૪)
એના લેખક પ કૂવચદજીએ કહ્યું છે કે લગભગ શકસવત્ ૯૦૦મા યજ્ઞ
મયેલા ‘સિદ્ધાન્તયજ્ઞવલ્કી’ નેમિયન્દ્રે વર્તમાન તિલોયપણ્ણુત્તિના આધારે

વિદ્ય રચના—ભૂગોળ

જ'બુદ્ધીવપણુણ્તિ દંત્યાદિ—જગત સંબંધી પ્રાચીન માન્યતા રજૂ કરનાર પાઇય ગ્રંથો તરીકે જ'બુદ્ધીવપણુણ્તિ અને દીવસાગર-પણુણ્તિ એ આગળો ઉપરાંત બેતસમાસનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

નિલોયપણુણ્તિ—આ મુખ્યત્વે ભૂગોળ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એની રચના યતિશ્ચયે જ. સો માં કરી છે. એમાં મોટે ભાગે પદો છે. એ ૯ મહાધિયાર (મહાધિકર) માં વિભક્ત છે. યતિશ્ચયનો સમય ફેટલાકને મતે શક્યંત ૪૦૦ની લગભગનો છે. નિલોયપણુણ્તિમાં 'લોયવિભાગ'નો ઉલ્લેખ છે. સર્વનાદ્યે સો.માં શક્યંત ૩૮૦માં લોયવિભાગ રચ્યો છે. કુન્દકુન્દકુન નિયમસારમાં જે 'લોયવિભાગ'નો નિર્દેશ છે તે આ જ ગ્રંથ છે એમ ફેટલાક માને છે.

તીર્થાંતઃ દંતિહાસ

જિનપ્રભામુદિએ લગભગ વિ. સં. ૧૩૬૪થી ૧૩૮૯ના ગાળામાં

તિલોકસારની રચના કરી છે. પૃ. ૮૧માં એ ઉલ્લેખ છે કે વર્તમાન તિલોય-પણુણ્તિનું સંકલન શક્યંત ૭૩૮ થી શક્યંત ૯૦૦ના ગાળામાં થયું છે એનું સંકલન જયધવલાના એક ભાગના પ્રણેતા આચાર્ય જિનસેનને હાથે થયાનો સંભવ છે (જુઓ પૃ. ૨) આ સંકલન થયું તે પૂર્વે એક બીજી તિલોય-પણુણ્તિ હતી અને તે યતિશ્ચય આચાર્યની હોવાનો સંભવ છે.

નં. સિ. ભા. (વ. ૧૧, કિ. ૨, પૃ. ૧૦૭-૧૧૨)માં તિલોયપણુણ્તિ ક્વી પ્રજ્ઞસ્તિ નામનો પં. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો લેખ હપાયો છે. પૃ. ૧૦૮માં એમણે કહ્યું છે કે આમાંનાં કરણસૂત્રો પૈકી જે ચાર ઇ. સ.ની પહેલી સદીના સૂર્યસિદ્ધન્તાદિ ગણિતગ્રંથોની સમાન છે, જ્યારે કેટલાંક અત્યંત ચિકિત્સિત અવસ્થામાં પ્રહાણુત અને ભાસ્કરની ગણિતશૈલીનું અનુસરણ કરે છે. કોઈ પણ ગણિતજ્ઞ આટલી મોટી વિષમતા-ગણિત સંબંધી સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂળતા એક સાથે લખી શકે નહિ. એટલે આ વર્તમાન તિલોયપણુણ્તિ વાસ્તવિક રીતે એક સંકલિત ગ્રંથ છે.

૧ સિંહસૂત્રિએ ભાષાનું પરિવર્તન કરી સંસ્કૃતમાં 'લોકવિભાગ' રચ્યો છે તે મૂળે કોની કૃતિ છે ?

જે નાણાતિથકરૂપ રચ્યુ છે અને જેને 'વિવિધતીર્થકંદ' છતાંદિ નામે જાળખાયા છે તેમાં અનેક તીર્થો સંગ્રહી હકીકત જ મ મા અપાયેલી છે આની સૌ કૃતિ તરીકે દિગ્ગમીય ગ્રન્થ નિવ્યાણકડોનો ઉદ્દેશ કરાય છે તીર્થો, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને પદ્ધતિ પ્રત્યેની સામુદાયિક ભક્તિના જાણ પ્રતીકની ગરજ સારે છે

પદ્ધતિ

પૂજાસવશાકરૂપમાની યોગની અને નદીની યોગની અ મ મા છે પહેલી ગદ્યમાં છે તો બીજી પદ્યમાં ૪૪ ગાથાઓ છે

ધર્મધોપસૂરિએ દુસમસ વચ્ચે જ મ મા રચેન છે એમાં ૨૪ ઉદ્ય દર્શનાયા છે આ કૃતિ પદ્ધતિસમુચ્ચય (ભા ૧, ૫ ૧૫-૧૬)માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આ ભાગ (૫ ૪૧-૭૭)માં ધર્મસાગરગણિએ જ મ મા રચેન ગુરુપરિવાડી તેમજ એની સ્વોપસા સ કૃતિ છપાયેન છે ૨

દેવમેને ૮ સ ૯૩૩માં મે મા ૫૨ ગાથામાં રચેન ચંદ્રમશુમાર વિરિધ મ યોનો અહેસાન દિગ્ગમર દષ્ટિ પ્રમાણે રચ્યુ કરે છે

અર્થસાત્થ (અર્થશાસ્ત્ર)

૫ હિડી (૫ ૪૫)માંનો નિમ્નલિખિત ઉદ્દેશ પ્રાચીન મમયમાં પાઇયમાં 'અર્થશાસ્ત્ર' ડાનાતુ સૂચન કરે છે —

૧ આ પાઠ તરો અને વિગેનાયોના અકારાદિ કમ સહિત સિ જે મ મા ધ સ ૧૯૩૪માં છપાયો છે ૨ જિનદત્તસૂરિએ ગણુહરસદ્ગમયગ નામની કૃતિમાં જૈતમસ્વામી નામના ગુપ્તતી માકીને પોતાના અરૂપતિ જિનવદ્ધતસૂરિ સુવીના મુખ્ય આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે આમાં ૧૫૦ ગાથાઓ છે પહેલી ૬૨ ગાથામાં પૂર્વાચાર્યોની, ગા ૬૩-૮૪માં વર્તમાનસૂરિ અને એમના શિષ્યાદિની— પોતાના નિકટ પૂર્વજ ગુરુચાર્યોની અને ગા ૮૫-૧૪૭માં જિનવદ્ધતસૂરિની સ્તુતિ છે ૨૧ ગાથાના સુગુરુપારત તથ્યમાં આ જિનવદ્ધતસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ વગેરેની સ્તુતિ કરી છે ૩ ૫ નાથુરામ પ્રેમીએ ૧૧ સ ૧૯૨૦માં આ કૃતિ છપાવી છે ABORI (Vol XV, pp 191-200)માં પશુ આ છપાઇ છે અને એનું સપાદન યો ઉપા યેએ અનેક હાયપોથીઓને આધારે કર્યું છે

“અત્યસત્યે ય મળિયં—” વિમેષેણ માયાએ મત્યેણ ય હંત્ય્વો અપ્પજો વિવદ્ધમાણો સત્તુ ત્તિ.”^૧

ઓહનિજ્જુત્તિ, ગા. ૪૧૮)ની દ્રોણસન્નિહિત વૃત્તિ(પત્ર ૧૫૨આ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ છે:—

“જહા ન્નાણકામ વિ મળિયં—” જહ રેકાદ્યં ન ચોગિરહ તત્તો અદોસો ”

આ બેમાંથી એકે અવતરણના પૂરેપૂરા ભાવવાળું કાખાણ ઉપલબ્ધ અર્થશાસ્ત્રમાં જાણવું નથી એટલે છું પાખા અત્યમત્યની સંભાવના છું છું.

નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

જૈન આગમો પૈરી સમવાય (સુત્ર ૨૯)માં ‘ઉપાપત્તુત’ તરીકે ઓળખાવાયેલા વિશાગમાં નિમિત્ત, વૈદ્યક, મંત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનો નિર્દેશ છે. ઉત્તરજાળયણ(અ. ૧૫)ની નિમ્નલિખિત ગાથાઓમાં પણ જે દેટલાંક શાસ્ત્રના બોધનો જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગ ન કરવાની સાધુઓને શીખામણ અપાયેલી છે તેમાં પણ નિમિત્ત, વૈદ્યક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે:—

૧ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર (અ. ૧૪, અ. ૩)ગત નિમ્નલિખિત પદ્ય:—

“મન્ત્રમૈપજ્યસંયુક્તા યોગમાચાક્રતાચ ચે ।

ઉપહન્યાદમિત્રાંસ્તૈઃ સ્વજનં ચાભિપાલયેત્ ॥”-પૃ. ૪૨૫

૨ આ ઓહનિજ્જુત્તિની નિમ્નલિખિત ગાથાનું સ્મરણ કરાવે છે:—

“તિણિ સહા મહારાય । અસ્સિં દેહે પહિટ્ઠિયા ।

વાય-મુત્ત-પુરીસાણં પત્તવેગં ન ધરે ॥ ૬૨૩ ॥”

આ ‘ગાથાનું’ પ્રતીક આની વૃત્તિ (પત્ર ૧૫૨આ)માં છે.

૩ “એગુણતીસદ્વિદે પાવસુયપસંગે ણં પચ્છે, ત જહા-મોમે ૧ ઉપ્પાએ ૨ સુમિણે ૩ અંતરિક્ષે ૪ અંગે ૫ સરે ૬ વંજણે ૭ લક્ષણે ૮; મોમે તિવિદે, ત જહા-સુત્તે વિત્તી વત્તિએ, એવં એકેકં તિવિહં ૧૪; વિકહાણુ-જોગે ૨૫ વિજ્ઞાણુજોગે ૨૬ મંતાણુજોગે ૨૭ જોગાણુજોગે ૨૮ અણ્ણતિત્થય-પવત્તાણુજોગે ૨૯ ।”

“ છિન્ન સર મોમ અતલિયસ સુમિળ લક્ષણ દંઢ વત્સુવિજ્ઞ ॥
 અગવિયાર સગસસવિજય જે વિજ્ઞાદિ ણ જીવઈ સ મિવસ ॥ ૭ ॥
 મત મૂલ વિવિહ વિજ્ઞાંચિત વમણ વિરેયણ ધૂમ નેત્ત સિણાણ ।
 આઠરે સરણ તિગિચ્છિય ચ ત પરિત્તાય પરિવ્વણ સ મિવસ ॥ ૮ ॥”

દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત ભરિષ્પના બનાવોને જણાવનારુ મિહ્ર તે ‘નિમિત્ત’ છે એ નિમિત્ત ઉપર પ્રકાશ પાડનારુ શાસ્ત્ર તે ‘નિમિત્ત-શાસ્ત્ર’ છે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમા અતર્લાય થાય છે કેટલીક વાર ‘જોષસ-નિમિત્ત’ એવો પ્રયોગ જોવાય છે ખરો, પણ એ તો જોષસનુ પ્રાધાન્ય સૂચવના માટે છે નિસીદુ વગેરેમા જૈન સાધુઓને યોગચૂર્ણ, વિદ્યા અને નિમિત્તના પ્રયોગથી ભિક્ષા મેળવનાનો નિષેધ છે, પણ જ્યોતિષ-પિડનો નિષેધ કયો નથી આ ઉપરથી જ્યોતિષનો નિમિત્તમા સમાવેશ થાય છે એ હકીકતને ટેકા મળે છે, કેમકે નહિ તો ચૂર્ણપિડાની પેઠે જ્યોતિષ-પિડનો પણ પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાયો હોત નિમિત્તપાહુડની જે નીચે મુજબની વ્યાખ્યા ભદ્રેશ્વરકૃત કંહા-વક્ત્રીમા અપાયેલી છે તે પણ આ વાતનું મંમથન કરે છે —

“ જત્ય ઇળ કેવલિયાજોદ્ધમસદ્ધાનિમત્તં સુત્તિજ્ઞદ્ધ ત નિમિત્તપાહુદ ”

અર્થાત્ જેમા કેવલી, જ્યોતિષ અને સ્વપ્નાદિ નિમિત્ત જણાવનામા આવે તે ‘નિમિત્તપાહુડ’

વિસેમા ૦ (ગા ૨૧૬૪)મા નિમિત્તનુ લક્ષણ વગેરે સૂચવાયેના છે ત્યા કહ્યું છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે ‘નિમિત્ત’ છે આ નિમિત્ત ભૌમ વગેરે ૧આઠ જાતનુ છે એનો નિયમ ત્રણે કાળના પદાર્થો—ભાવો છે અને એ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલુ છે

સૂયગડ (સુય ૧, અ ૧૨, સુ ૯)મા એમ કહ્યું છે કે સવ ત્મર (જ્યોતિષ), સ્વપ્ન, લક્ષણ, વ્યજન તેમજ રસાદ્યાગ નિમિત્ત જાણીને લોકમાં (મનુષ્યો) ભાવિ ભાવોને જાણે છે

નિમિત્તદાર—આ નિમિત્તવિષયક કૃતિની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

ભદ્રબાહુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર—ઉપાધ્યાય મેઘવિજયે ૧૮૫૧ પ્રબોધ માને મેઘમહોદય (પૃ ૪૨૬-૭)માં કેટલીક પાઇય ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે અને આ ગાથાના કર્તા તરીકે ભદ્રબાહુનો અને મૂળ કૃતિ તરીકે ભદ્રબાહુસંહિતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરાય કે ભદ્રબાહુએ નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કાંઈ કૃતિ પાઇયમાં પદ્યમાં કે ગદ્યમાં રચી હશે. આ કૃતિ નષ્ટ, ભ્રષ્ટ કે દુર્બોધિય થવાથી એના ઉદ્ધારરૂપે રભદ્રબાહુસંહિતા રચાઈ હશે એમ જિનવિજયજીનું માનવું છે. ૩

મહાનિમિત્ત (?)—વિવિધ માત્રાગંધ અને રૂપગંધમાં રચાયેલા પદ્મચરિય (ઉ ૩૪, શ્લો. ૩૪)માં મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે. શું એ કાંઈ કૃતિ છે અને તેમ હોય તો પણ શું એ પાઇય કૃતિ છે ? બાકી ઠાણ (સુત ૬૦૮)માં આઠ મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે.

નિમિત્તપાહુડ, અંગવિજ્ઞાન અને પહાવાગરણ—નવમા પુગવતા ત્રીજા ' આચાર ' નામના વત્થુમાં ' નિમિત્તપાહુડ ' હતું એમ સૂચગડની શીલાંકસૂરકૃત ટીકા જોતાં જણાય છે. આ નિમિત્તપાહુડ આજે મળતું નથી, પરંતુ અંગવિજ્ઞાન અને પહાવાગરણ નામના બે ગ્રંથ મળે

૧ આ નામ તેરમા અધિકારના ૧૦૨મા પદ્યમાં છે, જ્યારે પ્રારંભમા પ્રથમ જ પદ્યમાં મેઘમહોદય નામ છે. આ કૃતિના ઉપર સં. સ્વોપજ્ઞ (૧) ટિપ્પણી છે મૂળ પં. ભગવાનદાસ જૈને પોતાના હિન્ની અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આનાં પૃ. ૧૩-૧૭માં પાઇય ગાથાઓ છે. પૃ. ૧૧માં ' ભદુલી ' ના નામે પદ્યો છે. કેટલીક વાર મૂળમા ગુજરાતીમાં લોકોક્તિ છે (જુઓ પૃ. ૨૩૮, ૨૮૯, ૨૯૬ ઇત્યાદિ). પૃ. ૬૨મા હીરવિજયસૂરકૃત મેઘમાત્રામાંથી બે જ. સ. અવતરણો અપાયાં છે. પૃ. ૭૬મા ચંદ્રિકસાયના બે પદ્યો છે. ૨ આ કૃતિ સિં. જૈ. ગ્રં.મા ગ્રંથાંક ૨૬ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી અને ભા. પ્રા. સં. મં.માં મૂકાયેલી હાથ-પોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે. ૩ જુઓ ભદ્રબાહુસંહિતાને અંગેનું " કિચિત્ પ્રાસ્તાવિક " (પૃ. ૪).

છે અગવિજ્ઞા એ પદ્મજુગ ગણાય છે એ દૃષ્ટિએ એની ભાષા અ
મા ગણાય એમ ન જ હોય તો એની ભાષા જ મ તો છે જ આ
અથ ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં લખાયેલો છે અને એનું પરિમાણ ૯,૦૦૦
શ્લોક જેટલું છે એ નિમિત્ત વગેરે વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે

પદ્મજુગ ગરજુ નામનું દમય અગ છે પણ તે અત્ય પ્રગુણ નથી
અહીં તો ગાથાનુક્રમ પાઠ્ય કૃતિનો દિર્ઘ છે એમા જ મ મા ગ્યગેલી

૧ ‘મોમ મુગ્ધાનતલિક્ષ્ણ દિવ્ય અગમરલક્ષ્ણ તદ્વય ।

વજ્રમદ્વિહ રાહુ નિમિત્તમેવ મુજેયજ ॥’

અર્થાત્ નિમિત્ત આઠ છે (૧) ભૌમ—ધર્મ તીક પ વગેરે પૃથ્વી સમધી,
(૨) સ્વપ્ન, (૩) અતરિક્ષ—આકાશમા રૂપા મદોનું અન્ય ગણિમા ગમન,
હૃદય, અસ્ત વગેરે, (૪) દિવ્ય—દેહકાપાત, નધર્વનમર વગેરેનું દર્શન, (૫)
આગ—શાગીરિક રચના વગેરે, (૬) સ્વર—કોમળ, કંઠાર, ગદ્યીર ક્ષત્યાદિ સ્વર
અથવા કૈાસનાગમાદિ પ્રતિપાદિત સ્વરવિદ્યા, (૭) લક્ષણ—શ્રીવત્સ વગેરે શાગીરિક
લક્ષણો, અને (૮) અજન્મ—તન, મસા વગેરે શાગીરિક નિર્મળ બૂત, વતમાન
અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળનો આ પ્રત્યેક નિમિત્તને અગે વિચાર કરવા નિમિત્તના
ચોવીસ પ્રકારો પડે છે અન્ય ૧૧ નિમિત્તના છ પ્રકાર પણ ગણાવાયા છે જેમકે
(૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) જીવિત અને (૬) મરણ
મજ્જિપુત્ત ગોરાલકે આ ૧૧ પ્રકારના નિમિત્તના વિષયમા પ્રવીણતા મેળવી હતી

૨ જ સિ ભા (ભા ૧૨, કિ ૨, પ ૨૮-૨૯)મા પ મેમિયન્દ્ર
શાસ્ત્રીનો “જૈનાચાર્ય ઋષિપુત્ર કા સમય ઓર રત્નકા જ્યોતિષ-જ્ઞાન”
નામનો લેખ હપાયો છે પૃ. ૨૪મા ગર્ગાચાર્યના પાશ-કેવલી નામના
જ્યોતિષ-ગ્રંથના અન્તમાના બે પાત્રો અપાયા છે પૃ ૨૫મા કહ્યું છે કે
રાહુનચાસ અને સહિતરાશાસ્ત્રનો પ્રચાર હ સની સાવમાથી હ સની આગિયારમી
સદીના વચગાળામા થયો છે ઋષિપુત્રનું સ્વેદ એક નિમિત્તચાસ પ. વર્ષમાન
શાસ્ત્રીએ સમાદિત કરી સોલાપુરથી પ્રકાશિત કર્યું છે વારાહી-સહિતા અને
અદ્વૈતમાગરમા ઋષિપુત્રના નામના વિપુલ લેખો મળે છે એથી એ વાત
સ્પષ્ટ થાય છે કે સ અને પાઠ્ય એમ બે બાષામા એમણે ગ્રંથની રચના
કરી છે ઋષિપુત્રનું મહત્ત્વનું લક્ષણ બૃહત્પ્રજ્ઞાના બહોત્પદી દીકામા છે
આચાર્ય ઋષિપુત્ર શકસવત્ ૮૮૮ની પહેલા થઈ ગયા છે

લગભગ સાડીચારસો ગાથા છે અને એના ઉપર લગભગ ૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી સં. ટીકા છે. એની એક તાડપત્રીય હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે. એના અંતમાં લીલાવતી નામની એક પ્રાચીન પાઘ્ય ટીકાનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે. આ પણ્ડાવાગરણમાં નિમિત્તનાં સર્વ અંગોનું વર્ણન નથી, પણ એમાં જાતકને મળતી પ્રશ્નવિદ્યાનું નિરૂપણ છે. જેમ રમતમાં સોળ પ્રકારની શિક્ષોમાંથી અમુક એક શિક્ષ ઉપર હાથ મુકાવીને કે પાસા નાખીને જાણેલી શિક્ષ ઉપરથી પ્રશ્નના ફળનો વિચાર કરી નિર્ણય કરાય છે તેમ આ પણ્ડાવાગરણથી પ્રશ્ન પૂછનારના મુખમાંથી નીકળેલા પ્રશ્નાક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભ ફળનો નિર્ણય કરાય છે. આ ગ્રંથમાં તમામ પદાર્થોને જીવ, ધાતુ અને મૂળ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે અને પ્રશ્ન દ્વારા તેનો નિર્ણય કરવા માટે નવ નવ અક્ષરના પાંચ વર્ગો કલ્પ્યા છે અને એથી તો આ વિદ્યા વર્ગકેવડી તરીકે ઓળખાવાય છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ વર્ગો નીચે મુજબ છે:—

અ એ ક ચ ટ ત પ ય શ (પ્રથમ વર્ગ)

આ ઐ ળ છ ઠ થ ડ ર ધ (દ્વિતીય વર્ગ)

ઇ ઔ ગ જ ડ દ બ લ સ (તૃતીય વર્ગ)

ઈ ઔ ધ ઝ ઢ ધ લ વ હ (ચતુર્થ વર્ગ)

ઉ ઊ અં અઃ ડ ઝા ણ ન મ (પંચમ વર્ગ).

સ્વ. દલાલે પણ્ડાવાગરણના નામાંતર તરીકે ‘ જયપાહુડ ’ (જય-પ્રાભૂત)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ટીકા હોવાનું જણાવ્યું છે. એમાંની એક તે ચૂડામણિ ટીકા છે. એ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે; લીંગડીના ભંડારમાં દર્શનજ્યોતિ નામની ખીજી ટીકા છે; અને ત્રીજી જેસલમેરમાં છે.

૧વર્ગકેવડી—યાગ્નિની મહત્તરાના ધર્મસૂત્ર હરિભદ્રસૂત્રિ પાસે આ નામનો એક ગ્રંથ વારાણસીનો નિવાસી વાસુકિ નામનો શ્રાવક

૧. જી. ઇ. (પૃ ૩૫૫)માં માતૃકાકેવડી નામની એક સં. કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. પાશ-કેવડી માટે જુઓ પૃ. ૧૬૬, ટિ. ૨.

એક વેળા લાભ્યો હતો એના ઉપર આ આચાર્યે વૃત્તિ રચી હતી, પણ પાછળથી આના રહસ્ય-ગ્રંથના પ્રકાશનનો દુરુપયોગ થવાનો ભય જણાવાયો એ વૃત્તિનો નાશ કરાયો આમ કહાવડીમા ઉદ્દેશ છે આ વચ્ચેવડી ગ્રંથ પાઠ્યમા હશે એમ લાગે છે જો તેમ હોય તો આજે પાઠ્ય સાહિત્યનો આ અંશ નાગ પામેયો ગણાય ?

સૂચકાંડ (સુચ ૧, અ ૧૨)ની નવમી ગાથાની ટીકા (પત્ર ૨૧૮ આ)મા જે નિમિત્તશાસ્ત્રનો નીચે મુજબ ઉદ્દેશ છે તે જો પાઠ્ય કૃતિ હોય તો પાઠ્ય સાહિત્યની આ કૃતિ પણ નાશ પામેલી ગણાય —

" અત્ર ચાક્ષર્ણિકાના નિમિત્તશાસ્ત્રાણામનુષ્ટમેન છન્દસા અર્ધત્રયોદશ-શતાનિ સૂત્ર સાવન્ત્યેવ સહસ્રાણિ વૃત્તિ સાવત્રપ્રમાણલક્ષ્યા પરિમાપેતિ । "

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અગ સિનાયના નિમિત્તશાસ્ત્રોનાં સૂત્રોનું પરિમાણ બીજીમ અક્ષરના એક શ્લોક લેખે ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડું છે, એની વૃત્તિનું પરિમાણ ૧૨૫૦૦ શ્લોક જેવડું અને પરિમાણનું ૧૨,૫૦,૦૦૦ જેવડું છે

ચૂડામણિ—અર્થમા થનારા લાભાલાભ ઉપર પ્રકાર પાડનાર અથ તરીકે જેનો નિર્દેશ કરાવેલી ટીકામા 'નિમિત્ત' શબ્દ સમજાવતું કરાયો છે, જેનો મદ્દિમા સુપાસનાહુચરિયમા અપેક્ષમાલાના અધિ-કારમા વર્ણવાયો છે, જેનો માર ભદ્રનક્ષત્રે ચૂડામણિસારમા રજૂ કર્યો છે અને જેના ઉપર પાઠ્યગ્રંથે હરેતકાંઠ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એ ચૂડામણિ નામના ગ્રંથો અજિત હોય એમ લાગે છે એ કાંઈ જોઈ કૃતિ છે આ ચૂડામણિ આજે ઉપનબ્ધ નથી શું એની

૧ આજે મેં જે અગવિકલ્પ, પાડાવામરણ વગેરેને લગતી દર્શકતા આપી છે તે " જૈન યુગ " (પુ ૧, અ, ૩)મા મુનિ (હવે પન્વાય) કલ્યાણવિનયજ્ઞના " આપણા પ્રાણુતો " નામના લેખને આભારી છે ૨ અંદ્રોન્મીલન નામની જૈન કૃતિ ચૂડામણિ સાથે સળધ થતાવતી હોય એમ લાગે છે દ્રવિડ દેશમા દુર્વિનીત નામના રાજાએ પાંચમી સદીમા ૯૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડો ચૂડામણિ નામનો ગ્રંથ ગદ્યમા રચ્યાનું કહેવાય છે ધર્મપ્રભસૂત્રે

રચના પાઘયમાં કરાયેલી હતી? ધનપાલે જે અહુર્યૂડામણિના આધારે
મોજ રાજને ઉત્તર આપ્યો તે શું આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ હશે?

‘કાલકસંહિતા’—આ કાલકસૂરિએ રચેલો નિમિત્તશાસ્ત્રનો ગ્રંથ
હશે એમ લાગે છે. એની ગાથા વગેરે જાણવામાં નથી. સં.માં રમણ-
શાસ્ત્ર રચનાર ભોજસાગર પોતાના આ ગ્રંથમાં કહે છે કે ભારતમાં આ
રમણવિદ્યા લાવનાર કાલકસૂરિ છે.

કાલકસૂરિએ નિમિત્ત સંબંધી કેટલું ગ્રંથ રચ્યો હશે એમ પાટશુની
એક તાડપત્રીય હાથપોથીમાંના નીચે મુજબના પત્ર ઉપરથી જણાય છે:—

“ પદમણુઓને કામી જિજ્ઞાસુદસારચરિયપુત્રવરે ।

કાલગસૂરી વહુયં લોગણુઓને નિમિત્તં ચ ॥ ૪૩ ॥ ”^૨

તેકે નિમિત્તશાસ્ત્રને ‘પ.પશુન’ તરીકે ગણવાયું છે, પણ આ
ઉપરથી કંઈ આ વિદ્યા અનાદરીય ગણવાની નથી. આના સમર્થનાથે
વિસેસનિસીહચુણિષુમ ની નીચેની પંક્તિ હું રજૂ કરીશ:—

“ કિં વા વેરગપવળગણં જોતિસેણં જોણિપાહુડેણ વા નિમિત્તેણ વા
શ્વમાદિ સુચઆસાયણા ”

ત્રૈલોક્યપ્રકાશ નામના પોતે રચેલા જ્યોતિષ ગ્રંથમાં અર્થકાંડ ચૂડામણિ-
સારોદ્ધારના આધારે રચાવું કહ્યું છે. હેમપ્રસૂરિએ વિ સં. ૧૩૦૫માં
નવ્યજાતક, ત્રૈલોક્યદીપક, ભુવનદીપક અને મેઘમાલા એમ વિવિધ નામ-
વાળો ત્રૈલોક્યપ્રકાશ રચ્યો છે અને એ ભીમસિંહ મળેકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.
એમાંનો એક ભાગ ‘અર્થકાંડ’ છે

૧ કંદપક્ષતાની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮)માં સૂચવાયું છે કે વરાહ-
મિહિરના ખૃદ્જજાતક (૧૬, ૧)ની ઉત્પત્તિ દીક્રામાં જે પાઘય પથો ખંઠા
લક્ષ્યાર્થકૃત ખંઠાલકસંહિતામાંથી ઉદ્ધૃત કરાયા છે. અહીં ખંઠાલકસંહિતાનો
જે ઉલ્લેખ છે તે કાલકસંહિતાજ હશે, કેમકે હાથપોથીઓની સંજ્ઞા વિચારત-
‘જ’થી એ ‘ખ’ અક્ષરનો લોપ સૂચવાયો હોય એમ લાગે છે. એની રીતે
‘ખંઠાલકાર્થ’ થી કાલકાર્થ અભિપ્રેત છે. ૨ જુઓ “ જૈનયુગ ” (પુ. ૧,
અ. ૪)માં ઉપાયેલ “ આપણાં પ્રાભુતો ” (પૃ. ૧૩૦).

અર્થાત્ જેમણે વૈરાગ્યને સ્વીકાર્યો છે એના મુનિપરિણે જ્યોતિષ, જોષ્ઠિપાહુક કે નિમિત્તની રી જરૂર છે ? આમ કહેવું તે શ્રુતની આશાતના છે વળી ન દી અને પકિષ્ણયસુત્તની દીકામા પણ આચાર્યને જ્યોતિષ વગેરેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવી છે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે

“જોદ્ધસનિમિત્તનાળ ગણિણો પજ્ઞાવળાદ્ઋજ્જેસુ ।

સ્વજુજ્જહ તિદ્ધિરુરુણાદ્ઋજ્જાણજ્ઞાજ્ઞહા દોસો ॥”

પ્રશ્નિતલાભ (?)—ચીજ ખોવાઈ જતા તે ક્યારે મળશે એ જણાવનારી કૃતિ તરીકે આનો ઉદ્દેશ્ય રસ દેતાલે ક્યો છે, પણ મેં આ કૃતિ જોઈ નથી પણ જો લા મૂંઝા પ્રણયલાભાદિ નામની જે કૃતિની તોષ છે તે જ આ હશે

સાશુર્ય (શ્વાનરુત)—કનરાના મિત્ર ભિન્ન ૧આવાજ ઉપરથી ગમન, આગમન, જીવિત, મરણ ઇત્યાદિનું સૂચન થાય છે એમ જે મનાય છે તેને સગની આ કૃતિ છે એની એક હાથપોથી પાટણના ભડારમા છે

ભૂમિનાણુ ને મેઘમાલા—પહેલી કૃતિ અપભ્રંશમા છે આ બનેલી એકેક હાથપોથી પાટણના ભડારમા છે

જ્યોતિષ

હુએનસગડી ભારતયાત્રા (પત્ર ૧૭૪) ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એઓ આ દેશમા આવ્યા સારે એક નિર્ગ્રન્થને—જૈન મુનિને મળ્યા હતા એ મુનિ જ્યોતિષના સારા જાણકાર હતા

લગ્નમુદ્ધિ—આ એક જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે એની રચના જૉ મંમ્મા કગયેની છે એના કર્તા તરીકે યાકિની મહત્તરના ધર્મસુનુ હરિમદ્સૂરિનો ઉદ્દેશ્ય કરાય છે

૧ આ આ મુ રમા ગ્ર (ભા ૩)મા ૩૦ એમ આર મજમુદ્દારને Gujarati Secular paintings of Kākarutā and Citrapras'na નામનો જે સચિત્ર લેખ છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે વિ સ ૧૫૮૮ની હાથ-પોથીમા ગ્રંથનું નામ કાગરિતશાસ્ત્ર અપાયું ૩ આમા સ'મા ૫૧ અને ૧૨૨ વચ્ચે શુ મા લખાયું છે

પહેલો હફતો વ. ૧, ભા. ૨ (મે ૧૯૪૦)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એના ૧૫મા પદમાં સૂચવ્યા મુજબ પરીપદો છતાં બાદજે આરાધના-પતાકાને ગ્રહણ કરે છે તેનાં રિપોર્ટ આમાં વર્ણન છે. આ વર્ણન મરણકંડિયાને આધારે હું આપું છું એમ દુર્ગદેવ પોતે એના પછીના પદમાં કહે છે.

રિટુંદાર—આની એક હાથપોથી પાટણના લંડારમાં છે.

છીંકવિચાર—પ્રયંકરનૃપકથા (પૃ. ૬-૭)માં અવનરણરૂપે દિશા-વિદિશાદીક છીંકતું ક્ષણ ગંભીર દર્શનાયું છે તે ઉપરથી કાં તો આ સંબંધી ક્ષાઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોવાની અચવા તો નિમિત્તશાસ્ત્રની ક્ષાઈ પાઠ્ય કૃતિનો એ અંશ હોવાની સંભાવના થાય છે. બીજી સંભાવના સ્ત્રીકારતાં નિમિત્ત-શાસ્ત્રની ક્ષાઈ પાઠ્યમાં-મંમાં કૃતિ હોવી જોઈએ એમ કૃત્તિન થાય છે.

પિપીલેયાનાણુ-જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૩૩૫)માં પિપીલિદાજ્ઞાન નામની એક પાઠ્ય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી મેં આ નામ સૂચવ્યું છે. એમાં આઠ પદો છે. આ કૃતિ ભવિષ્યમાં થતરા બનાવેલો માહિતી આપે છે. એનું એક પદ ૫ જૈ ભાં. સુ. (ભા. ૧, પૃ. ૮૩)માં અપાયું છે. 'ઉદ્યોતનું' જીવન એ નામના અનુવાદિત પુસ્તકનું આ સ્મરણ કરાવે છે.

જીવોત્પત્તિનું શાસ્ત્ર અને વૈદક

જોષિપાહુડ અને જયસુંદરી(યોગ)માલા (જગત્સુંદરીયોગ-માલા)—વૈદક-તંત્રના ગ્રંથ તરીકે ઓળખાવાતો જોષિપાહુડ એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે સૂચવે છે

“શ્રી જવચંદ્ર પૂલચંદ ગોત્રા જૈન ગ્રંથમાલા” (ઈન્દોર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫-માં પ્રકાશિત “રિષ્ટસમુચ્ચય”ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સં. જાયા, હિન્દી અનુવાદરૂપ અર્થ અને હિન્દી વિવેચન તેમજ હિન્દીમાં પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ અપાયેલ છે.

૧ આ અનુવાદ શ્રી. કિશે રલાલ ઘનશ્યામજીવાલ મરાઠવાળાએ કર્યો છે અને એ નવજીવન કાર્યાલય (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાયો છે. મૂળ કૃતિના લેખક મોરિસ મેટરલિંક છે.

એમ વિસેસનિસીહચુહિલુમા કહેલુ છે વળી આ ચુહિલુમા એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે જોલિપાહુડના આધારે સિદ્ધસેન આચાર્યે ઘોડા બનાવ્યા હતા પ્રભાવકચરિતમા આ ચયના આધારે માછલા અને સિદ્ધ ઉત્પન્ન કર્યાની વાત છે. વિસેસાન(ગા ૧૭૭૫)ની હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકામાં એવો નિર્દેશ છે કે ચોનિપ્રાભુત (પા જોલિપાહુડ)ના આધારે અનેક વિજ્ઞાનીય દ્રવ્યના સયોગ વડે સર્પ, સિદ્ધ વગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મણિ, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ૨

ઘડવલામાં જોલિપાહુડનો જે ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એમા મંત્રતંત્રોની શક્તિનુ વર્ણન હોય અને એ પુદ્ગલાનુભાગ જાણવાનુ સાધન હોય એમ લાગે છે આ પ્રસ્તુત કૃતિ હશે તેમ ન જ હોય તો એ દાર્ઢ દિવની સમાનનામક કૃતિ હશે

નિર્વાણકલિકાની પ્રસ્તાવના(પૃ ૬)મા કહ્યુ છે કે ધરસેને ઇ સ ૧૩૫મા ચોનિપ્રાભુતની રચના કરી ૫ આ અંથ તે પ્રસ્તુત પાહુડ હોવા વિશે શંકા ગ્રહે છે, કેમકે પાહુડ એ પુગવનો વિભાગ છે અને કપ્પની વૃત્તિ (પૃ ૪૦૧ અને ૭૫૩) પ્રમાણે તો ઉપયુક્ત જોલિપાહુડ પુગવનો એક અંશ છે એટલે કે એની રચના તો મહાવીરરાખીના સમયમા થયેલી છે

ભા૦ પ્રા૦ સ મ મા જે જોલિપાહુડની ફદાયપોથી છે તે પૃ ૧૭૬મા નિર્દેશોત જોલિપાહુડ હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે એનો

૧ જુઓ પૃ ૧૭૨ ૨ જુઓ H C L J (p 249) અને આગમોનું દિગ્દર્શન (પૃ ૧૯૦-૧૯૨) ૩ આ ટીકા શકસવત ૭૩૮મા પૂર્ણ કરાઈ છે આનો નવમો ભાગ હમણા (૧૯૪૯મા) પ્રસિદ્ધ થયો છે ૪ “જોળીપાહુડે મણિદમત્તત્તવસત્તીઓ પોમગલાણમાગો સિ ચેત્તવ્વા ” ૫ વિ સ. ૧૫૫૬મા લખાયેલી બૃહદ્વિપચ્છિકા નામની સૂચીમા નો “ ચોનિપ્રામૃત વીરાત્ ૬૦૦ ધારસેન” એવો ઉલ્લેખ છે ૬ આના પરિચય માટે જુઓ D C J M (Vol XVII, pt 1, pp 283-4) તેમજ “અનેકાન્ત” (વ. ૨, પિ. ૯)ગત લેખ “ ચોનિપ્રામૃત ઔર જગમુન્દરી-યોગમાલા ” (પૃ ૪૮૬-૪૯૦).

કુમારતંત્ર, સુગ્રીવમત અને જવાહિનીમતનો ઉલ્લેખ છે. ૪૪મા અધિકારમાં રસાયન (કીમિયા)ના પ્રયોગ છે તેમજ તોલો, માસ વગેરે માપનાં નામ છે. યશઃકીર્તિએ શુરુ તરીકે ધનેશ્વરનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ—સુવર્ણસિદ્ધિને અંગે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જોવાનજુવામાં નથી પણ દસવેયાલિય (ગા. ૧) ઇલાદિ આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં સુવર્ણપુરુષ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે. આવરસયની નિઝલુત્તિ (ગા. ૧૦૧૨)ની શ્રુતિ (ભા. ૨, પત્ર ૪૫૨આ)માં નમરકારના કૃળ અંગેની કથામાં હરિભદ્રસૂરિએ સુવર્ણકોડી (સુવર્ણકાટિક) યાને સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ચમત્કાર-શાસ્ત્ર

સિદ્ધપાહુડ—કહાવલીમાં સૂચવ્યા મુજબ પાદલેખ, અંજન, ગુટિકા વગેરે સંબંધી માહિતી જે ગ્રંથમાં અપાયેલી હોય તે સિદ્ધપાહુડ. આ ગ્રંથના નામના અંતમાં 'પાહુડ' શબ્દ છે એ વિચારતાં એ કોઈ પુસ્તકનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આજે આ ગ્રંથ કોઈ રથજે જણાતો નથી, પરંતુ યોગરતનાવલી અને નાગાર્જુનનો કંઠપુટી ગ્રંથ આ ત્રિષયનાં ઉદાહરણરૂપ છે. પાદલિપ્તસૂરિ અને નાગાર્જુન પગે લેપ લગાડી આકાશમાર્ગે વિહરતા હતા તે આ સિદ્ધપાહુડની સહાયતાથી હશે. આર્યસુરિયતસૂરિના બે ક્ષુદ્રક શિષ્યો અંજન આંજી અદશ્ય બની દુષ્કાળમાં અંદ્રગુપ્ત રાજાની જોડે જમતા તે પણ આ સિદ્ધપાહુડનો પ્રભાવ હશે. સં. ૨૦ (ભવ ૬, પત્ર ૧૫૨૧)માં એવી વાત આવે છે કે-અંડરુદ્ધ (અંડરુદ્ધ) ચોર પાસે આંખમાં આંજવાની 'પરદિદિમોહિણી'

રામકીર્તિ તે વિ. સં. ૧૨૦૭માં વિદ્યમાન દિ. મુનિ હોવાની સંભાવના કરાઈ છે. સાથે સાથે આ ગ્રંથ તે ભાં. પ્રા. સં. મંગત જગત્સુન્દરીયોગમાલાથી લિપ્ત હોવાનું પણ સૂચન છે.

૧ જુઓ પં. જગવાનદાસ દ્વારા છાયા સાથે સંપાદિત કરાયેલી આવૃત્તિ (ભા. ૧).

(પરદષ્ટિમેહિની) નામની ચોરગુલિકા હતી એ પાણી સાથે મેળવીને આંગતા એ તેમજ લુચ્છી (સ લક્ષ્મી) અદસ્ય બન્યા હતા.

યોગચૂર્ણ વગેરેનું સ્વરૂપ પણ સિદ્ધપાહુડમા દર્શાવાયુ હશે. આનો ઉપયોગ આર્પણસમિતે કર્યો હતો એમ તેમણે યોગચૂર્ણ વડે નદીનો પ્રવાહ અટકાવી 'હ્રદ્ય' દ્વીપના પાયસો તાપસોને પ્રતિબોધ પમાડ્યાની હકીકત ઉપરથી જાણી શકાય છે

મત્ર વિદ્યા

શ્રી-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'વિદ્યા' અને પુરુષ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'મત્ર' એમ વિદ્યા અને 'મત્ર'ની વ્યાખ્યા જૈન ગ્રંથોમા મળે છે રવિજ્ઞાપાહુડમા મત્રસ્વરૂપિણી અને અક્ષરાત્મક એવી અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ હશે કે જેના જ્ઞાનના ધારકને વિદ્યાધર કે ઈવિદ્યામિદ્દ કહી શકાય. આમા અગતરીકે મુખ્યસિદ્ધ પહુડાવાગરણુમા ચમત્કારિક વિદ્યાઓ હતી એમ એના સ્વરૂપના નિરૂપણુ પરથી જાણાય છે આવસ્થાય(અ ૪)ની નિજ્જુતિ(આ ૧૨૬૬)માં 'મત્ર' ઈવિદ્યને દુઃકુન્નારી વિદ્યા કહ્યું છે એવી પ્રતિષ્ઠા કરી એના પછીની નીચે મુજબની ગાથા રજૂ કરાઈ છે —

૧ મહાનિસીહના અતમા વર્ણનો વિસ્તેર કરી 'વર્ધમાન' વિદ્યા અપાઈ છે એ આ હુ સમા જ (ભા ૩, પૃ ૭૦)મા ઇલાક છે ૨ જૈન સહારોમા મત્ર અને વિદ્યાના જે વિવિધ ગ્રંથો છે તેની એક યાદી "આપણા પ્રામુતો" (જૈન યુગ પુ ૧, અ ૪, પૃ ૧૩૨)મા અપાયેલા છે 'મહામત્ર' નામની નાનકડી કૃતિની નોંધ એ DCJM (Vol XVII, pt 4, pp 212-3)મા લીધી છે ૩ પેદાસ નામનો પરિવાજક વિદ્યાસિદ્ધ હતો એ હકીકત આવસ્થાયની હરિભદ્રસુરિદ્ધ રીકા (પત્ર ૬૮૫આ) ઉપરથી જાણી શકાય છે ૪ ઇ સ ૧૩૬૦ની આસપાસમા થઈ ગયેલા દિ૦ કવિ મ કરાજે અગેન્દ્રમણિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે એમા વિવના પ્રકાર, સર્પની જાતો, વિષનો નાશ કરવાની રીતો ઇત્યાદિ વિષયો છે આ ગ્રંથ મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ વરફૂથી કતક ગ્રંથમાલામા પ્રસિદ્ધ થયો છે

શું ‘પૌરાણમ’ એ પાઠશાસ્ત્રના પર્યાયરૂપ છે કે એ આ શાસ્ત્રના કોઈ મંથનું નામ છે ?

સંગીત

અમંમાં રચાયેલા અથુઓગદારમાં સંગીતવિષયક સામગ્રી પદમાં છે. એ ઉપરથી સંગીતનો કોઈક અન્ય પાઠ્યમાં હશે એવી કલ્પના કરવા માટે આધાર મળે છે.^૧

કામશાસ્ત્ર

મયણુમઉડ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ જે ચાર પુરુષાર્થો ગણાવાય છે તે પૈકી કામને ઉદ્દેશીને મંમાં કોઈ રચનાને રચેલી એક કૃતિ અમુદ્રિત દશામાં યિકાનેરમાં છે. એનું નામ મયણુમઉડ છે. એના બે પરિચ્છેદો છે અને એની રચના પદમાં થયેલી છે. એના આઠ ભાગનાં છ પદો તેમજ અંતની થોડીક પંક્તિઓ ભા. ૨, અ. ૨, પૃ. ૧૯૨)માં છપાયેલી છે. એ ઉપરથી આ મયણુમઉડની રચના ‘સિન્ધુ’ નદીને કાંઠે આવેલા માણિક્યમહાપુર (માણુપુર)ના નિવાસી ગોસલ વિગ્રે કરી છે એમ જોઈ શકાય છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર

વત્થુસારપયરણુ—ભારતીય સાહિત્ય વિવિધ વિષયોની ખાણ છે. એમાં શિલ્પશાસ્ત્રને લગતા પણ અન્યો છે. જેમકે ઉસમરાંગણુ, રાજવલ્લભ, મયમત, શિલ્પદીપક, પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, વત્થુસારપયરણુ ઇત્યાદિ આ પૈકી વત્થુસારપયરણુ મંમાં રચાયેલી કૃતિ છે, જ્યારે

૧ “સંગીત અને જૈન સાહિત્ય” એ નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અ. ૮, પૃ. ૧૪૭-૧૫૦)માં છપાયો છે. આની પૂરવણીરૂપ લેખ આના પછીના અંકમાં છે. ૨ જૈનાચાર્ય નર્મદે કોઠકશાસ્ત્ર અને જૈન કવિ દામોદરે રસમોહશૃંગાર બરાનપુરમાં રચેલ છે. આમ જૈનોએ પણ કામવિષયક કૃતિ રચી છે. ૩. ધારાનગરીના લોજી રાજાએ ઇ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં રચેલો આ પ્રન્ય બે વિભાગમાં ગા. પૌ. અ.માં અર્થાંક રૂપ અને ૩૨ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

બાકીની સ કૃતિઓ છે વત્થુસારપયરણુના કર્તા જૈન છે એમ એના પ્રારબિક પદ તેમજ પુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે એમનું નામ ઠક્કર ફેર છે અને એમની માતાનું નામ ચદા (સ ચદ્રા) છે એઓ ' ધધકલશ ' કુળમાં થયા છે એઓ કન્નાણુપુરમાં રહેતા હતા એમણે આ શિષ્યશાસ્ત્ર-વિષયક ગ્રંથ ૧૭૭૨ની સાલમાં વિજયાદશમીએ પૂર્ણ કર્યો આ સવત્ વિક્રમ છે કે ૨૧૩ કે અન્ય કોઇ તે જાણવામાં નથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ તથા પ્રકરણોમાં વિલક્ષ્ણ છે પહેલા ' ગૃહનિર્માણ ' પ્રકરણમાં ૧૫૧ પદો છે, બીજા ' બિબપરીક્ષા ' પ્રકરણમાં ૫૩ છે, અને ત્રીજા ' પ્રાસાદ-વિધિ ' પ્રકરણમાં ૭૦ છે આમ કુલે ૨૭૪ પદો છે-ગાથા છે પ્રકરણોના નામ ઉપરથી વિષય વ્યક્ત થાય છે તેમ છતાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણરૂપે એ ઉમેરીશ કે બૂમિપરીક્ષા, દિક્ષાધન, બૂમિમાધન, દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ અને તેમના શસ્ત્રો, પ્રાસાદના પચ્ચીસ પ્રકારો ક્રત્યાદિ વિષે આ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે આ ગ્રંથમાંથી નવ ગાથા તેમજ આ ગ્રંથનો સક્ષિપ્ત પરિચય ૨૫ શ્લોકો-વિનયે " શિષ્યના બે જૈન ગ્રંથો " એ લેખમાં આપેલો છે ?

માર્ક'ડ ગ્રંથિએ કોઇ ગ્રંથ પાપ્યમાં રચ્યો હોય એમ પલ્લુહાવાગગ્જુની અમ્ભપદૈરસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૪૪અ) માંના રચ્યતત્ત્વાત્મક પદો પાપ્યમાં હોવાથી અનુમનાય છે

૧ આ લેખ " બુદ્ધિપ્રકાશ " (પુ-૮, અ ૧, પૃ ૨૨-૨૬) માં છપાયેલો છે એના આધારે એ અહીં આ બાબનો નોંધી છે

૨ " પેચ્છદ્ધ સો તસયાવરપણદ્ધસુરનરતિરિક્સજોણીય ।

एगम्व जगमिण महभूयविवज्जिय गुहिर ॥

एवंविहे जगमी पेच्छद्व जग्गोहपायव सहसा ।

मदरगिरिं व्व दुर्ग महासमुद्द व विच्छिन्न ॥

सधमि तस्स सयण अच्छद्व तहि बालओ मणभिरामो ।

सविद्धो सुद्धहिअओ मित्तकोमलकुचियसुकेसो ॥

हत्थो पसारिओ से महरिसिणो एद्द तत्थ मणिओ य ।

સાધ હમ વિલગ્ગસુ મા પરિહિસિ ઉદયવુદ્ધીણ ॥

શિલાલેખો

આપણા ભારતવર્ષમાં સૌથી જૂનામાં જૂના શિલાલેખો તરીકે રચ્મગોકનાં ધર્મશાસનોનો—ધર્મલિપિઓનો નિર્દેશ કરાય છે. આ ધર્મશાસનો બ્રાહ્મી અને ૪ખરોઠી લિપિમાં પાઘ્ય ભાષામાં કાતરાવાયેલાં છે. જૂનાગઢ પાસે આવેલા ‘ગિરનાર’ ગિરિની તળેટી, દહેરાદુન જિલ્લામાં પાલશી, પેશાવર પાસે શાહ્યાઝગઢી, પૂર્વ જિલ્લામાં ધવલી, ગંતમ આગળ જોગડા અને મુંબઈ પાસે સોપારા એ સ્થળોમાં આ ધર્મશાસનો—^૧શિલાલેખો કાતરાયેલાં મળી આવે છે. આ તેમજ બીજા પશુ પાઘ્યમાં લખાયેલા શિલાલેખો ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકાર તરફથી સંપાદિત થઈ ^૨Select Inscriptions bearing on Indian

તેણ ય ઘેતું હત્યે ડ મીલિઓ સો રિસી તઓ તસ્સ ।

પેચ્છહ ઉદરંમિ જયં સસેલવળકાળણં સવ્વં ॥”

૧ ભારતીય પ્રાચીન લિપિભાષા (પૃ. ૨)માં વીરસંવત્ ૮૪ના એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ છે. આ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. એને અંગે “વડલીસ્તમ-સ્વંડ લેક્ષ (ઈ. પૂ. ૪૪૩ અથવા ૩૭૩)” નામનો લેખ શ્રી. ખાલચન્દ્ર જૈને લખ્યો છે અને એ “અનેકાન્ત” (વ. ૧૦, ક્રિ. ૪)માં છપાયો છે. એમાં લેખકે આ વીરસંવત્ ન હોય તો નંદસંવત્ હશે એમ કહ્યું છે. ૨ ડૉ. ત્રિ. લ. શાહને મતે એમના નહિ પણ એમના પૌત્ર સંપ્રતિના છે. હુલ્ઝ (Hultzsch)ની કૃતિ Inscriptions of As’oka ઑફસર્કડથી ઇ. સ. ૧૯૨૪માં છપાયેલ છે. ૩ આ શિલાલેખગત ધર્મશ્રવણને અંગ્રેજીમાં ‘edict’ કહે છે. તેમજ ધર્મલિપિ અશોકના દૃઢપલટાનો ખ્યાલ આપે છે. ૪ ખરોઠી લેખોને અંગે ડી. બરો (Burrow)એ The Language of the Kharosthi Documents નામની કૃતિ રચી છે અને એ કેમ્બ્રિજથી ઇ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સ્ટેન કોનોકૃત Kharosthi Inscriptions ઑફસર્કડથી ઇ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયેલ છે. ૫ આ શિલાલેખોનું આકરણ એમ. એ. મેહેન્ડલે (Mehendale) દ્વારા તૈયાર કરાયું છે. એ “A comparative Grammar of the As’okan Inscriptions”ના નામે લેખરૂપે BDCRI (૩. ૩૨૫-૩૦)માં છપાયું છે. ૬ આ પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

History and Civilization (Vol 1) મા રજૂ કરાયા છે આમાંના કેટલાક શિલાલેખની પાષ્ટ્ય ભાષા ઉપર રેસ. અને કેટલાક ગિલાલેખની મ. ભાષા ઉપર પાષ્ટ્યની અસર જોવાય છે એમ જણાય છે કે લગભગ ઇ સ ની પહેલી મંદી સુધીના તમામ ભારતીય શિલાલેખો ' પાષ્ટ્ય ' મા છે

હાથીગુફાનો શિલાલેખ ' કલિંગ ' દેશના નરેશ ષખારવેલના રાજ્યના તેર વર્ષની હકીકત પૂરી પાડે છે જોધપુરની પશ્ચિમે આવેલા ધટિયાલા ગામમા પવિ મ ૯૧૮નો શિલાલેખ છે એની ભાષા

૧ આના Book I, Book II એમ વિભાગ પડાયા છે ૨ જુઓ પુસ્તક બીજુ, શિલાલેખ ૧૦, ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫ હતાદિ ૩ આ કુસ્મા ગ્ર (ભા ૩, પૃ ૮૭-૧૦૦) મા ડૉ ખૂલચદનો Jhama in Kalyan Des' s નામનો લેખ હપાયો છે એમા ' કલિંગ ' થી શુ સમજવુ એ વિષે પ્રારંભમા ઠાઠપોઠ છે ત્યાર બાદ ષખારવેલના શિલાલેખ, રાજ્ય અને સમય વિષે વિચાર કરાયો છે ૪ " અનેકાન્ત " (વ ૧) મા ષખારવેલને અગે હિંદી લેખો છે બામ ઊંઠલાલનો મહારાજ ચારવેલ (કિ ૫, પૃ ૨૮૪-૮), મુનિ કલ્યાણવિજયનો રાજા ચારવેલ ઔર હસકા વશ (કિ ૪, પૃ ૨૨૬-૮), હામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ ૫, પૃ ૨૬૭-૩૦૧), કલ્યાણવિજયનો રાજા ચારવેલ ઔર હિમવત ચેરાવલી (કિ ૬-૭, પૃ ૩૪૨-૩૫૦) અને હામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ ૧૧-૧૨, પૃ ૬૨૧), હાશીપ્રસાદ નથરવાલનો ચક્રવર્તી ચારવેલ ઔર હિમવત-ચેરાવલી (કિ ૬-૭, પૃ ૩૫૨), અને એમનો શ્રીચારવેલપ્રશસ્તિ ઔર જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા (કિ ૪, પૃ ૨૪૧-૨), ખુવચવિજયનો મહારાજા ચારવેલ સિરિકે શિલાલેખની ૧૪ વીં પક્ષિ (કિ ૩, પૃ ૧૪૨-૪) અને હામતાપ્રસાદનો સિરિ ચારવેલ કે શિલાલેખની ૧૪વીં પક્ષિ (કિ ૪, પૃ ૨૩૦-૨૩૧) ૫ આ જ વર્ષનો એક શિલાલેખ આ જ ગામમાથી—મ ડોરના પ્રતિહાર રાજા હકુના ગામમાથી સ મા લખાયેલો મળે છે એમા ગુજગત માટે ગુર્જરગ્રા ચપ્દ છે ૬ આ સમગ્ર શિલાલેખ વૂલનરૂત માહતપ્રવેશિકા (પૃ ૨૦૪-૨૦૭) મા હપાયેલો છે એનો હિન્દી અનુવાદ પૃ.

૪૦ મં છે. એમાં ૧૨૩ પલો છે. એમાં 'ગુજરાત' માટે ગુજરાત શબ્દ વપરાયેલો છે. લગભગ ધ.સના ૫૧૧ સૈકામાં થઈ ગયેલા વાસિષ્ઠોપ્પત્ર પુલુમાવિનો નાસિકનો શિક્ષાલેખ રાજના ભાટની મનોદશાનો ચિતાર રજૂ કરે છે. સાથે સાથે એની શૈલી પણ આકર્ષક છે. 'આન્ધ્ર' વંશના કેટલાક શિક્ષાલેખો પાઘ્યમાં મળે છે. આમ જ શિક્ષાલેખો પાઘ્ય ભાષામાં મળે છે એ આ ભાષાની રસોદપ્રિયતા સૂચવે છે.

પાલિ અને પેસાઈની પેઠે શિક્ષાલેખોની પાઘ્ય ભાષા પ્રાચીન ગણી શકાય અને સો. અને માગહી એના કરતાં અર્વાચીન ગણાય. કેટલાક પાઘ્ય શિક્ષાલેખો એના વિષયની મદત્તાને લઈને અને શૈલીની મનોહરતાને લઈને સાહિત્યની કૃતિનું માનવતું સ્થાન પામી શકે તેમ છે.

સિ ક્ષા ઓ

'નાગ' વંશના ભારશિવોએ ધ. સ. ૧૫૦થી ધ. સ. ૨૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. એ પરમ શિવભક્તોએ દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. એમણે 'પાઘ્ય ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમણે પોતાના સિદ્ધાઓ ઉપર આ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.'^૩ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર દ્વારા સંપાદિત

૨૦૮-૨૧૦માં અપાયેલો છે. મારવાડનો આ સૌથી પ્રાચીન શિક્ષાલેખ છે એમ "નૈન સાહિત્ય સંમેલન"ગત "મારવાડક સળસે પ્રાચીન શિક્ષાલેખ"માં સૂચવાયું છે.

૧ આનાં ૧૬મા અને ૨૨મા પદ નીચે મુજબ છે:—

“વરિસસણસુ અ જવસું અદ્વારહસમગલેસુ ચેતમ્મિ ।

જવલ્લત્તે વિહુહત્થે વુહવારે ધવલવીઆ ॥ ૧૯ ॥”

“તેણ સિરિક્કુણં જિણસ્સ દેવસ્સ દુરિઅણિહલણં ।

કારાવિઅં અચલમિમં ભવણં મત્તીણ સુહજણયં ॥ ૨૨ ॥”

૨ નાટકોમાં સ્ત્રી વગેરે પાઘ્ય ભાષા બોલે છે એ પણ આ ભાષાની લોકપ્રિયતાને આભારી ગણાય છે. ૩ જુઓ શ્રી. ડુંગરસી ધરમશી સંપત્તનો ભા. વિ. (વ. ૨, અ. ૨)માં છપાયેલો લેખ નામે “ભારતવર્ષનું મહાન વાકાટક સામાન્ય” (પૃ. ૧૫૧).

શિલાલેખોના અન્યમા સિક્કાઓને પણુ-રથાન અપાયુ છે એટલે આ સબધમા આ અન્ય જોવો ધટે.^૧

આ પ્રમાણે આપણે કયા કયા વિષયને અંગે પાઠ્યમાં અને ખાસ કરીને ૪૦ મંમાં કઈ કઈ કૃતિઓ ઇત્યાદિ છે તેનું વિહંગાવલોકન કર્યું એટલે હવે વિવિધ પાઠ્ય ભાષાઓ પૈકી કઈ ભાષામાં કયા કયા વિષયની કેવી અને કેટલી કૃતિઓ છે એ બાબત વિચારીશુ અને સાથે સાથે “અપભ્રંશ” સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખીશુ

ભાષાદીઠ સાહિત્ય

અહમગાદી સાહિત્ય—ગદ્ય કરતા પદ્યની ભાષા વધારે પ્રાચીન છે એમ આ સાહિત્યગત આધાર વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે જોનાના ૪૫ આગમો અને ૫ ચરુત એટલું અં માં સાહિત્ય ગણાય છે ૨ આ પૈકી ૩ આગમોને અંગે મે આં આં અં (ભા ૧) માં, HCLJ માં તેમજ આગમોનું દ્વિગ્દર્શન એ કૃતિમાં વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે એટલે અહીં હું એટલું જ કહીશ કે અં માં સાહિત્ય એ ધાર્મિક (લોકાત્તર) સાહિત્ય છે અને તે પણ જોનાની અને તેમાં પણ શ્વેતાખરોની એ સર્પિત છે લૌકિક યાને ધર્મનિરપેક્ષ (secular) સાહિત્ય આ ભાષામાં હોવું તો જોઈએ પણ એ બહુધા નાશ પામ્યું છે આમ આજે જે અં માં સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર કે નાટકને લગતી એકે સળંગ કૃતિ નથી.

૧ સમુદ્રગમના સિક્કા પર ચીની ગીતિનું સ્મરણ કરાવનાર લિપ્યાધિલેખન પદ્ધતિએ લખાયું છે ૨ ડૉ. શુભિંગે થોડા વખત હપર અધિભાષિત (પા. હસિ-ભાસિય) નું સંપાદન કર્યું છે ૩ આગમોને અનુવર્ણીને—નજી એના વિવરણરૂપ ન હોય તેમ ૪૦ મંમાં ત્યાયેલ ઓપનિર્ણયપ્રદાર, કાયોત્સર્ગોદ્ધાર, અતિકમલોદ્ધાર, અત્યાખ્યાનોદ્ધાર અને શાલિભદ્રસૂરિદ્વય અત્યાખ્યાનવિચાર તેમજ વદનકચુલિ, વદનકસ્તવોદ્ધાર, ઘડાવચ્ચકોદ્ધાર અને ક્ષામાચિકોદ્ધારની નોંધ પ. ૪ માં સં.ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૫-૭) માં છે

૧ મરહટ્ટી સાહિત્ય—શ્વે. અનાગમિક સાહિત્ય જ. મંમાં છે. આગમોની રનિજ્ઞુતિઓ અને એનાં વેલાસ તથા ય્યુદ્ધિયોના અમુક ભાગો તેમજ વ. હિંડી અને પઉમચરિય એ જ. મં સાહિત્યના પ્રાચીન નમૂના છે. સ. ચંતો પદાત્મક ભાગ આ ભાષામાં છે અને ગદાત્મક ભાગ સો.ની અસરવાળો છે. ઇ. સ.ના નવમા સૈકામાં રચાયેલી વૃત્તિથી વિભૂષિત ઉપએસમાલા પશ્ચ. મં સાહિત્યનો ભાગ છે. ઇ. સ.ના ખીજા-ત્રીજા સૈકાથી મંમાં શ્વે. વિદ્વાનોએ કૃતિઓ રચી છે અને આજે પણ એ પ્રવૃત્તિ અંશતઃ ચાલુ છે. ગીતો અને પદ્યો માટે પમંતો અને એજ હેતુ માટે આગળ જતાં 'અવહટ્ટ'નો ઉપયોગ કરતાં એ ખંતેને સાહિત્યનો ભાષા તરીકેનું ગૌરવવંતું સ્થાન મળ્યું.

સોરસેણી સાહિત્ય—દિ. પાઇય કૃતિઓ મોટે ભાગે જ. સો.માં છે. કુમારકૃત ૭ખારસાણુવેદ્ધા યાને કત્તિકેયાણુવેદ્ધા, દેવસેનકૃત ૮દ્ધંસાણુસાર્ અને ૭૬૭ ગાથાનો ૧૦ભાવસંગહ, નેમિચન્દ્ર (વિ. સં.

૧ ધરમેવએસમાલાના વિવરણ (પૃ. ૪)માં જયસિંહસૂરિએ અટવીડું વર્ણન કરતાં આ ભાષાને અંગે કામિની અને અટવીના પક્ષમાં પણ ઘટાવી શકાય એવા વિશેષણો વાપર્યા છે. પ્રસ્તુત લખાણ નીચે મુજબ છે:—

“ સલલિયપયસંચારા પયડિયમયણા સુવળ્ણરયણેજ્ઞા ।

‘મરહટ્ટય’ભાસા કામિણીં ચ અટવી ચ રેહંતિ ॥ ”

૨-૪ આની માહિતી માટે જુઓ HOLJ (ch. VI) અને આણમેનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૨૨૨-૨૨૫). ૫ જુઓ મુચ્છકટિકમાંનાં મં પદ્યો. ૬ ગીતગોવિન્દ સૌથી પ્રથમ ‘અવહટ્ટ’માં હશે અથવા આ નતનું સાહિત્ય ‘અવહટ્ટ’માં હોય તેને સં. ૩૫ અપાયું હશે એમ આ. ધુ. રમા. અં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૫)માં ઉલ્લેખ છે. ૭ આ ૪૮૯ ગાથાની કૃતિ નાચારંગ ગાંધી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ૮ જુઓ પૃ. ૧૬૫. ૯ આમાં શ્વે. વગેરે દસ સંપ્રદાયોનાં મંતવ્યોની આલોચના છે. દ્રાવિડ, ચાપનીય, કાષ્ઠા, મથુરા અને ભિલ્લય એ દિ. સંઘા વિષે પણ ઉલ્લેખ છે. ૧૦ મા. દિ. જૈ. અં.માં વિ. સં. ૧૯૦૮માં છપાયો છે.

૭૪૫)ની ૧પાએ કૃતિઓ, કુંદકુંદની બધી કૃતિઓ તેમજ આ ૨પૂર્વે નિદેશી કૃતિઓ પણ જાન સોના છે

નિત્ય પાઠ કરવામા દિન સોના રચાયેલ 'ભક્તિ'નો ઉપયોગ કરતા હોય એમ લાગે છે આ એમનું ભક્તિ-સાહિત્ય છે

સોના સાહિત્યની સ્થિતિ બાકરજી વગેરે (technical) વિષયોને અંગે અંશ માં જોવી છે સોનાનો ઉપયોગ નાટકોમા થયો છે

માગહી સાહિત્ય—માગહી ભાષામા રચાયેલી કેાઇ પણ વિષયની સ્વતંત્ર એક કૃતિ અસાર સુધી તો મળી નથી, પરંતુ આ ભાષાને કેટલાક નાટકોમા સ્થાન અપાયેલું છે ડૉ. પિંશેલે કહિકા રૂઝમા નિમ્નલિખિત પાત્રો આ ભાષા બોલે છે એમ સૂચ્યું છે —

નાટક

પાત્રો

૪મુશ્કટિક

પેશકાર, રચાવરક, સવાહક, કુલીલક, વધમાનક, બે ચડાળ અને રોહસેન.

અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ

ધીવર, રાજપુરુષ અને સર્વદમન

૧ ખવણાસાર, ગોમ્મટસાર, તિલોયસાર (વિશ્વચંદ્રનાને લગતી કૃતિ, જુઓ પૃ ૧૬૪), દવસ ભણ અને લલિતમાર ૨ જુઓ પૃ ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫ ને ૧૭૫ મૂલાચાર (અ ૧૦)ની ગા ૮૭-૯૦ તે મૂળે સ્તંભ-પથરજી (કડ ૨)ની ૪૦-૪૩ ગાથા છે ૩ હ સ ૧૦૫૦મા સુભાષિતરત્નસ કોહ અને વિ સ ૧૦૭૩મા પથસ ગ્રંથ યાને સ ગોમ્મટસાર રચનારા અમિતગતિએ ભગવદ્ગીતાના હજારના પદ્યોમાં સ અનુવાદરૂપે ભગવતી-આરાધના નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે આ ગ્રંથ સોલાપુરથી હ સ ૧૯૩૫મા પ્રસિદ્ધ થયો છે સ મા યોગસારપ્રાભુતના રચનારનું નામ પણ અમિતગતિ છે, પણ એઓ આ અમિતગતિના દાદાજીના ગુરુ હશે એમ જ સિ ભા (ભા ૮, જિ ૧, પૃ ૩૪)મા દલેખ છે ૪ આ નાટકમા અર્ધશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અને રાજદારી ખટપટાનું નિરૂપણ છે સ્વામી તરફની વફાદારી, મિત્રરનેહ છત્યાદિ આર્થ સંદર્ભોનો ઉત્કર્ષ આહી આનેખાયો છે ૫ રાજારના શ્લોકો અને વિનોદોથી એનું માગહી વસ્ત્ર (બધમા અને પદમા) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે એવી રીતે રુધિરપ્રિય અને જસાગદા દ્વારા સુધનું વર્ણન પણ આકર્ષક છે

ના ટ.કે

પા ત્રો

પ્રબોધચન્દ્રોદય

ચાર્વાકશિષ્ય અને ઉત્કલદૂત.

૧સુદ્રારાક્ષસ

દાસ, જૈન ભિક્ષુ, દૂત, સિદ્ધાર્થક અને સમિદ્ધાર્થક (ન્યારે તેઓ ચંડાળ અને છે ત્યારે).

વેણીસંહાર

રાક્ષસ (રુધિરપ્રિય) અને એની પત્ની (વસાગંધા).

મલ્લિકામારુત

હસ્તિપાલક.

નાગાનંદ

નોકરચાકર.

ચંડકૌશિક

ચંડાળ અને ધૂર્ત.

ધૂર્તસમાગમ

નાષિત.

હાસ્યાર્ણવ

સાધુ હિંસક.

લટકમેલક

દ્વિગંધર ભિક્ષુ.

અમૃતોદય

જૈન ભિક્ષુ.

પેસાઈ સાહિત્ય—પેસાઈ ભાષામાં રચાયેલી એક પણ કૃતિ પૂરેપૂરી મળતી નથી. ધર્મકથાની જેમ આદર અને લોકપ્રિયતા પામેલી કથા તે વર્ણકહા યાને બિહુકહા છે. આ ગ્રન્થ પ્રાચીન ભારતની લૌકિક વાર્તાઓનો એક આકર-ગ્રન્થ હતો. રખાણ, રસુખન્ધુ, ૪૬ડી, પાંજનસેન, કંધનંજય, ઉધનિક, વંધનપાલ, હુમચન્દ્ર વગેરે અનેક સં. કવિઓએ આ કૃતિની સાદર અને સાનંદ નોંધ લીધી છે.^{૧૦}

૧ પૃ. ૧૦ આ. ૧૦ (પૃ. ૨૧૯)માં વિશાખદત્તની આ કૃતિ છઠ્ઠા શતકથી થોડા ચરણમાં રચાયેલી અને ફિરાતાજીનીય એનાથી પહેલાં—છઠ્ઠા શતકથી વહેલાં રચાયેલી સંભવ દર્શાવાયો છે. ૨ જુઓ હર્ષચરિત (પીઠિકા, ૨૬૦. ૧૭). કાદરખરીના વસ્તુના પાચાસે વર્ણકહા હશે એમ મનાય છે. ૩ જુઓ વાસવદત્તા. ૪ જુઓ કાવ્યાદર્શ (૧, ૩૮). ૫ જુઓ આદિપુરાણ (૧, ૧૧૫). જિનસેને કહ્યું છે: “પુરાતનં પુરાણં સ્યાત્ તન્મહન્મહદાશ્રયાત્”. ૬ આ દશરૂપકના કર્તા છે. જુઓ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિ (પૃ. ૩૩-૩૪). ૭ આ કંધનંજયના ભાઈ છે. એમણે દશરૂપકની ટીકા (પૃ. ૩૪)માં બૃહલ્લથાનો સુદ્રારાક્ષસના મૂળ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. ૮ જુઓ તિલકમંજરી (પૃ. ૩). ૯ જુઓ હૈમં કાવ્યાનુશાસન (અ. ૮, સુ. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ. ૧૦ ખાણદિની કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણો વ૦ હિંડી (પ્રથમ અંક)ના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૬)માં અપાયા છે. જિનસેનની કૃતિ વિષે આહી ઉલ્લેખ નથી.

‘વિસેસનિસીહ્યુદિણમા લૌકિક’ કામકથા તરીકે નરવાહુજીદત્ત-
કહાનો ઉલ્લેખ છે તે બૃહત્કથાના નાયક ‘નરવાહન’દત્તને જ ઉદ્દેશીને
હોવાથી તો આ યુદિણ પદ્ય વર્ણકહાને જ નિર્દેશ છે એમ કહેવાય.
ઉદ્ધવોતનસરિત કુવલયમાલાના મગલાચળમા ગુણાલ્યની અને
એમની આ કૃતિ વર્ણકહા (બૃહત્કથા) ની નીચે મુજબ પ્રશ્નમા છે -

“ સકલકલાગમનિલયા સિક્ષાવિચક્રદયણા સુમુહ્યદા ।

કમલાસળો ગુણદ્વો સરસ્વદૈ જસ્ત વહ્નકદ્વા ॥ ”

અર્થાત વર્ણકહા (બૃહત્કથા) એ સકળ કળાઓના બોધ માટેનો
ભાગર છે, કવિજનોની અધ્યાપિકા છે, રસુદર વદનવાળાને આહ્વાદક છે,
અને એ ગુણાલ્ય નામના ધ્રુવાની સરસ્વતી છે

દક્ષિણ ભારતના ૪ સની છઠી સદીના એક તામ્રપત્રમા અને
‘કામોડિયા’ના નવમી સદીના એક શિલાલેખમા બૃહત્કથાનો ‘ગૌરવપૂર્વક’
ઉલ્લેખ છે આ કથારમણીની રાણી આજે આપણાથી રિસાર્થ ગઈ છે

૩. રૂપાન્તરો—વર્ણકહાના ત્રણ સરિત રૂપાન્તરો મળે છે (૧)
પાયમા કે જઢા સૈનામા થઈ ગયેના બુધસ્વામીએ નેપાલમા રચેલો
બૃહત્કથાશ્લોકસમ્રહ, (૨) અગિયારમા સૈનાના સોમદેવ બેટ
કાશ્મીરમા રચેલો કથાસરિતસાગર અને (૩) અગિયારમા સૈનાના
દ્વેમેન્દ્રે કાશ્મીરમા રચેલી ‘બૃહત્કથામ જરી’ ૫ બુધસ્વામીના રૂપાન્તરથી

૧ કાલિદાસે મેઘદૂત(પૂર્વમેઘ, શ્લોક ૩૧)મા “ બૃહત્કથાના નાયક નરવાહન-
દત્તના પિતા ઉદયનની કથામા નિપુણ એવા અવન્તિવાસી આમવૃક્કોનો ઉલ્લેખ ”
કર્યો છે એમ ઉપયુક્ત ઉપોદ્ધાત (પૃ ૬)મા કહેવાયુ છે, પણ ઉદયનને આ
નામનો પુત્ર હોવાની સળગ સાબિતી છે એમ કોઈ કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે
૨ ‘આર્થા’ સુદર વચન ‘જીવનાર’ એવો અર્થ કરાય ‘સુમુલકન્દા’
એવું સમીકરણ કરતા અન્ય અર્થ થઈ શકે છે ૩ જુઓ પૃ ૬૫ ૪ દક્ષિણ
ભારતમા વામનમટે ‘બૃહત્કથામ જરી’ રચી છે એનો ચોડાક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ
થયો છે ૫ P L O I O (પૃ ૨૫)મા ‘એવો ઉલ્લેખ છે કે લગભગ ૪ સના
આઠમા સદીમા થઈ ગયેલા બુધસ્વામીએ રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસમ્રહ એ
સૌથી પહેલું સં-રૂપાન્તર (version) છે

ખીજાં બે રૂપાન્તરો કેટલીક મહત્ત્વની બાબતમાં જુદાં પડે છે. બંને કાશ્મીરી રૂપાન્તરોમાં અદાર અદાર લૂંબ(ભ)કા છે. બૃહત્કથાસ્લોક-સંબ્રહ્મતો જેટલો ભાગ મળે છે તેમાં ૨૮ સર્ગો છે અને ઘણા સર્ગને અંતે 'લાભ' શબ્દ છે.

વિષય—રૂપાન્તરો વિચારતાં એમ લાગે છે કે કૌશાંખીના અધિપતિ વત્સરાજ ઉદયનના પુત્ર નરવાહનદત્તનાં વિવિધ પરિભ્રમણો અને પરાક્રમો તેમજ અનેક માનવ અને વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથેનાં એમનાં પાણિગ્રહણો વર્ણકહામાં નિરૂપાયાં હશે. વળિંડી જેતાં એમ લાગે છે કે વર્ણકહામાં કથાપીઠ તેમજ ઉપસંહાર હોવાં જોઈએ. (૧) કથાપીઠમાં ઉદયન અને એની રાણીઓની કથાઓ, (૨) કથામુખમાં કથા કહેનાર તરીકે નરવાહનદત્તનો પરિચય, (૩) નરવાહનદત્તે વર્ણવેલી 'લંબો'ની શ્રેણિ અને (૪) ઉપસંહાર એ પ્રમાણે વર્ણકહામાં વસ્તુની આયોજના હશે એમ લાકોતેનું માનવું છે.

રચના—સમય—વર્ણકહાનાં બે સંસ્કૃત રૂપાન્તરો પ્રમાણે ૧ ગુણાદ્ય કૃતિ એ 'પ્રતિષ્ઠાન'ના રાજા સાતવાહનના સમકાલીન થાય છે. આ સાતવાહન તે જ શકપ્રવર્તક રશાલિવાહન હોય એમ જણાય છે. આ હિસાબે આ અદ્ભુત કથાની રચના ઇ. સ.ની શરૂઆતમાં થઈ છે એમ કહી શકાય. વળિંડી જેવા બૃહત્કથાના પ્રાચીનતમ રૂપાન્તરનો વિચાર કરતાં ડૉ. આલ્ફ્રેડ નીચે મુજબ કહે છે:

“ ડૉ. બ્રુહરની જેમ ગુણાદ્યને ઈસવી સનની પહેલી કે બીજી શતાબ્દીમાં અથવા લાકોતેની જેમ ત્રીજી શતાબ્દીમાં મૂકવાને બદલે—વધારે પ્રાચીન સમયમાં નહીં—તો ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમાં આપણે જવું જોઈએ. ” ૩

૧ એઓ જૈન હતા કે કેમ એ સંબંધી કોઈ નિર્ણયાત્મક ઉલ્લેખ જોવાતો નથી. એઓ ચારણ હતા એવું ચારણી અનુમાન છે. જુઓ ચાં ચાં સાં (પૃ. ૨૧), ૨ આને અંગે લીલાવર્ણકહાની અગ્રેણ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૬-૫૮) માં જાણવો છે. ૩ જુઓ વળિંડીનો ઉપોદ્ધાવ (પૃ. ૧૦).

વરરુચિએ અને ચડે પોતપોતાના પાઠ્યને લગતા વ્યાકરણમા પેસાર્ધ ભાષાના લક્ષણો સમજાવતા માટે ઉદાહરણો આપ્યા છે, પણ એ તો છટાછવાયા શબ્દો પૂરતા છે

હ્રેમચન્દ્રસૂરિએ સિ હે (અ ૬, પા ૪, સૂ ૪૨૬)ની સ્વોપગ વૃત્તિમા ચૂલિયાપેસાર્ધમા ગૂઠાયેલા બે પદો આપ્યા છે સરસ્વતી-ક ઠાલરણુ (પ્રકાશ ૨, પદ ૧૭)ના વિવેચનમા ઉદાહરણરૂપે પહેલુ પદ છે અને આજડ આ પદની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે આ બૃહત્કથાનો આદિ નમસ્કાર છે અને આ પેસાર્ધી ભાષા છે

કુમારવાલચરિય (સ ૮)મા શ્લો ૬-૧૧ પેસાર્ધમા છે ઉદ્ધોતન-સૂરિકૃત કુનલયમાલિમાનુ કેટલુક લખાણ પેસાર્ધમા છે પેસાર્ધ સાહિત્યના જૂનામા જૂના નમૂના તે અશોકના શાહવાઝગદી અને મનસેહરામા કાતરાયેલા શિનાલેખો ગણાય છે

ચૂલિયાપેસાર્ધ-સાહિત્ય—આ ભાષામા આજે એકે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી, બાકી સિં હેં (અ ૮, પા ૪, સૂ ૪૨૬)ની સ્વોપગ વૃત્તિમા બે પદો, કુમારવાલચરિય (સ ૮)મા શ્લો ૧૨ ને ૧૩, હુમ્મીરમદ-મર્દનમા ગોરી-ઇસપ અને મીનત-શ્રીકાર એ બે પાત્રોનુ કથન તેમજ મોહપરાજય (અક ૪)મા શૂના અને મારી એ બે ભેનોનુ વક્તવ્ય તેમજ કેટલાક છ અને આઠ ભાષામા રચાયેલા સ્તોત્રગન પદો એ આ ભાષામા ગૂઠાયેલા સાહિત્યના નિદર્શનરૂપ છે જેમ માગદી અને પેસાર્ધ સાહિત્યમા એકે સતત કૃતિ મળતી નથી તેમ ચૂલિયાપેસાર્ધ માટે સમજાવુ

અગત પાઠ્ય કૃતિઓ—પાઠ્ય ભાષામા જેમ અખડિત સ્વતંત્ર કૃતિઓ મળે છે તેમ આ ભાષામા લખાયેલા અશો અન્યાન્ય કૃતિઓમા પણ જોવાય છે દાં તં નાં શાં (અ ૧૭)મા મંમા લખાણુ છે ૨

૧ જુઓ લાં વિં (૧ ૩, અ ૧)ગત “ગુણાદય કવિની બૃહત્કથાનો આદિ શ્લોક” ૨ આનુ અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ સહિત સપાદન એમ એમ ઘોષે “The date of Bhāratīyaśāstra” એ લેખમા ક્યું છે આ લેખ J D L (Calcutta, 1934)મા પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

આ વિચારતાં આ^૧ સમયમાં તો ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય રચાયું જ છે, પરંતુ અસંદિગ્ધપણે ઇ. સ.ના આઠમા સદ્કાની પૂર્વેની ગણી શકાય તેવી કોઈ સળંગ કૃતિ સર્વથા ‘અવહટ્ટ’માં રચાયેલી મળતી નથી. વિશેષમાં જે કોઈ કૃતિઓ હાલમાં મળી આવી છે તેમાંની લગભગ અધી જોન કૃતિઓ છે. ઇ. સ. ૭૭૬માં રચાયેલી કુવલયમાલામાં કેટલુંક લખાણ ‘અવહટ્ટ’માં છે. રવિકેમોર્વશીય (અં. ૪)માંનાં કેટલાંક પદો અને સરસ્વતીકંઠાભરણમાંનાં કેટલાંક અવનરણો ‘અવહટ્ટ’માં છે. વળી સિંહ હેન્ની સ્વોપસ યજ્ઞતિમાં, કુમારવાલચરિયમાં અને છંદો-ડનુશાસનમાં પણ ‘અવહટ્ટ’માં પદો છે.

૧ ખાણભટ્ટથી લૂના—છટ્ટા શતકના અંતમાંના ભામહે કાવ્યાલંકાર (૧, ૨૮)માં ‘અપભ્રંશ’માં પુષ્કળ કથાસાહિત્ય હોવાનું કહ્યું છે. જુઓ ૫૦ એન્ આન્ (પૃ. ૨૮૨). ૨ વૈદિક કાળની એક પ્રણયકથાને આમાં ગૂંધી લેવામાં આવી છે. આ નાટક આધ્યાત્મિક રૂપક પણ ગણાય તેમ છે. જુઓ જીવન અને સંસ્કૃતિ (પૃ. ૧૧). ૩ એકંદર ૩૧ પદો છે. એ કાલિદાસના નથી એમ માનનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબની દલીલો રજૂ કરે છે:—

(૧) એસ. પી. પાંડિતે જે આઠ હાથપોથી ઉપરથી આ નાટક સંપાદિત કયું તેમાં ફક્ત બેમાં જ આ પદો છે. (૨) લૂકના દીકાકાર કાટ્યવેમે આ પદો ઉપર દીકા રચી નથી. (૩) ઘણાંખરાં પદો પુનરુક્તિરૂપ છે. (૪) આ પદો પાઘયમાં છે એટલે રાજ જેવું પાત્ર એ બોલે નહિ. (૫) આમાંનાં અપભ્રંશ પદોને કાલિદાસનાં માનતાં અપભ્રંશ સાહિત્યનો સમય ધણો પ્રાચીન માનવો પડે.

આની વિરૂદ્ધની દલીલો નીચે પ્રમાણે અપાય છે:

(૧) આ પદો રાજ બોલતો નથી, પણ પડદા પાછળથી કેટલાક નટો બોલે છે, અથવા તો પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં રહેલાં પાત્રો બોલે છે. ગમે તે હો, આ પશ્ચાદ્ભૂમિકાના સંગીતની ગરજ સારે છે અને ઉન્મત્ત રાજની વિવિધ હીલચાલોને મોટા ચોગ્ય વાતાવરણ ખડું કરે છે. (૨) આ પદો ‘ધ્રુવા’રૂપ છે. (૩) ચોથા અંકના સંગીતવિધાનની રમણીયતામાં વૃદ્ધિ કરવા કાલિદાસે આ પદો ચોગ્યા છે.

૪ ‘અપભ્રંશ’ મુક્તકોમાં જે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક ઉદ્યોગો છે તેનું દિર્ઘર્ષન Jaina Antiquary (Vol. XI, No 11)માં છપાયેલ “The Purāṇic & Historical References in the Apabhramśa

અધિવ્રમ થન—વાગ્બટના અલ કારતિલકમા આ કૃતિનું નામ ડા પિશેનના જોવામા આવ્યું હતું કોઈ સળગ અને સ્વતત્ર ‘અવહટ્ટ’ કૃતિના દર્શનનો લાલ એમને મળ્યો ન હતો, જોકે એમની એ જાતની ઉત્કટ ઉત્કંઠા હતી. એના પરિણામે તો ‘અપભ્રંશ’ના અભ્યાસને ઉપયોગી અને વેગીલો બનાવાય તેની સામગ્રી એમણે એકત્રિત કરી પોતાના પાઠ્ય ભાષાના વ્યાકરણની પૂર્તિરૂપે ‘અપભ્રંશ’ના અનંતરણને “Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa”ના નામથી બર્લિનથી ઇ સ ૧૯૦૨મા પ્રસિદ્ધ કર્યા

હાહાકોસ—ઇ સ ૭૦૦ની આસપાસ થયેલ કાવ્ય અને અરહ દારા રચાયેલી આ રૂતિ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ શોધી હતી

હરિવસપુરાણ અને પદ્મિન્યરિય—સંગ્રહ ૧૮,૦૦૦ શ્લોકમા પ્રમાણનાળું અને ૧૧૨ સધિમા રિભક્ત હરિવસપુરાણ અને ૧૨,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુક અને ૯૦ સધિવાળું પદ્મિન્યરિય ચત્રવજ્રુએ રચેલા છે એ અને અપૂર્ણ ગ્રહેતા એ એમના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંબૂએ પૂરા કર્યા ‘હરિ’ વશ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આ હરિવસપુરાણમા ભામહ, દંડી, બાણ, હરિવેણ અને ચલિમુહ વિષે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે આ પદ્મિન્યરિયમા રવિવેણ, ભામહ અને દંડી વિષે નિર્દેશ છે આ ઉપરથી આ બંને ગ્રંથો ઇ સની ૭મીથી ૧૦મી સદીના ગાળામાં રચાયેલા છે એમ આપણે મહજ માની શકીએ આમ આ બામત

stanzas of Hemacandra નામના લેખમા છે Jaina Antiquary (Vol I, No XI, pp 20-26)માં પ્રો સિએન્દ્રનાથ ઘોસાવનો “Women in Separation (Prasita-bhartṛkū) in the Apabhramśa strophes of Hemacandra” નામનો લેખ છપાયેલ છે

૧ Ein Nachtrag zur Grammatik der Prākṛit Sprachen ર આ ઇ સ. ૧૯૨૮મા એમ શહિદુલ્લાએ સપાદિત કરી હતી. એની નવી આવૃત્તિ ડા ખી. સી. બગચી (Bagchi)ને હાથે ઇ સ ૧૯૩૬મા તૈયાર થઈ બહાર પડી છે ૩ ન્યૂઓ પી. ૨૧૦૫ પહેલું ટિપ્પણ.

તેમજ આ બંને દિગંબરીય ગ્રંથોના પ્રારંભિક અને અંતિમ પદો જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૧, પૃ. ૩૫-૩૬)માં અપાયેલાં છે.

૧ પરમરૂપપયાસ અને જોગસાર—દિં નોધન્દુ (યોગેન્દુ)એ આ બે ‘અનહદ્’ કૃતિઓ રચી છે. ડા. ઉપાધ્યેએ એમનો સમય ઇ સ.નો છઠ્ઠો સૈકા સૂચવ્યો છે પણ એ કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી, જોકે તેઓ એમને હિમચંદ્ર કરતાં તો પ્રાચીન ગણે છે.

પરમરૂપપયાસ બે મહાધિકારોમાં વિભક્ત છે. પહેલામાં ૧૨૬ (૧૨૩+૩) અને બીજામાં ૨૧૯ (૨૧૪+૫) પદો છે. એમાં ૨એકેક પદ ચક્ષુધરામાં, ૪માલિનીમાં અને ચતુષ્પદિકામાં, પાંચ પદો ગાથામાં અને બાકીના ૩૩૭ દોહામાં છે. પહેલાં સાત પદોમાં પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણમાં ગ્રંથની ઉત્થાનિકા છે. શ્લો. ૯-૧૪માં આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારોનું સ્વરૂપ છે. શ્લો. ૧૫-૨૪માં વિકલ-પરમાત્માનું અને સાર ‘પાદ ૨૪ પદોમાં સકલ-

૧ આની રચના ભટ્ટ પ્રભાકરને માટે કરાઈ છે “શયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્ર-માલા”માં આ કૃતિ બ્રહ્મદેવની સંં દીકા સહિત ઇ. સ. ૧૯૧૫માં છપાઈ છે. આ ઋષભદાસ જૈનના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે S B J માં ઇ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ૨૦ જૈન શાંમાં ઇ. સ. ૧૯૩૮માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સંં છાયા, બ્રહ્મદેવની સંં દીકા, દૌલતરામની હિંદી ભાષા-દીકા, પાકાન્તરો અને ડા. ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમજ એનો હિંદી સાર છે. વળી આમાં સંં છાયા અને પંં જગદીશચન્દ્ર શાસ્ત્રીના હિંદી અનુવાદ સહિત જોગસાર છપાયો છે. ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવનામાં સારાશ, જૈન સાહિત્યમાં જોધન્દુનું સ્થાન, પંં પંગત દાર્શનિક મંતવ્ય અને ગૂઢવાદ (mysticism), પંં પંં અને સંં હેંની અપભ્રંશ ભાષાની તુલના, પંં પંંની બે કતક દીકા અને હાથપોથીઓનું વંશવૃક્ષ, અપભ્રંશાદિ કૃતિની સંં છાયાનો તીવ્ર વિરોધ ઇત્યાદિ બાબતો છે. ૨ બુદ્ધો પૂ. ૭૧. ૩ આ છંદમાં કોઈ યોગીન્દ્રે સિદ્ધના ગુણોત્કર્ષનરૂપે આઠ પદોની એક કૃતિ પાંચમાં રચી છે; છેલ્લું પદ સંંમાં છે. નિર્જાત્માપ્ટક (પ્રા. નિયેષ્પટ્ટક)ને નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં ગ્રંથાંક ૨૧૩પે છપાઈ છે. ૪ જિન-વલ્લભસૂરિદ્વિત ‘ઉદતાસિદ્ધકમ’થંત્ર યાને ક્ષણ-અનિત-શાન્તિ-સ્તોત્રનાં ૧૭ પદો પૈકી પ્રથમ અને અંતિમ પદ સિવાયનાં ૧૫ પદો ભાક્ષિનીમાં છે.

પરમાત્માનુ નિરૂપણ છે પછીના ૬ પદોમા જીવના પરિમાણ વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, કર્મ, નિશ્ચય-સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાત્વ ઇત્યાદિ બાબતો છે બીજા મહાધિકારમા શરૂઆતમા દસ પદોમા મોક્ષનુ રવરૂપ, એકમા મોક્ષનુ કૃણ અને રહમા નિશ્ચય અને વ્યવહારથી મોક્ષ-માર્ગ નિર્ધારાયા છે પછીના આઠ પદોમા અભેદ-રત્નત્રય, ૧૪મા સમભાવ, ૧૪મા પુણ્ય અને પાપની સમાનતા અને ૪૧મા શુદ્ધ ઉપયોગ વિષે પ્રરૂપણ છે અતર્મા પરમ સમાધિનુ કથન છે. કુન્દકુન્દના ૧ મોક્ષપાપાહુડ અને પૂજ્ય-પાદના રસમાધિશતકનો જોઈ-દુએ પુષ્કળ લાભ ઉઠાવ્યો છે

જોગસારમા ૧૦૪ દોહા, બે સોરઠા (શ્લો ૩૮ ને ૪૪) અને એક ચો રાઇ (શ્લો ૩૯) છે ૫૦ પંતો વિષય તે જ આનો વિષય છે આમા આત્મજગૃતિ પર બાર મૂકાયો છે

નયચક્ર—વિ સ ૯૯૦મા ૬ સણુમાર રચનારા દિં દેવસેને આ અથ 'દોહા' છદમા અવદહમા ગયો હતો, પણ તે મમયના સમાલોચકને—શુભકરને એ છદ પસદ નહિ પડારથી એ દેવસેનના શિષ્ય માઇદલધવલે એને 'ગાથા'મા ફેરવી નાખ્યો આજે આ 'અવદહ' કૃતિ મળતી નથી પણ એનુ પાઘ્ય રૂપાતર મળે છે એમ એના અતમાની ગાથાઓ જોતા જણાય છે આ કે બીજા કોઈ દેવસેને ૨૫૦ દોહામા સાવધાધાર રચ્યો છે

હરિવ સપુરાણ—૧૨૨ સધિમા ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ દિં ધવલે રચી છે એઓ વહેવામા વહેલા ઇ સ ની ૧૦મી સદીમા અને મોડામા મોડા ૧૧મી સદીમા થયા હોય એમ લાગે છે

૧ દસણુ (ગા ૩૬), સુત્ત (ગા ૨૭), ચારિત્ત (ગા ૪૪), બોહ (ગા ૬૨), બાવ (ગા ૧૬૩), મોક્ષ (ગા ૧૦૬), સિબ (ગા ૨૨) અને સીલ (ગા ૪૦) એમ જે આઠ પાહુડ ગણાવાય છે અને જે જયચદ આવડાએ વીરસવત્ ૨૪૫૦મા છપાયા છે તે પૈકી આ છઠ્ઠુ પાહુડ છે પહેલા ૩ પાહુડ શ્રુતસાગરની સ દીક્ષા સહિત મા દિ જે અ મા ઇ સ. ૧૯૧૭મા છપાયા છે ૨ આમા ૧૦૫ (૧૦૧૧) સ પદો છે.

૧૫ઉમસિરિયરિય—‘શ્રીમાલ’ વંશના માધ કવિના વંશજ અને એમનાથી સાતમીથી નવમી પેઢીના ગાળામાં થયેલા જાણેતા અને એ દિસાએ વિક્રમની દસમી સદીમાં થયેલા અને પાશ્વ કવિના પુત્ર દિવ્યદષ્ટિ ઉદ્દે દાહિલે આર સંધિમાં વિભક્ત પઉમસિરિયરિય (પદ્મશ્રી-ચરિત્ર) રચ્યું છે. પહેલી સંધિમાં ૧૮, બીજીમાં ૨૨, ત્રીજીમાં ૧૦ અને ચોથીમાં ૧૬ કડવંકા છે. આરંભમાં કર્તાએ ચન્દ્રપ્રભ જિનેશ્વરને પ્રણામ કર્યા છે.

ભવિસયત્તકહા—ડૉ. યાકોબી વગેરેને મતે ઇ. સ.ની ૨આરમી સદીમાં થયેલા ધનપાલે બાવીસ સંધિમાં ભવિસયત્તકહા યાને મુખ-પંચમીકહા રચી. યાકોબીએ ઇ. સ. ૧૯૧૮માં આ સંપાદિત કરી. એની પ્રસ્તાવનામાં ‘અવહટ્ટ’ ભાષાના રચણનો અને આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસ માટે એની જનનીરૂપ આ ભાષાના અભ્યાસના મહત્ત્વનો નિર્દેશ કરી એમણે આ ભાષા અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટેના પગરણ માંડ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. યાકોબીએ હુરિભદ્રકૃત નેમિનાહચરિયગત સણુંકુમારચરિય પ્રકાશિત કર્યું.^૩ સાથે સાથે સંપૂર્ણ અનુવાદ અને કાશ આપવા ઉપરાંત એમણે આ ભાષા વિષે વિશેષ હકીકતો રજૂ કરી.

ઇ. સ. ૧૯૨૩માં ભવિસયત્તકહા સ્વ દલાલે અને સ્વ. ગુણેએ ૪ફરીથી પ્રકાશિત કરી અને એની પ્રસ્તાવનામાં એ સમય સુધીમાં બહાર પડેલી ‘અવહટ્ટ’ કૃતિઓની એમણે નોંધ લીધી. આ

૧ મૂળ કૃતિ ગુઠ ભાષાંતર, શબ્દકોશ ઇત્યાદિ વિવિધ સામગ્રી સહિત ઇ. સ. ૧૯૪૮માં સિંઝે ૭૦ ગ્રાંમાં પ્રસિદ્ધ કરાઇ છે. ૨ મહેશ્વરસૂરિયકૃત નાણુપંચમી-કહાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં ડૉ. અમૃતલાલ સ. ગોપાણીએ કહ્યું છે કે “મહેશ્વરસૂરિયકૃત પ્રાકૃત ગાથામય પંચમીકથાના દસમા કથાનક ભવિષ્યદત્ત ઉપરથી ઇસવી સનની બારેમી સદીમાં થયેલ મનાતા ધર્મદર્શનવર્ણિત દિગંબર જન ધનપાલે ભવિસયત્તકહા અથવા મુખપંચમીકહા અપભ્રંશ ભાષામાં રચી.” આ ધનપાલને દિગંબર ન માનતાં ‘ચાપનીય’ માનવાતું મારું વલણ છે. જુઓ. પર્વ-દેશનાનો મારો “ઉપક્રમ” (પૃ. ૧૨). ૩ જુઓ પૃ. ૧૧૭. ૪ ગાઠ પૌઠ ગ્રાંમાં છપાયેલ છે.

૧ લવિસયત્તકહાની પદાત્મક ભાગ ધનલ અને પુંપદ્વન્તના લખાણ સાથે સરખાવી શકાય તેવા છે

સંજમમજરી—જેમલમેરનાં લંડનમાં વિ સ ૧૧૦૯માં લખા-
યેલી અને રમહેશ્વરે રચેલી પચમીકહાની હાયપોથી છે આ મહેશ્વર
તે જ નો સંજમમજરીના કર્તા શ્વેં મહેશ્વરસૂરિ હોય તો ૩૫ 'દોહા'
છંદમાં રચાયેલી સંજમમજરી ૧૧મી સદીની 'અવહટ્ટ' કૃતિ ગણાયે
આમાં સયમનો મહિમા વર્ણવાયો છે ૫ આસ્રવ, ૫ ધન્દ્રિય, ૪ કપાય
અને ૩ દૃઢ એમ ૧૭ના નિગ્રહરૂપે 'સયમના ૧૭ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે
ડા ગુણેએ સ છાયા સહિત આતુ સપાદન કયું છે ૩ સંજમ-
મજરી ઉપર પુણ્યચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હુમહસસૂરિના શિષ્ય હુમસમુદ્રે (૧)
ટીકા રચી છે અને આ પાંચ અને સં કથાઓથી સમૃદ્ધ છે આમાં
અનેક અવતરણો 'અવહટ્ટ'માં અપાયા છે એટલે આ ટીકા પણ આ
ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે આ ટીકાકારે મૂળકાર વિષે કશું જ
કહ્યું નથી, એઓ તો એમને 'પ્રકરણકાર' કહે છે શુ પ્રકરણકારના
નામથી આ ટીકાકાર અજાત હશે?

૪ સચ્ચંદ્રિમહલ-મહાવીરોચ્છાહ—વિ સ ૧૦૨૯માં પાંચ-
લચ્છીનામમાલા રચનારા શ્વેં ધનપાલે આ કૃતિ 'અવહટ્ટ' ભાષામાં
૧૫ ગાથાની રચી છે

૧ શ્રીધર નામના કોઈ દિગ્ગજરે સસ્કૃતમાં ભવિષ્યદન્ત-અવિનિ રચ્યું છે
એની એક હાયપોથી વિ સ ૧૪૮૬માં લખાયેલી ૬ જુઓ ડા ગોપાણીની
ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ ૩) ૨ ને સ પ્ર (વ ૧૫, અ ૬)માં "મહે-
શ્વર'નામક મૂર્તિઓ" નામના મારા લેખમાં આ નામના અનેક સૂરિઓની
નોંધ છે ૩ જુઓ ભા પ્રા સ મ ૩ ત્રૈમાસિક (પૃ ૧, પૃ ૧૫૭-૧૬૬) પ્રા
વેલણ્કર દ્વારા સંપાદિત અને ૭૭ પદમાં સુપ્રભાચાર્યે રચેલો વધરાગસાર (સ.
વૈરાગ્યસરિ) આ સરયાના ત્રૈમાસિકના પુ '૬, પૃ ૨૭૨-૨૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલો
છે આ દિગ્ગજરે અનેક રથજે 'સુવ્વર મળદ' એ પાઠ આપ્યા હરે, છે
૪ આ ને સા સ (ખડ'૩, અ ૩, પૃ ૨૪૧-૩)માં છપાયેલ આનો
પરિચય પૃ ૨૪૫-૨૫૧માં છે

૬ ઉપસબ્ધ સાહિત્યમા ‘અપભ્રંશ’ ભાષાનો આ સૌથી પ્રાચીન સ્વતંત્ર ચરિત-ગ્રંથ છે.

સુદસાગુચરિય—વિ સ ૧૧૦૦ની આસપાસમા થઈ ગયેલા દિં નયનદિએ આ ૧૨ સધિમા રચ્યુ છે ૫૬ સધિવાળા અને ૫૮ સધિવાળા એમ બે ભાગમા વિભક્ત કરાયેલ આરાહુણા નામની કૃતિ નયનદિએ રચી છે તે શુ આ નયનદિની છે ?

પાસનાહુપુરાણ—દિં માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય પદ્મકીર્તિએ ૧૮ સધિમા પાર્શ્વનાથનુ ચરિત્ર આ કૃતિમા ગૂચ્યુ છે ?

રકરક કુચરિય—કરકકુ પ્રત્યેકબુદ્ધોમાના એક છે આ કૃતિમા તેર ગુણ વિષે ઉલ્લેખ છે એના કર્તા દિં કનકામર છે

ભાવણસંધિ—શિવદેવસૂરિના શિષ્ય જયદેવ મુનિએ ૭ કડામા આસઠ પદોમા આ રચી છે ૩

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે વિ સ ૧૧૭૪મા જે નવતત્ત્વભાષ્ય-વિવરણ રચ્યુ છે તેમા (પત્ર ૫૧ આ) મુકુટસપ્તમીસન્ધિ અને માણિક્યપ્રસ્તાવિકાપ્રતિબદ્ધસકનો નિર્દેશ છે તેમાની બીજી કૃતિ ‘અવહટ્ઠમા’ છે

મુલસકૂખાણુ—દેવચન્દ્રે આ ૧૭ કડવકમા રચ્યુ છે એની એક હાયપોથી પાટણના લઢારમા છે અને તે વિ સ ૧૧૬૧મા લખાયેલી છે

સ્તવન—વાદી દેવસૂરિએ વિ સ ૧૧૭૮મા સ્વર્ગે સચરેલા પોતાના ગુરુ મુનિચન્દ્રસૂરિ વિષે એક સ્તવન રચ્યુ છે

જિનદત્તની કૃતિઓ—વિ સ ૧૨૧૧મા સ્વર્ગે રથ થયેના આ

૧ કારન લઢારમા સવત્ ૧૪૭૩મા લખાયેલી આની હાયપોથી છે ૨ આ ગ્રા હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત થઈ ૬ સ ૧૯૪૪મા પ્રકાશિત થયુ છે ૩ આનુ સ. હાયા, ચબ્દકોશ અને પ્રસ્તાવના સહિત સંપાદન શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ કર્યું છે અને એ લા પ્રા સ મ ના ત્રૈમાસિક (વ ૧૧, અ ૧)મા ઉપાયેવ છે આની નોંધ મે “બાર ભાવનાનુ સાહિત્ય” નામના લેખમા લીધી છે

સૂરિએ 'ચચરી', ૮૦ ગાથામાં રહિયએસરસાયણ અને ૩૨ ગાથામાં કાલસરૂવકુલય એમ ત્રણ કૃતિઓ રચી છે.

નેમિનાહચરિય—શ્વે. હરિભદ્રસૂરિએ આ વિ. સં. ૧૨૧૬માં નવ પંક્તિના ૪૨૩(૨૬) યાને વસ્તુ છંદમાં ૮,૦૩૨ શ્લોક જોડણું રચ્યું છે. એના પહેલા ભાગમાં જોતોના બાવીસમા તીથંકર નેમિનાથ અને રાજ-ભતીના નવ ભવોતું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં જે પહેલા કરતાં નાનો છે તેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો પણ છે.

છક્કમુવએસ—અમરકાવિંએ વિ. સં. ૧૨૪૭ કે ૧૨૭૪માં રચ્યો છે.

ભવચરિય ઇત્યાદિ—જિનપ્રભસૂરિએ અનેક કૃતિઓ 'અવહટ'માં રચી છે.^૫ એમણે રચેલા ભવચરિય (ભવચરિત્ર) ૩ શુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ ૧, અં. ૨)માં છપાયેલ છે. આ અંકમાં એમની વિવિધ 'અવહટ' કૃતિઓની નોંધ છે.

૧ આ સંપ્રદાયમાં તેમજ સોલણની ચર્ચારિકા અને જિનેશ્વરસૂરિની ચાચરી, ચાચરિસ્તુતિ ને શુરુસ્તુતિચાચરિ વિષે જ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૫-૬, પૃ. ૧૫૪-૧૬૦)માં છપાયેલ મારા લેખ નામે "ચર્ચરી(ચર્ચારિકા)"માં કેટલીક ખાખત છે. વિશેષમાં મેં 'ચર્ચરી' શબ્દ વિષે પણ વિચાર કર્યો છે ૨ આના ઉપર ઉપાધ્યાય જિનપાલે ટીકા રચી છે. તેમાં એમણે ચર્ચરી અને રાસક એ બેને 'પ્રાકૃત-પ્રબંધ' કહ્યા છે. જુઓ મારો ઉપર્યુક્ત લેખ (પૃ. ૧૬૦). ૩ આ ત્રણે કૃતિઓ ગાંધી પૌં અંમાં ઇ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન પં. દાલયન્દ્ર ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે સંમાં પ્રસ્તાવના લખી છે, અને તેમાં 'અવબ્ધસ' વિષે નિરૂપણ કર્યું છે. ૪ આ છંદમાં હેમચન્દ્રસૂરિએ તુલ્લમજ્જહેથી શરૂ થઈ એક અપભ્રંશ-મુક્તક આપેલ છે. ૫ જિનપ્રભસૂરિની 'અપભ્રંશ' કૃતિઓની એક કામચલાઉ યાદી મેં DOJM (Vol XVII, pp. 4, p. 14)માં આપી છે. ૬ આમાં મૂળેટીના રાજ વિષે ઉલ્લેખ છે અને એ અહીંની (સુરતની) 'ધીસ'ના વરરાજાનું સ્મરણ કરાવે છે. વિશેષ માટે જુઓ મારો લેખ નામે "હરિપ્રરાની ધીસ". આ લેખ અહીંના સાપ્તાહિક 'પ્રતાપ'ના તા. ૨૬-૩-૩૬ના અંકમાં છપાયેલો છે.

આવકવિધિરામ—ધનપાલે સાવયવિહિ રચી છે એ ઉપરથી શુશ્રુ-
કરસૂરિએ વિ સ ૧૩૭૧મા આ રાસ રચ્યો છે ૧

મહાવીરકલસ—ધર્મધોષસૂરિએ ‘અનહદ’મા ૨૬ (૨૭-૧૨)
ગાથામા આ કૃતિ રચી છે. એમા જન્મભિષેકની હકીકત છે

સનેહુચરાસ યાને સ દેસરાસગ—અદ્વૈતમાણુ ઉર્ફે અખંડુલ રહમાન
નામના મુસ્લિમે દૂતકાવ્યોની પદ્ધતિએ આ કૃતિ દોહા, ગાથા, રફા,
પદ્ધિયા, કોમિલય, લ કોડ્ય (૧) છત્યાદિ છદોમા રચી છે એ પાઇય અને
અવહદમા છે એનો પ્રથમ પ્રક્રમ (સ્તો ૧-૨૦) લક્ષ્મીચંદ્રત સરૂત
ટિપ્પણુક સાથે “ભા૦ વિ૦” (ભા ૨, અ ૧)મા છપાયેલ છે

અમરસેનચરિત અને નાગકુમારચરિત—ઈં બુદ્ધસરા (બુધસરા)
અને એમની પત્ની દીવાના પુત્ર ઠવિ માણિકરાજે વિ સ ૧૫૭૬મા
આ એ ‘અપભ્રંશ’ કાવ્ય રચ્યા છે પહેલા કાવ્યમા સાત સધિમા મુનિ
અમરસેનનો જીવનવૃત્તાત છે એમાં ઠવિએ પોતાની ચુરુપરપરા વર્ણવી
છે ખીલ કાવ્યમા નવ સધિ છે અને એ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડુ છે
કોઈ કોઈ સધિના પ્રારભમા સ મા પદ છે ચોથી સધિની શરૂઆતમાં
સાધુ દોહર (મદન)નો જયવોષ છે ૪

માવૃથધંમદોહા—આમા આનકોના આચરતુ આકર્ષક ગૈયીમા
૫૨૨૫ દોહામા નિરૂપણુ છે ઉપમા હાગ અહીં ઉપદેશ અપાયો
હોવાથી એ રાચક બન્યો છે આના કર્તા લક્ષ્મીચંદ્ર છે અને એઓ
શ્રુતસાગર અને બલ નેમિદત્ત (ઈ સ ૧૫૨૮)ની પહેલાં મૃયા છે

૧ આ રાસ “આત્માનંદ રાત્રાખિંદ સમારક અથ” (દિદી વિભાગ, ૫
૭૫-૮૦)મા છપાયો છે ૨ પહેલુ પદ્ય સરૂતમા લ ૩ જુઓ જૈનસ્તોત્રસંહિદ
(ભા ૧, ૫ ૨૫૭-૨૬૨) ૪ વિશેષ માદિની માટે જુઓ “અનેકાન્ત”
(વ ૧૦, કિ ૪-૫) ૫ પ્રથમ પદ્ય જમકોરેવિણુ થી રાડ યાય છે એ ઉપરથી
આ કૃતિને ‘નવકારધાવકાચાર’ તરીકે ઓળખાવાય છે આ કૃતિ દિદી અનુવાદ,
ટિપ્પની અને ભૂમિકા તેમજ શબ્દકોષ અને પદ્યપ્રક્રમશિક્ષા સહિત “જૈન
પદ્ધિકેશન સોસાયટી” (કરન) વરૂંથી ઇ સ ૧૯૩૨મા પ્રસિદ્ધ થઈ છે

૧ મદનપરાજયગીત—આના રચનાર દિ. ૫૦ મહેશ છે કે જેમણે સં.માં ૭ પદમાં રદ્ધાસપતિ-તીર્થ કર-જયમાલની રચના કરી છે.

‘અવહટ્ટ’ ની બીજી પણ કેટલીક સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે,^૩ પણ તેનો પરિચય^૪ વિસ્તારના કાયથી હું આપતો નથી. કોઈ કોઈ ભાગ ‘અવહટ્ટ’માં હોય એવી પણ કેટલીક કૃતિઓ છે. જેમકે વર્ધમાનસૂરિકૃત^૫ આદિનાહચરિય, હેમચન્દ્રના ગુરુએ રચેલું ‘સંતિનાહચરિય, હેમચન્દ્રકૃત કુમારવાલચરિય (સ. ૮, શ્લો. ૧૪-૮૩), ‘સુદંસણા-

૧ આનાં બે પદો “અનેકાન્ત” (વ. ૧૦, કિ. ૪-૫, પૃ. ૧૬૫)માં છપાયા છે. ૨ ૪ એજન, પૃ. ૧૬૫. ૩ ચંદ્રિકાસાથ એ અવહટ્ટની એક નાની કૃતિ છે. ૪ ૫૦ જે. ૦ ભા. સૂ. ૦માં અપભ્રંશ કૃતિઓ નીચે મુજબનાં નામે નોંધાયેલી છે:

અનિતશાન્તિસ્તવ (લઘુ), અંજનાસુન્દરીકથા, અનાયિસન્ધિ, અન્તરંગરાસ, અન્તરંગવિવાહ, અન્તરંગસન્ધિ, અવન્તીસુકુમારસન્ધિ, આરાત્રિક-સ્તવનવિધિ, ઉપદેશરસાયન, ઋષભજિનચરિત્ર-જન્માભિષેક, ઋષભજિનચરિત્રપારણક, ઋષભજિનચરિત્રસ્તવ, ઋષભજિનચરિત્રસ્તુતિ, કલ્યાણકપ્રકરણ, ગૌતમસ્વામિચરિત્રકુલક, ચતુર્વિંશતિકા, ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણક, ચતુર્વિંશતિજિનનમસ્કાર, ચર્ચરી, ચર્ચરીસ્તુતિ, ચર્ચરીગુરુસ્તુતિ, ચૈત્યપરિપાટિ, જન્માભિષેક, જન્મચરિત્ર, જિનગણધરનમસ્કાર, જિનજન્મમહા, જિનજન્માભિષેક, જિનપ્રતિમાકોશ, જિનમહિમા, જિનસ્તુતિ, જિનસ્તોત્ર, જિનાગમવચન, જ્ઞાનુશાસ્તિસન્ધિ, જ્ઞાનપ્રકાશકુલક, દંડક, દાનાદિકુલક, દુહામાહ, ધર્મઘોષસૂરિસ્તવન, ધર્મઘોષસૂરિસ્તુતિ, ધર્મઘોષસૂરિસ્તોત્ર, ધર્માધર્મવિચાર, ધર્મોપદેશકુલક, નમસ્કારસૂત્રકલ, નર્મદાસુન્દરીસન્ધિ, નવદ્વૃષ્ણપાર્શ્વનમસ્કાર, નેમિનાથજન્માભિષેક, નેમિનાથબોલી, નેમિનાથરાસ, પદ્મશ્રીચરિત્ર, પદ્માક્ષાપકુલક, પાર્શ્વનાથજન્મકલશ, પાર્શ્વનાથજન્માભિષેક, પ્રત્યેકબુદ્ધચરિત્ર, ભચ્ચકુટુંબચરિત્ર, ભચ્ચચરિત્ર, ભાવનાકુલક, ભાવનાસાર, મદનરેખાસન્ધિ, મહિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, મુનિચન્દ્રસૂરિસ્તુતિ, મુનિમુક્તાવલી, મુનિસુવ્રતસ્વામિસ્તોત્ર, મોહરાજવિજય, વજ્ર (વર્ષર)સ્વામિચરિત્ર, વીરજિનપારણક, વીરજિનવિજ્ઞાપિકા, શાન્તિનાથસ્તુતિ, શાલિભદ્રમાતૃકા, શ્રાવકવિધિ, સંયમમંજરી, સીતાચરિત્રસત્વ, સુલદ્રાચરિત્ર, સુમાધિતકુલક, સુલસાચરિત્ર, સ્તુતિદ્વાત્રિશિકા, સ્તોત્રસંગ્રહ ને સ્થૂલભદ્રસન્ધિ. ૫-૬ જુઓ પૃ. ૧૧૩. ૭ જુઓ પૃ. ૧૧૬. ૮ જુઓ પૃ. ૧૧૯.

ચરિય, ભવભાવણાની સ્વોપજા શ્રુતિ, સુપાસનાહચરિય, ધર્મ-
દાસકૃત ઉવએસમાલા ઉપર વિ મ ૧૨૩૮મા ગ્લનપ્રભાશ્રુતિએ રચેલી
દોષદૂરી નામની શ્રુતિ, રઘુમારવાલપહિઓહુ, ઊરત્નમંદિરગણિએ રચેલી
૪ઉપદેશતરંગિણી, પસિરિવાલકહુ, યગાકીર્તિકૃત કથ દરપહુ-
ચરિય, પાઠ્ય પિંગલ, શાતિશ્રુતિ સાગરદત્તરાસ, વિ મ. ૧૬૫૭-
મા હુમવિજયગણિએ રચેલો ઉકથારત્નાકર, ઇત્યાદિ

૧ આ શ્રુતિ (ભા ૧, પત્ર ૧૫૦આ-૧૫૫આ)મા માયા ૨૨૬૬-૨૩૩૦
દ્વારા જન્માભિષેકનું 'અપભ્રંશ'મા વર્ણન છે એવી ગીતે ભા ૨, પત્ર ૪૭૨આ-
૪૮૪મા ગાયા ૩૮-૧૬૩ દ્વારા પુષ્પચૂલના હરણ તરીકેના ભવનું 'અપભ્રંશ'મા
લખાણ છે વળી એમની ઉવએસમાલામા પણ 'અપભ્રંશ'મા લખાણ છે ૨
આમાના 'અવદુર્ઘ' ભાગનો ડા આદ્યસંહિ વિગિષ્ઠ અભ્યાસ કર્યો છે આ વિદ્વાને
'અવદુર્ઘ'ના વ્યાકરણ અને છંદ વિષે અનેક નિબંધ લખ્યા છે અને તે Apab-
hransh's Studien એ નામથી ૬ સ ૧૯૩૭મા પ્રસિદ્ધ થયા છે કુમાર-
વાલપહિઓહુમા સુખ્યાબધ 'અપભ્રંશ' પદો છે એમાના કેટલાક એ જ
સ્વરૂપમા સિંહ હેં (અ ૮, પા ૪)ની સ્વોપજા શ્રુતિમા જોવાય છે વિગેયમા
આ શ્રુતિમાના 'અપભ્રંશ' પદો પર સંભા 'દોષદૂરશ્રુતિ' રચાયેલી છે અને તે
"હેમચન્દ્રાચાર્યે નિર્ણયમાલા" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે એ આનો પદ્યાત્મક
ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે અને તે અહીંના "ગું મિત્ર તથા ગું દર્પણ"
(સાપ્તાહિક)ના તા ૧૬-૭-૪૫ ને તા ૨૬-૮-૪૫ના અંકમા પ્રસિદ્ધ થયો
છે ૩ એમણે વિ સ ૧૫૧૭મા જોગજ્ઞાનબંધ રચ્યો ૪ આના ૨૬૮આ
પત્રમા વચનતવિદ્યામનો ઉલ્લેખ છે અને વિગેયમા આ જૂના ગુજરાતી કાગળ
કઈક પાઠ્યેદ્યપૂર્વક ઉદ્ભુ પદ એમા અવતરણરૂપે અપાયેલું છે, પણ એમા
વસતવિદ્યામના કર્તાના નામ વિષે નિર્દેશ નથી કેમ રત્નાગરનું નામ સૂચવે
છે તો કોઈ નહિવતું, પણ એ જ્ઞાનજી દોવા વિષે શકા રહે છે આ બાબત એ
"આપણા 'કાગ' કાવ્યો" નામના લેખમા ચર્ચા છે જુઓ જ સ પ્ર (વ
૧૧, અ ૬, પૃ ૧૬૮-૧૮૪) ૫ જુઓ પૃ ૧૦૧ મિરિવાલકહુમાનું
'સિદ્ધચક્ર'નું ચૈત્યવદન 'અવદુર્ઘ'મા ૬ આના આદ્ય બે પદો પાઠ્યમા છે,
ન્યારે બાકીનો તમામ ભાગ 'અવદુર્ઘ'મા છે ૭ આ દસ તરમમા ૨૫૮ કથાઓ
મુખ્યતથા સ મા રઘુકર્તા અને હર્દલ દ્વારા જર્મન અનુવાદ કરાયેલી શ્રુતિ છે

શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ ‘અપભ્રંશપાઠાવલી’માં ઇ. સ.ના સાતમા સદીથી તે અગ્યારમા સદી સુધીની પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાંથી ૧૪ ઉદ્ધરણો સં. છાયા સહિત આપ્યાં છે.

કથાકોષ—ગ્રે. અં. ગ્રં.માં શ્રી. હુન્નરીપ્રસાદ દ્વિવેદીનો “જૈન સાહિત્ય” નામનો લેખ હિન્દીમાં પૃ. ૪૪૮-૪૫૪માં છપાયો છે. એના પૃ. ૪૫૪માં એમણે કહ્યું છે કે શ્રીચન્દ્રે ‘અપભ્રંશ’ ભાષામાં એક કથા-કોષ રચ્યો છે.

સુભાષિતસંગ્રહ—આનંદવર્ધને ‘અવહટ્ટ’માં કોઈ સુભાષિત-સંગ્રહ રચ્યો હશે એમ ડૉ. કેનોએ કુપૂરમંજરી (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૪)માં સૂચવ્યું છે.

શિલાલેખ—કનકામરકૃત કરકંડુચરિયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે બુદ્ધલખંડ પ્રાન્તની અંદર કે આસપાસથી જે ત્રણ શિલાલેખ મળ્યા છે તેમાંનો એક ‘અપભ્રંશ’ ભાષામાં છે અને એની નીચે એનો સં. અનુવાદ છે.

સાહિત્ય—પાંચમી સાહિત્ય પરિષદગત સ્વ. દલાલનો નિબંધ, જૈ. સા. સં. ઇ. (કંડિકા ૨૦૫, ૨૫૯, ૨૯૬, ૪૩૪-૪૩૬) અને જૈ. ગૂ. કં. (ભા. ૧)નો પ્રારંભિક ભાગ, અંગ્રેજીમાં પ્રો. હીરાલાલ જૈનનો “Apabhramś's Literature” નામનો સ્લેખ, ભવિરસચત્ત-કહાની પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ આ સાહિત્યનો કંઈક ખ્યાલ કરાવે છે.

અપભ્રંશનો સમય—“જૈ. સિં. ભા. ૦” (ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૩૮-૪૦)માં પં. પરમાનન્દ શાસ્ત્રીનો “અપભ્રંશ ભાષા કા કાલ”

૧ “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” તરફથી આ ઇ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. અહીં ચતુર્મુખ અને સ્વયંભૂ એ એને એક ગણવાની શ્રી. મોદીએ ભૂલ કરી છે. જુઓ “ભારતીય વિદ્યા” (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૭-૬૧)માં છપાયેલો શ્રી. નાથૂરામ પ્રેમીનો લેખ નામે “चतुर्मुख और स्वयंभू दो भिन्न कवि हैं”. ૨ જુઓ અલ્લાહાબાદથી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત “Allahabad University Studies” (Vol. I, pp. 157-185).

નામનો લેખ હપાયો છે ૫ ૩૮મા એમણે કહ્યું છે કે વિક્રમની સાતમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધી ઉત્તરોત્તર રૂપમા અપભ્રંશ લાપા સાહિત્યિક સ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ઇત્તરાજના પુત્ર મહેન્દ્ર ઉદે મહાવ્યન્દ્રે વિ સ ૧૪૮૭મા ૧સ તિનાહુચરિય પૂર્ણ કર્યું છે (૫ ૪૦) કવિ રેરધૂએ અપભ્રંશમા ગ્રંથીસ ગ્રન્થો રચ્યા છે ૪ કવિ માણિ ગ્યરાજે નવ મધિમા નાગકુમારચરિય વિ મ ૧૫૭૬મા રચેલું છે ૫ મહેન્દ્રમેનના શિષ્ય ૫ ભગવતીદાસે “શૃંગાકલેખાચરિત્ર” વિ સ ૧૭૦૦મા રચ્યું છે ૬

આ પ્રમાણે આત્યાર સુધી જે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે તે વિચિન્તા એમ લાગે છે કે પ્રાચીન ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્યના નિર્માણમા જોનેનો સમળા ફળો છે, નદિ કે અજોન લેખકોનો ભારતવર્ષમા અને ખાસ કરીને એના ઉત્તરાર્ધમા ‘અવહટ્ટ’ લાપા અમુક ચતાબ્દીઓ સુધી ગબ્દભાપા (lingua franca) હતી એ દમીકત ઉપરથી તો અજોનેને હાથે પશુ ‘અવહટ્ટ’ ગ્રંથો રચાયા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે વળી દમમી સદીની પૂર્વેનું ઉપલબ્ધ ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય મુખ્યતયા દિગબરીય છે અગ્યાગમી મદીરી તે છેક પદરમી મદી સુધી તો રવેતાગરોએ પશુ આ સાહિત્યને વિનિધ કૃતિઓ રચી પુષ્ટ કર્યું છે ભારતના પૂર્વ ભાગમા ઉત્તર હિદના બૌદ્ધોએ ‘અવહટ્ટ’ કૃતિઓ રચી છે (૪ મ ના આઠમા મંકોના) વિનીતદેવ ઠહ છે કે બૌદ્ધોના ‘સમિતીમ’ સપ્રદાયે ‘અવહટ્ટ’નો મદાસ ધિકાએ પ્રકૃતનો અને રથવિરવાદીઓએ પૈશાચીનો ઉપયોગ કર્યો છે ૭

૧ આનો પરિચય “અનેકાન્ત” (વ ૫, કિ ૬-૭)મા અપાયો છે ૨ એમના સુકોશસચરિત પર એક લેખ જો સિ ભા (ભા ૧૦, કિ ૨) મા ૫ રામજી હપાધાયે લખ્યો છે ૩ જો સા. સ. ઇ (૫ ૫૨૦) જોતા એમ જણાય છે કે વિક્રમની સોળમી સદીમા યદ્ય ગચેલ સિદ્ધમેન ઉદે રધધૂએ મદેસરચરિય અને ભવિરસચરિય રચ્યા છે ૪ જુઓ “અનેકાન્ત” (વ ૫) ૫ એજન, ૫ ૩૬ ૬ એજન, ૫ ૪૦ ૭ જુઓ PLIC (p 22).

અપભ્રંશનું મહત્વ, સૌષ્ટ્ય ઇત્યાદિ—પટના કોલેજના ગ્રો. જગન્નાથ શર્માએ અપભ્રંશ-દર્પણ નામનું પુસ્તક હિન્દીમાં રચ્યું છે આમાં ‘અપભ્રંશ’ ભાષા કેટલાં ચે વર્ષો સુધી રાષ્ટ્ર-ભાષા તેમજ સાહિત્ય-ભાષા રહી એ વાત ભૂમિકામાં દર્શાવાઈ છે. પુસ્તકના આરંભમાં ‘અપભ્રંશ’ની ઉત્પત્તિ વિષે નિરૂપણ છે. ‘અપભ્રંશ’ સાહિત્યનું મહત્વ અને એનું સૌષ્ટ્ય તેમજ હિન્દી કેશવિએ ઉપર એનો પડેલો પ્રભાવ વિચારાયેલ છે. ભવિષ્યત્કાલના આધાર ઉપર રામચરિત-માનસ અને પદ્માવત જેવા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચાયેલાં અહીં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં ‘અપભ્રંશ’નું વ્યાકરણ અપાયું છે. ત્રીજા ભાગમાં અપભ્રંશ-ગ્રંથોમાથી ઉદ્ધરણો અપાયાં છે, અને એનો હિન્દી અનુવાદ અપાયો છે. જાયસીએ અને તુલસીએ જેવી રીતે કેટલીક ડર માત્રાઓવાળી ચોપાઈની અર્ધાંલિયા પછી ૪૮ માત્રાગણા દોહા મૂક્યા છે તેવી જ રીતે ડર માત્રાવાળી અર્ધાંલિયાવાળા પંચટિકાના અને ‘અલ્લિલા’ નામના છદો પછી ધનપાલે ૬૨ માત્રાવાળા ‘ઘટ્ટા’ નામના છન્દ મૂક્યા છે. વળી જેમ જાયસી અને તુલસીમાં ‘૪તુક’ની કડી દરેક ચરણના અંતમાં—ક્રમમાં ક્રમ બે ચરણોમાં મળે છે તેમ ધનપાલમાં પણ છે. એમ આ ત્રણ ગ્રંથોની પદ્ધતિની સમાનતા સચવાઈ છે.

‘અવહટ્ટ’ સાહિત્યનાં ગો—‘અવહટ્ટ ભાષાનું’ કોઈ

૧ સાહિત્ય સુમનમાલા કાર્યાલય, ખાંડીપુર, પરાણુધી આ પ્રસિદ્ધ થયું છે. જુઓ જૈ. સિ. ભા. (ભા. ૧૨, કિ. ૧, પૃ. ૪૨). ૨ મુસ્લિમ ઇતિહાસકરો-કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ (ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦)ના સમકાલીન ચંદેલ- (Chandella)નાં પદ્મો હુધત અર્થાત્ જવાન હિંદવી (હિંદી)માં રચાયાં છે. અમીર ખુશરુ હિન્દી પદોના લેખક તરીકે મસુદ ઇબ્ન સદ (Masud ibn sad) કે નેમનું ઇ. સ. ૧૧૨૧ કે ૧૧૩૦માં અવસાન થયું તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુઓ GPL (p. 2). ૩ મૈથિલીમાંનાં વિદ્યાપતિ જેવા પ્રાચીન કવિઓની કવિઓ ‘અપભ્રંશ’નું સ્મરણ કરાવે છે. ૪ ભેડકણુ જેવી કવિતા.

૧૦પાકરણ આ ભાષામાં રચાયુ હોય તો તે મળતુ નથી એવી રીતે કોશ, છદ, અનકાર (કાવ્યશાસ્ત્ર) કે નાટકની કોષ કૃતિ આ જ ભાષામાં રચાયેલી જણાતી નથી બાકી જેમ મં અને પાઘ્ય છદો છે તેમ પાઘ્યથી એક રીતે ભિન્ન ગણાતા ‘અરહટ્ટ’ને પણ પોતાના ૨૭દો છે

૧ ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૬માં અપભ્રંશ-વ્યાકરણ એ નામથી જાણેલા પુસ્તકમાં સિં હેં (અ ૮, પા ૪)ના સુ ૩૩૯-૩૪૮ (મોટા અક્ષરે), બાબુમાં પદ્યછંદપૂર્વક એ જ સૂત્રો, એની પદ્યછંદપૂર્વકની સ્વોપણ વૃત્તિ, ગુ મા સૂત્રાયે અને વિવેચન, ‘અપભ્રંશ’ ઉદાહરણોની સં છાયા, ‘પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય’ના સ ૮ના સ્તો ૧૪-૮૩, એની સં છાયા અને વ્યાકરણ-દષ્ટિએ કેટલીક વાર વિવેચન તેમજ અતમા પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે ગૂઢ અને ‘અપભ્રંશ’ ઉદાહરણોની અને પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે “પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય” માથી લીધેલા ઉદાહરણોની વર્ણાનુક્રમી છે અનુ ૧૬૬ અં કેગવરામ છા સાચી છે ૨ પ્રો વેવણકરે છદોની કેટલીક કૃતિઓ સંપાદિત કરી છે, અને થોડા જ વખત ઉપર હેમચન્દ્રસૂરિદેવ છદોડનુશાસનના આઠે અધ્યાયોનું મૂળ તેમજ એના પહેલા ત્રણ પૂરતી સક્ષિપ્ત રીકા ‘જય’ામન’ નામના સસ્કરણમાં ગૂં કરી છે સાથે સાથે અહીં જયદેવકૃત સ જયદેવચંદ્રસૂ, શ્રીભટ્ટ મુનિના પુત્ર હરદે રચેલા એની સ રીકા, જયપ્રીતિએ સ મા રચેલ ચંદોડનુશાસન, અને ભટ્ટ હેદારકૃત વૃત્તરત્નાકર સંપાદિત કર્યા છે વળી એમણે અગ્રેજીમાં કોપોદ્ધાત (પૃ ૭-૧૦) પણ લખ્યા છે આ સસ્કરણ “હરિતોપસમિતિ” (મુળ) તરફથી ઇ સ ૧૯૪૬માં પ્રસિદ્ધ થયું છે પ્રો વેવણકરે છદોને અગે વિવિધ દેખો લખ્યા છે Apabhramsa's Metres I and II (J U B 1933 & 1936), Apabhramsa's and Marāṭhī Metres (New Indian Antiquary, Poona, 1938), Music and Metres (Poona Orientalist, October, 1943), Apabhramsa Metres III Mātrā-vṛttas and Tāla-vṛttas (Radhakumud Mookerji's Commemoration Vol, 1947), અને Prākṛta and Apabhramsa's metres (Classified List and Alphabetical Index (J B B R A S, N S, Vol 22, 1946) J B B R A S (N S, Vol 19)માં છદોડનુશાસન (અં ૪૧-૫)નું અને એના Vol 20 (A D 1944)માં અ ૬ ને ૭નું સ્વોપણ વૃત્તિ સહિત એમણે સંપાદન કર્યું છે

‘અવહટ્ટ’માં આખ્યાન-સાહિત્ય પુષ્કળ છે, પરંતુ એ પદ્યમાં છે. રૂપકાત્મક પ્રબંધો છે. વળી રકુલય, ઉસુખાપિતસંગ્રહ, સ્તોત્રો અને ષશિકાલેષો તેમજ પચરણુકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—તત્ત્વજ્ઞાન, ક્ષૂદ્રવાદ ઇત્યાદિને લગતી કૃતિઓ પણ છે. તત્ત્વી સીઝલીનાળું પદ્ય આ ભાષાની અનેકાર્થો કૃતિ ગણી શકાય. આમ હોવા છતાં વિષયોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ ‘અવહટ્ટ’ સાહિત્ય જાન મં સાહિત્યની સાથે ઘરાબરી કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ મરહટ્ટી સિવાયની પાઘ્ય ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય મળે છે તેની સાથે સરખાવતાં એ આ તમામથી ચડે તેમ છે.

‘અપભ્રંશ’ના કવિઓની મૌલિકતા અને પ્રેરણાશક્તિ— શ્રી. રાહુલ સાંકૃત્યાયને હિંદી ધારામાં આ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી જો. સ. પ્ર. (વ ૧૫, અ. ૧, પૃ. ૮)માં નીચે મુજબ લખાણ રજૂ કરાયું છે:—

“અપભ્રંશના કવિઓને વિસ્મરણ કરવા આપણા માટે હાનિકારક વસ્તુ છે. આ જ કવિઓ હિંદી કાવ્યધારાના પ્રથમ સ્ત્રા હતા. તેઓ અશ્વઘોષ, ભાસ, કલિદાસ અને ખાણની કેવળ એંડી પતરાળી નહોતા ચાટતા, પરંતુ તેમણે એક ચોગ્ય પુર્તની માફક આપણા કાવ્યક્ષેત્રમાં નવું સર્જન કર્યું છે, નવા ચમત્કારો અને નવા ભાવો પેદા કર્યા છે એ સ્વયંભૂ (જેન કવિ) આદિની કવિતાથી સારી રીતે માલમ પડી જશે. નવા નવા છદોની સૃષ્ટિ કરવી તેમાં તો તેમનું અદ્ભુત કવિત્વ છે. દોહા, સોરઠા, ચોપાઈ, હપ્પય આદિ કેટલાયે સંકેદો નવા નવા છદોની તેમણે સૃષ્ટિ કરી, જેને હિંદી કવિઓએ ઘરાબર અપનાવ્યા છે, જેકે

૫૦ એમ આમાં વૈદિક, સંસ્કૃત અને પાઘ્ય છદોની મીમાંસા છે. એના અનુસંધાનરૂપે શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે રચેલા પ્રાચીન ગુજરાતી છદોમાં અવહટ્ટ છદો જેટલે અંશે ગુજરાતી પિંગળને ઉપકારક છે તેટલે અંશે એની આલોચના છે. આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે.

૧ જુઓ પૃ. ૧૨૯. ૨ જુઓ પૃ. ૧૩૧. એમાં હું સિદ્ધકુલય હમેરં છું.
૩ જુઓ પૃ. ૨૧૦. ૪ જુઓ પૃ. ૨૧૦. ૫ દા. ત. સાવયવિહિ, સાવય-
ધમ્મદોહા ઇત્યાદિ. ૬ દા. ત. ૫૦ ૫૦.

બધાને નહિ એ આપણા વિગ્રાપતિ, કળીંગ, સૂર, જયસી અને દુલ્હમીના જ
હનુવક અને પ્રથમ ગ્રેરક રહ્યા છે તેમને ઊડી-દેવાથી વચલા કાળમા આપણને
ધણી હાનિ પહોંચી છે અને આજે પણ એની સલાવના છે "

રાજસ્થાની—આ ભાષા ઉત્તર ભાગતની વર્તમાન પ્રાદેશિક
ભાષાઓમા સૌથી પ્રાચીન છે અને એ 'અવહટ્ટ'ની સૌથી મોટામા
મોટી પુત્રી છે એમ કેટલાક માને છે.^૧

ગુજરાતી—આ ભાષા સો. દ્વારા ગોંજરી અપભ્રંશમાથી ઉદ્ભવી છે
એમ મનાય છે "ગુજરાતીને અપભ્રંશનુ ઋણ" એવું જૂ. ગ્રં.
ભા.નુ સાતમું પ્રકરણ ગુજરાતી ભાષાએ 'અપભ્રંશ'માથી શુ શુ
લીધું છે તે સૂચવે છે

પાઘંપ હદો—જયદામનૂતા ઉપોદ્ધાત (પૃ ૧૨ ને ૨૪)મા એવો
ઉલ્લેખ છે કે લૌકિક (olashagal) સ માના અર્ધસમવૃત્તો એ
પ્રાકૃત કનિઓ—છદ્યાત્રીઓનો વારમો હોવાનો ધણો સભવ છે પૃ
૨૪મા કથું છે કે પ્રાકૃત હદોમાના ધણાખરાનું મગીન નાલમાના
ઉપર આધાર રાખે છે પૃ ૩૫મા એવું કથન છે કે જયદેવ એ જૈન
અને પ્રાચીન ગ્રંથકાર છે અને એઓ પિંગલ પછી થોડાક મેકાઓ
બાદ થયા છે એમ માનવામા અત્યારે તો કોઈ હરકત જણાતી નથી
ધ્રુવાઓ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમા રચાતી અને ગવાતી (પૃ ૧૯) આર્યા
પ્રાકૃત વેપમા ગાથા તરીકે (પૃ ૨૩) અને આર્યાગીતિ પ્રાકૃત વેપમા
સ્કંધક તરીકે (પૃ ૨૬) ઓળખાવાય છે પિંગલ, હરત અને જયદેવ
એ ત્રણ પ્રાચીનતમ છદ્યાત્રીઓ છે (પૃ ૧૮) વૈતાલીય અને એના
સબધીઓ (cognates) એ મૂળ શુદ્ધ પ્રાકૃત હદ હોવાનો ધણો
સભવ છે (પૃ ૧૨) ગલિતકા, ખજકા અને નીર્ધકા એ સર્વે
ચોક્ષી રીતે પ્રાકૃત હદો છે (પૃ ૪૫)

મમમ સ્ફૂટ—સ. અને પાઘંપ ભાષાઓના બધારણ એવા છે કે

એમાં કેટલાક શબ્દો અને કેટલાંક રૂપો સમાન છે. આ હકીકત કેટલીક પાઘય ભાષાઓને દા. ત. મં અને સોંને લાગૂ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લઈને આપણા દેશમાં એવી રચનાઓ થઈ છે કે જેને એક કરતાં વધારે ભાષામાં ગૂંથાયેલી ગણી શકાય. હુરિઅદ્રસૂરિકૃત ચાર પદોમાં રચાયેલી અને 'સંસારદાવાનવ'થી શરૂ થતી સ્તુતિ, જિનવલ્લભસૂરિકૃત રમહાવીરસ્તોત્ર, જયશેખરસૂરિકૃત વીરસ્તવન, જિનપ્રભસૂરિકૃત પડભાષામય ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવનમાંનો એક ભાગ, આ જ સૂરિએ રચેલા અષ્ટભાષાત્મક ઋષભસ્તવનનો એક ભાગ તેમજ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય સહજસાગરકૃત ૨૮ પદનું જિનસ્તવન એ સમસંસ્કૃત કૃતિઓ ગણાય છે.

રત્નશેખરગણિએ માલિની છંદમાં ૨૫ પદોમાં જે 'ચતુર્વિંશતિ-જિનસ્તવન' રચ્યું છે તે સં, મં અને સોં એમ ત્રણ ભાષાની દૃષ્ટિએ સમાન છે.

અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં 'ભાષા-શ્લેષ'નો અધિકાર આવે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે 'સમસંસ્કૃત' છત્યાદિ જાતનાં પદો નાટક, કાવ્ય વગેરેમાંથી રજૂ કરાય છે. દા. ત. હેમચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૫, સૂ. ૬)ની સ્વોપદા વૃત્તિ નામે અલંકારચૂડામણિ (પૃ. ૩૩૧)માં માલતીમાધવ (અં. ૬)નો શ્લો. ૧૦ સં ને પ્રાકૃતના સંયોગના ઉદાહરણરૂપે, કાવ્યાલંકાર(અ. ૪)નો શ્લો. ૧૮ સં ને આગંધી માટે, શ્લો. ૧૯ સં ને પૈશાચી માટે, શ્લો. ૨૦ સં ને શૌરસેની માટે અને શ્લો. ૨૪ સં ને 'અપભ્રંશ' માટે રજૂ કર્યા છે વળી

૧ આમાં અનુનાસિકની વાત બાજુએ રખાય તો એકે જોડાક્ષર નથી. ૨ આ સૂરિએ પોતાની કૃતિ નામે મહાવીરસ્તોત્રના અંતમાં એને 'સમસંસ્કૃત' કહેલ છે. ૩ આ તમામ કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેં સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાની મારી સં ભૂમિકા (પૃ. ૨૪)માં આપ્યો છે. ૪ આના આઘ પદ માટે જુઓ ઉપયુક્ત ભૂમિકા (પૃ. ૨૫).

એમણે ૫ ૩૩૨મા દેવીશતકનું નિમ્નલિખિત ૭૪મું પદ ૧૭
ભાષામા સમાનતાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યું છે —

“ અલોલકમલે । ચિત્તલલામકમલાલયે । ।

પાહિ ચણ્ડિ ! મહામોહમજ્જમીમવલામલે । ॥ ૭૪ ॥ ”

૨અર્ધ—સ રકૃત—પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ સ રકૃતમા અને બાકીનો
અર્ધો ભાગ મંભા હોય એની કેટલીક ‘ અર્ધ—મ રકૃત ’ કૃતિઓ છે
જેમકે ધનપાલકૃત વીરસ્તવ, ધર્મમયણુપગરણુ (ગા ૨)ની દેવેન્દ્ર-
સૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૬૯૯આ—૧૦૮આ)માનો ૨૫૧ પદમા રચાયેલી
ભીમકુમારકથા, રત્નશેખરસૂરિકૃત અર્થદીપિકા (પત્ર ૮૫આ—૯૨અ)-
માથી ૩૮૭ શ્લોક જેવડી શીલવતીકથા, વિનયવિનયગણિકૃત
વિજ્ઞાપિતપત્રમાના કેટલાક પદો, ધર્મધોષસૂરિકૃત નવ પદમા રચાયેલું
જનિનસ્તવન, રામચન્દ્રસૂરિકૃત ૫આદિદેવસ્તવ, ઇત્યાદિ

અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ—જનકીર્તિસૂરિએ પાઘ્ય ભાષામા
જનિનસ્તવન રચાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે

મોમસુન્દર(૧)સૂરિએ ૭ ભાષામા એક રતોત્ર રચ્યું છે ધર્મવર્ધન-
ગણિએ ૬૭ ભાષામા પાર્થનાથસ્તવન રચ્યું છે એમની પૂર્વે જનિનપ્રભ-
સૂરિએ પણ ૭૫૪ભાષાત્મક ‘ ચન્દ્રપ્રભજનિનસ્તવન ’ ૧૩ પદમા રચેલું છે

૧ શ્રીપાલ કવિને ‘ ષડ્ભાષાચક્રવર્તી ’નું બિરુદ હતું ૨ જુઓ ૫ ૧૧૯
ને ૧૨૫ (ટિ ૧) તેમજ નૈ સ્તો સ (ભા ૧)ગત ૨, ૩૧ ને ૩૨ ક્રમાંક-
વાળી કૃતિઓ ૩ આનું પ્રથમ પદ સ્તં અબ્બી “ ભૂમિકા ” (૫ ૨૬)મા
અપાયું છે ૪ આ નૈ સ્તો સ (ભા ૧, ૫ ૧૩-૧૪)મા છપાયું છે ૫
એજન (૫ ૯૨) ૬ આ પૈકી સરકૃત, માગધી, ચૌરસેની, જે પ્રકારની પૈસાચી
અને અપભ્રંશિકા એમ ભાષાઓના નામ અતિમ પદમા ગણવાયા છે આ
અતિમ પદ માટે જુઓ સ્તં ચની “ ભૂમિકા ” (૫ ૨૫) ૭ સ, મં
સોઠ, માં, પેઠ, ચૂં પેઠ, અપભ્રંશ ને સમસરકૃત (શ્લો ૧ ૧-૧૨) ૮ આ
પ્રકરણુરત્નાકર (ભા ૨, ૫ ૨૬૬-૨૭૦)મા છપાયું છે ૯ ૧૧મા સમગ્ર રકૃત
પદ માટે જુઓ સ્તં ચની “ ભૂમિકા ” (૫ ૨૫)

૧ સોમસુન્દરસૂરિએ સં૦, પ્રાકૃત (માહારાષ્ટ્રી), માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ સાત ભાષામાં ઋષભ, શાન્તિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વીર એ પાંચ જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો સાત સાત પદોમાં રચ્યાં છે. ૨ મહીકલશગણિના શિષ્ય ચારિત્રસુન્દરગણિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં આ લિપિબદ્ધ કર્યાં છે.

જિનપ્રભસૂરિએ ઉપયુક્ત સં. વગેરે સાત ભાષામાં તેમજ સમસંસ્કૃત એમ આઠ ભાષામાં ઋષભસ્તવન રચ્યું છે.

રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય સંવકલશે આઠ ભાષામાં સમ્યક્ત્વરાસ રચ્યો છે. ૩

પાઘ્ય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ—બીજા થરની પાઘ્ય ભાષામાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યના સર્જનમાં મુખ્ય પ્રેરક બળો મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ એ બે મહાવિભૂતિઓ છે, અને એ સર્જનમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર આ બંનેના સાક્ષાત્ શિષ્યો છે. અશોક ચક્રવર્તીએ આ ફાળાના પ્રચારને અને વેગને આગળ ધપાવનારું એક કાર્ય એ કયું કે એ સમયની પાઘ્યરૂપ કથ્ય ભાષાઓને રાજભાષાનું ગૌરવવંતું પદ સમર્પ્યું અને તેમ કરીને લોકોને એને સન્માનવાને પ્રેર્યા. આગળ જતાં સં. તરફ ફરીથી ટુચિ સજીવન થઇ અને વૈદિક દર્શનકારોનો એ તરફ એટલો બધો પક્ષપાત કેળવાયો કે જૈન શ્રમણોને અને બૌદ્ધ લિક્ષુઓને પણ સં૦માં પોતાના આચાર-વિચારના—તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને ક્રિયાકાંડનાં ગ્રંથો રચવા પડ્યા. બીજા થરની ભાષાનો રાજના વ્યવહારની ભાષારૂપે ઇ. સ. ૯૦૦માં અંત આવ્યો. એ પૂર્વે કેટલીક સદીથી એ ભાષામાં પ્રતિભાપૂર્ણ કૃતિઓ રચી શકનારાઓએ પાઘ્યને પડતી મૂકી સં૦ને મને કે કમને અપનાવી લીધી હતી. એની એક સાબિતી તે વિ. સં.

૧ જુઓ જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચય (પૃ. ૧૦૬). ૨ પૃ. ૯૯-૧૦૬માં પાંચે જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો છે. ૩ જુઓ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૨)ની સ્વ. મુનિ ચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯૫).

૯૬૨મા ગ્યાયેલી મનાતી ઉપમિતિભવપ્રપચ્યાકથામા એના કર્તા સિદ્ધર્ષિએ પ્રારભમા નીચે મુજબ રજૂ કરેલા ઉદ્ગારો છે —

“ સસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ માયે પ્રાધાન્યમર્હત ।

તત્રાપિ સસ્કૃતા તાવદ્ દુર્વિગ્ધહદિ સ્થિતા ॥ ૪૧ ॥

બાલાનામપિ સદ્બોધકારિણી કર્ણપેશલા ।

તથાપિ પ્રાકૃતા માયા ન તેષામપિ માસતે ॥ ૪૨ ॥

ઉપાયે સતિ કર્તવ્ય સર્વેષા ચિત્તરક્તનમ્ ।

અતસ્તદનુરોધેન મસ્કૃતેય કરિષ્યતે ॥ ૪૩ ॥ ”

પાઘય યુગ—લોકભાષાના વિશિષ્ટ ઉત્થાનનો—ગૌરવનો યુગ તે ‘ પાઘય યુગ ’ એ પાઘય યુગનો વ્યાપક અર્થ છે એના કરતા કંઈક સુચિત અર્થમા હું અહીં આ પ્રયોગ કરું છું સમગ્ર પાઘય સાહિત્યના નિવિધ અંગોનો વિચાર કરતા સહેજે જણાશે કે એમા જેટલો હિસ્સો જોતોનો અને તે પછી શ્વેતામરોનો છે એટલો અજોતોનો નથી આતુ એક કારણ એ છે કે જેમ વૈદિકાએ પોતાની દર્શનિક કૃતિઓને માટે સં ભાષાનો આશ્રય લીધો તેમ લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર જૈન મહર્ષિઓએ જૈન દર્શનના નિરૂપણ માટે પ્રાપ્ત પાઘય ભાષાનો—અં માંનો આશ્રય લીધો ઉત્તરોત્તર મહર્ષિઓએ આ પ્રણાલિકા અમુક કાળ સુધી ચાલુ રાખી એ વાતની, નિજ્જુતિ અને ભાસરૂપ જે આગમોનાં નિવરણો જં મંમા રચાયેલા મળે છે તે સાક્ષી પૂરે છે આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રાદિનુ પ્રણયન અમુક મમય સુધી લગભગ પાઘયમા જ કરાયું. એને અનુવક્ષીને આપણે એ સમયને ‘ પાઘય યુગ ’ કહી શકીએ જેમ આ યુગની એક વિશિષ્ટતા તે પાઘય ભાષાનું સેવન છે તેમ એની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે એમા આગમિક દષ્ટિને જેટલું સ્વતંત્ર સ્થાન

૧ દિં અયકારોએ સં કૃતિ સ્વવા માફી ત્યાર પછી એ પરપરામા પાઘય કૃતિઓ ભાગ્યે જ રચાઈ છે, ન્યારે શ્વેં પરપરામા તે સં કૃતિઓની સાથે સાથે પાઘય કૃતિઓ છેક યશોવિજયગધિ સુધી રચાઈ છે અને આજે પછી કેટલાક પાઘય સ્તોત્ર વગેરે રચે છે

જેમ પાઘ્ય સાહિત્ય સં. કરતાં વિષયોની વિવિધતામાં ઉતરતું છે^૧ તેમ પ્રત્યેક વિષય સંબંધી કૃતિઓની સંખ્યામાં પણ એ હીન છે. હા, કથાત્મક સાહિત્યમાં પાઘ્ય કૃતિઓ સં. કરતાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે ખરી. કેટલાક વિદ્વાનોનું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે પાઘ્ય કથાઓ, વાર્તાઓ, કહાણીઓ, દિસાઓ, દૂયકાઓ ઇત્યાદિ જોઈને સં.માં એ જાતનું સાહિત્ય સર્જાયું છે^૨ અને તેમ છતાં એ સં. સાહિત્ય પાઘ્યની ખરાબરી કરી શક્યું નથી, કેમકે કથા વગેરે માટે જેટલી પાઘ્ય ભાષા યોગ્ય છે એટલી સં. નથી, કારણ કે કથા એટલે લોકભોગ્ય સાહિત્ય અને એ માટે લોકભાષા અર્થાત્ પાઘ્ય ભાષા જ વિશેષ અનુકૂળ છે.

શંકરાચાર્યની શારીરિક ભાષ્ય જેવી કૃતિમાં જે જાતનું ઉચ્ચ ક્ષાતિનું સરળ અને સરસ ગદ્ય છે અને જેનો જોડો સં. સાહિત્યમાં પણ દશકુમારચરિત જેવી કોઈક જ કૃતિમાં ભાગ્યે જોવાય છે તેવું પ્રાસાદિક ગદ્યાત્મક ભાષા કદ કદ પાઘ્ય કૃતિમાં છે એ પ્રશ્ન હું પાઘ્ય સાહિત્યના વિશેષજ્ઞોને ભળાવું તો કેમ ?

વિનિષ્કર્ષ—આપણે વ્યાકરણ વગેરેને લગતી પાઘ્ય કૃતિઓ વિષે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી નીચે મુજબનો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે:—

(૧) અં. માંમાં અં. માંનું વ્યાકરણ રચાયું હશે એવી રીતે મં.માં મં.નું વ્યાકરણ પણ હશે.

(૨) 'દૃશ્ય' શબ્દોના સાતેક કોશો રચાયા હશે. તેમાંથી ફક્ત એક જ મળે છે.

૧ આથી કોઈ અનભિજ્ઞ જન એમ માનવા પ્રેરાય કે સમગ્ર સાહિત્ય—વાક્ય અને સંસ્કૃતિને લગતી તમામ બાબતો સં. ભાષામાં જ ગૂંથાયેલા સાહિત્યમાં સમાઈ જાય છે તો એ એનો ખોટો ખ્યાલ છે—ખાલી ભ્રમ છે અને કોઈ જાણકાર પણ આવી વાત કરે તો એ એનો કદાચ હા છે, કેમકે પાઘ્ય સાહિત્યનું એક તો સ્વતંત્ર રીતે અને બીજું પૂરક વરીકે મૂલ્ય છે. ૨ જુઓ પૃ. ૨૨૧. ૩ જુઓ પૃ. ૪૮-૪૯.

- (૪) જ૦ મંમા રચાયેલા બે દાગો મળે છે એક મં બાપાનો અને ખીને ' દેશ્ય ' સંપ્દોનો ^૧ વિગેષમા આ બને શ્વેંતી કૃતિ છે
- (૪) મંમા હદશાસ્ત્રો રચવામા જૈનોનો તેમજ અજૈનોનો પણ ફાળો છે એક દર રેનવેક હદશાસ્ત્રો અસાર સુધીમા ઉપલબ્ધ થયા છે
- (૫) પાઘપને—અવહટ્ટને પણ કેટલાક સ્વતંત્ર હદો છે ^૩
- (૬) અલકારશાસ્ત્રનો એક જ અન્ય અને તે પણ જ૦ મંમા મળે છે
- (૭) હુરિએ રચેલું કાવ્યશાસ્ત્ર મળતું નથી જુઓ પૃ ૭૩
- (૮) પ્રાચીન ભારતીય નાટકોમાના લગભગ બધા જ દ્વિભાષિક છે ^૪ એમા સોનો હિરસો અન્ય પાઘપ બાપાઓ કરતા અધિક જણાય છે
- (૯) સાત પેસટ્યો ઉપલબ્ધ થયા છે
- (૧૦) અંમાંમા બે નોધપાત્ર કયાત્મક કૃતિ છે (૧) નાયા-ધમ્મકહ્લા ને (૨) ઉવાસગદસા આ બને ટૂંકી વાર્તાના આદર્શરૂપ છે
- (૧૧) અં માંમા, જ૦ મંમા અને પેમાઈમા રચાયેલું પુષ્કળ કથ સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે
- (૧૨) જ૦ મંમા રચાયેલું અને જૈન મતવ્ય રજૂ કરતું પ્રાચીન રામાયણ મોજુદ છે, પણ એવું સ્વતંત્ર મહાભારત મળ્યું નથી
- (૧૩) જ૦ મંમા અનેક જાતની કથાના સ્વતંત્ર-ગ્રંથો મળે છે,

૧ રચણાવલીમા લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા ' દ્રાવિડ ' સંપ્દો છે ૨ જુઓ પૃ ૨૩૨-૩ ૩ જુઓ પૃ ૨૧૩-૨૧૫ ૪ આમાના લગભગ ગણનાપાત્ર તમામ નાટકોનો શુ મા અનુવાદ થયો છે જુઓ " સુન્દરમ્ " કૃત અર્વાચીન કવિતા (પૃ ૫૩૮-૫૪૧) ૫ " સંસ્કૃત સાહિત્ય, લભયપદીનો અર્થ ' પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું ' થાય છે પ્રાકૃતમા નવા ધડાયેલા સંસ્કૃત અને જનશિયા બોલ સુચવે છે કે સંસ્કૃત પ્રાકૃતની પેદાશ છે " —પ૦ એ આ (પૃ ૨૭૮) ૬ મહાવીરચરિયના ચાને વીરગિજીવચરિયના ચોથા પત્યાવમા જે નરસિંહ રાજા ને રીવવતીની કથા છે તે ચંદન રાજા ને એની પત્ની મનયગિરિને લગતી લોકકથાનું રમરણ કરાવે છે ' ચંદનમનયગિરિ ' ચંડપાડ નામની એક કૃતિ ભદ્રેશ્વર મુનિએ વિ સ ૧૬૭૫ની આસપાસમા રચી છે આ કૃતિ સચિત્ર સ્વરૂપે આ ધુ રમા ગ્રં (પૃ ૨૫૬-૨૮૨) મા છપાઇ છે એના પૃ ૨૭૬મા પાંચ દિવ્યોની હકીકત છે

અને એ સર્વે શ્લોકોની કૃતિઓ છે. આ પદ્યો અંજણામુંદરીચરિય
'ખરતર' ગદ્યની સાધ્વી ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ વિ. સં. ૧૪૦૭માં
રચેલી છે. આમ કથાસાહિત્યના સર્જનમાં સ્ત્રીઓનો પણ ફાળો છે.

(૧૪) રાષ્ટ્રપાદ્યમાં અનેક ઈમદાકાવ્યો રચાયાં હોવા છતાં રાવણવધુ,
ગઉડવધુ અને લીલાવધકહુ જેવી ગણનાપાત્ર જૂજ કૃતિઓ હજી
સુધી મળી છે.

(૧૫) અજ્ઞેનોને હાથે મંમાં રચાયેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક જ
મળે છે. દા. ત. મહુમહુવિજય નામનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી.

(૧૬) પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ગેયતાની દૃષ્ટિએ મંતુ સ્થાન
સૌથી મોખરે ગણાય છે.

(૧૭) ભિમિ-ગીતો (lyric songs) તરીકે તેમજ સુભાષિતોનાં
સંગ્રહ તરીકે પણ ઉપલબ્ધ પાદ્ય સાહિત્યમાં યગાહાસત્તસર્ધ અથ
સ્થાન ભોગવે છે. ગાંસંની ૮૯મી ગાથામાં કૃષ્ણ અને રાધાનો અને
૨૬૧મીમાં વાર યાને અઠવાડિયાના દિવસનો ઉલ્લેખ છે.^૫

(૧૮) ' ગલિતકવાઠ ' એ પાદ્યમાં એક અજિનવ કલાત્મક ઘટના છે.

(૧૯) પાદ્ય સાહિત્યોમાંથી સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સામગ્રી
જેટલી મળે છે એટલી સંં સાહિત્ય વિશાળ અને અવિચ્છિન્ન હોવા છતાં
એમાંથી મળતી નથી. જુઓ PLIC (p. 8).

૧ પ્રો. જી. બી. ચૌધરી (Chaudhari) દ્વારા રચાયેલ Sanskrit
Poetesses (Vol. II)માં કેટલીક ' પ્રાકૃત ' કવયિત્રીઓ વિષે ઉલ્લેખ છે.
૨ પુરાણો અસલ પાદ્યમાં હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ દર્શાવવા ' પાર્શ્વેરે જે
વિધાનો કર્યા છે તેની આ. ધ્રુ. સ્મા. અં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૦૧-૪)માં છપાયેલા
ડૉ. પુસલકરના લેખ " Were the Purāṇas originally in Prakrit? "-
માં આલોચના છે. ૩ આનાં લક્ષણ ભામહે અને દંડીએ રજૂ કર્યાં છે. ૪ આની
અનેક વાચના (recension) મળે છે. એ સૌમાં લગભગ ૪૩૦ પદો સમાન
રહે છે. ૫ ઇ. સ.ની પાંચમી સદીમાં સંકલિત પંચતન્ત્રમાં રાધિકાનો અને
પુષ્પ ગુપ્તના ઇ. સ. ૪૮૪ના ઈરાણ (Eran) ના શિલાલેખમાં વારનો ઉલ્લેખ છે.

(૨૦) મધ્યકાલીન ભારતીય જીવન ઉપર પાઘય સાહિત્ય અનુપમ પ્રકાશ પાડે છે ?

(૨૧) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ઇતિહાસની માત્રી અને સર્વાંગીણ સમજ માટે સં. સાહિત્યનો અભ્યાસ જોડો. આનંદયક છે તેટલો અને કોઈક અપેક્ષાએ તો એથી પણ વધારે આવશ્યક પાઘય સાહિત્યનો અભ્યાસ છે.

(૨૨) અંબા. સાહિત્ય કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાના દુર્ગમ સ્થળો ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે ?

(૨૩) અંબા. સાહિત્ય અને રૂપાલિમા સ્વાયેશ્વ બોદોનું સાહિત્ય પરસ્પર ઘોતક, પૂરક, પ્રેરક અને સમર્થક છે.

૧ "All India Oriental Conference" ની તા ૭-૧૧-૪૯ની બિઠકમા નિનવિનયજીએ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યાનું "પ્રવચન" ના તા ૨૭-૯-૪૯ના અંકમા લખાણ છે —

" મધ્યકાળના ભારતીય જીવનના સાચા ધળકારા આપણને પ્રાકૃત સાહિત્યમા જ સાક્ષ્યવા મળે છે. ગુપ્તકાળના પ્રારંભથી ચૌલુક્ય સમય સુધીમા જે રાષ્ટ્રકૂટ, પ્રતિહાર, ચાલુક્ય, પરમાર વગેરે ગજવશોનો અભ્યુદય થયો, અને જે રાજ-સ્થાનમા તથા ક્ષેત્ર-કાઠિયાવાડમા સંખ્યાબંધ નવી જાતિઓનો ઉદ્ભવ અને દ્વિદ્વ સમાજમા તેનો સમાવેશ થયો એનું ચિત્ર આપણને ખીન્ને કવાય નહીં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યમા જ મળી શકે એમ છે. સંસ્કૃત ભાષામા સાહિત્ય રચવાનો પ્રવાહ ગુપ્તકાળ સાથે જઈક પાતળો થાય છે અને એ જ કાળથી પ્રાકૃત ભાષામા લખવાનો પ્રવાહ વેગબધ ચાલે છે "

૨ ગુજરાત પુસ્તકાલય મંદિર તરફથી ઇ સ ૧૯૦૨મા ઉપાયેલી આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (પૃ ૪૧-૧૦૫)મા અં. શમનાગણે પાઠકનો " ચાલુક્ય કોટિલ્ય " નામનો લેખ ઉપાયો. આ લેખ (પૃ ૫૪)મા કહ્યું છે કે " જૈન શાસ્ત્રોમા યોગ રાષ્ટ્ર નૈયાયિક અથવા વપરાય છે, અને ચાલુક્યનો અર્થ કરવામા જૈન શાસ્ત્રના સમાન શબ્દોની સપૂર્ણ મદદ લેવી જોઈએ એવો મારો અભિ-પ્રાય થયો. " ૩ જુઓ આગમોનું દિગ્દર્શન (પૃ ૯, ૫૦, ૫૩, ૬૪, ૭૫, ૭૮, ૧૦૨ ને ૧૧૧) તેમજ HCLJ (pp 221-3)

(૨૪) રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca)નું સ્થાન અપભ્રંશાદિને મળ્યું છે તેવું સ્થાન સંબંધે કદી મળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(૨૫) આન્તર-પ્રાન્તીય કાશની રચનામાં ‘ અપભ્રંશ ’નો વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત અભ્યાસ સહાયક થઈ પડે તેમ છે.

(૨૬) ‘ અપભ્રંશ ’ કાવ્યોમાં ધ્વનિ (sound) અને અર્થનો તેમજ બાહ્ય ગેયતા અને આંતરિક લયનો પરસ્પર એવો સદયોગ છે કે જે ભારતીય સાહિત્યમાં અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવાય છે.

(૨૭) સહુવ ‘ અપભ્રંશ ’ બોલીઓ એ મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય (middle Indo-Aryan) ભાષાનું આદ્ય સ્વરૂપ છે.

(૨૮) ‘ અપભ્રંશ ’માં ગદ્યમાં લખાયેલી કાંઈ કથા હજી સુધી મળી આવી નથી.

(૨૯) અપભ્રંશમાં તાંત્રિક સાહિત્ય છે. દા. ત. ‘ હાકાણુંવ. ’

(૩૦) ‘ અપભ્રંશ ’ના વિસ્તૃત નિરૂપક હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘ અપભ્રંશ ’ના પાણિનિ છે. એમનું ઉદાહરણપૂર્વકનું રસિ. હે. નામનું ડોહાકરણ, એમનાં કુમારવાલચરિત્ર ને ‘ હજીદોડનુશાસન ’ અને એમની રચણાવલી એ પાષ્ઠ્ય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય સાધનો છે.

(૩૧) ‘ અપભ્રંશ ’ના કવિઓનું સર્જક બળ પ્રશંસનીય છે.

(૩૨) હિંદીના કેટલાયે કવિઓ ‘ અપભ્રંશ ’ના કવિઓના ઋણી છે.^૫

(૩૩) લગભગ ૩,૫૦૦ વર્ષ સુધી—અતિપ્રાચીન સમયથી માંડીને

૧ જુઓ પૃ. ૨૪૧. ૨ સિંહ (અ. ૮)ના ખીલ પાદમાંનાં નામોનો ને ચોથા પાદગત ધાતુના આદેશોનો શબ્દ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પં. એચરદાસે “ હેમચન્દ્રના આદેશ-વિધાનો ” નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ આ. ધ્રુ. સ્મા. અં.માં પૃ. ૨૧૯-૨૩૭માં છપાયો છે. ૩ જુઓ પૃ. ૨૨૯. ૪ આના પત્ર ૧અમાં જે પચ્ચસગચથી શરૂ થતી ગાથા છે તે લીલાવઈકહામાં ૧૦૯૧મી ગાથારૂપે જોવાય છે. ૫ જુઓ પૃ. ૨૧૪.

તે આજ દિન સુધી જે ભાષાના અવિચ્છિન્ન ઝરણાનું પ્રતિમિત્ર લોકના સાહિત્યમાં જોવાય છે એ ભારતીય-આર્યભાષા (Indo-Aryan) આ દૃષ્ટિએ જગતના કેાઇ પણ ભાષા-મૂળના ઇતિહાસમાં અજોડ છે ૧

(૩૪) જોનો અને બોદોએ પાષ્ટ્ય ભાષામાં કૃતિઓ રચી છે તેનું એક કારણ એ છે કે જોનો અબ્યામ એમને પોતપોતાના મ પ્રદાયની મૌલિક કૃતિઓ સમજવામાં સુગમતા કરી આપે તેમ છે

(૩૫) યુરોપમાં પાષ્ટ્યનો પ્રચાર દોઢેક સૈકાથી છે ૨

(૩૬) સંતરફના પક્ષપાતના અતિરેકથી પાષ્ટ્ય સાહિત્યની થયેલી ઉપેક્ષા પાષ્ટ્ય સાહિત્યના નાશનું એક સખળ કારણ છે ૩

(૩૭) સં એ ફરળ પડિતોની જ ભાષા છે, જ્યારે પાષ્ટ્ય એ પડિતોની તેમજ આમ જનતાની ભાષા છે અન્ય શબ્દોમાં કહ્યું તો સં એ વૈભવશાલીઓની પ્રતિનિધિ છે, જ્યારે પાષ્ટ્ય એ દરિદ્ર-નારાયણની યે પ્રતિનિધિ છે

૧ જુઓ PLCIO (p 7) ૨ પાષ્ટ્યનું સૌથી પહેલું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ લેટિન ભાષામાં પ્રો લાસને ઇ સ. ૧૮૩૭માં રચ્યું એમ ડૉ બનારસીદાસે Shri Mahāvīra Commemoration Volume [શ્રીમહાવીરજન્મકૃતિત્રય (ભા ૧)]માં એમના લેખ નામે “ વિદેશાં મેં પ્રાકૃતકા પ્રચાર ” (પૃ ૨૦૫)માં કહ્યું છે ડૉ પિગેરે ‘ ડોગ્રાફરેટ ’ ની પદવી માટે લેટિનમાં De grammaticis praecri-
tionis નામનો ૪૩ પૃષ્ઠો નિબંધ ઇ સ ૧૮૦૪માં બેરલોથી લખ્યો આમાં પાષ્ટ્ય ભાષાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે ડૉ પિરોલે જર્મનમાં Grammatik der Prakrit-Sprachen નામનું ૪૩૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક ઇ સ ૧૯૦૦માં રચ્યું છે આ વ્યાકરણના પત્રિશિષ્ટ તરીકે ૮૧ પૃષ્ઠની કૃતિ નામે Materialien zur Kenntnis des Apabhramsa's Ein Nachtrag zur Gram-
matik der Prakrit-Sprachen રચી બર્લિનથી ઇ સ ૧૯૦૨માં છપાવી છે આ ઉપરાંત જર્મન અનુવાપૂર્વકનું સિં ૬૦ (અ ૮) Gram-
matik der Prakrit-Sprachen નામથી બે ભાગમાં ઇ સ. ૧૮૭૭-૮૦માં એમલે સંપાદિત ક્યું છે. ૩ જુઓ પૃ ૨૨૧

(૩૮) પાઘય અને સંં એ જે મૂળે ભિન્ન ભાષા નથી, પણ એક જ સિદ્ધાંતની જાણે જે જાણુઓ છે. સામાન્ય જનતાની બોલચાલની— રોજની વ્યવહારની ભાષા તે પાઘય છે અને એના ઉપર વ્યાકરણના સંસ્કારરૂપ ઢોળ ચડાવાતાં એતું ઉદ્ભવેલું કૃત્રિમ—સંસ્કારિત સ્વરૂપ તે ‘ સંસ્કૃત ’ છે. જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ભાષાને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે અને મળે છે ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે એ ભાષાએ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ મૌલિક પાઘય સ્વરૂપની સાથે સાથે સંં સ્ત્રાંગ ધારણ કર્યો છે અને એ એમ કરે છે. આમ ભાષાના પાઘય અને સંં એ જે સ્વરૂપોને કોઈ ક્ષેત્ર કે કાળની મર્યાદા નથી. ગુજરાતીનો વિચાર કરીશું તો એનાં પણ પાઘય-ગુજરાતી અને સંં ગુજરાતી એમ બે રૂપ છે એમ આપણે કહી શકીશું. આ હકીકત અંગ્રેજી ઇત્યાદિ ભાષાને પણ લાગૂ પડે છે એટલે કે પાઘય-અંગ્રેજી, સંં અંગ્રેજી ઇત્યાદિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર ‘ પાઘય ભાષાઓ અને સાહિત્ય ’ની આછી રૂપરેખા આલેખતાં મારે હાથે જે કંઈ દોષ ઉદ્ભવ્યા હોય તેને અંગે હું વિમલસૂરિકૃત રખડિમચરિય (પ. ૧૧૮)ના

૧ આર્ય વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (પૃ. ૧૯૫-૨૩૧)માં પં. બેચરદાસને “ પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય ” નામનો લેખ છપાયો છે. ભાષાના દૈવી અને માનુષી એ બે પ્રકારોની સમજણ, ભાષાની વિષમતાનાં-અનેકતાનાં કારણોનો નિર્દેશ, પાલી(લિ) અને પ્રાકૃતનો અલેદ, પ્રાકૃતના મૂળ કાઠા તરીકે વેદસમયની લૌકિક ભાષાનો ઉલ્લેખ તેમજ વૈદિક અને પ્રાકૃત ભાષાઓની તુલના એટલી બાબતો ભાષાને અંગે વિચારાદ્ય છે. આના પછીનો સાહિત્યને લગતો વિભાગ આના હિસાબે મોળો છે. એમાં પાલિમાં રચાયેલાં ત્રણ પિટકો અને એના ૧૭ (૭+૫+૫) વિભાગોનો તથા અ. મા. આગમોનો નામોદ્લેખ છે તેમજ બૌદ્ધોના તેમજ જૈનોના કેટલાક મૌલિક અને આદિમ ગ્રંથોમાંથી ઉતારા છે. ૨ “ ભારતીય વિદ્યા ” (ભા. ૨, અં. ૨, પૃ. ૧૯૩-૨૧૨)માં પં. નાયરામજી પ્રેમીનો “ પલ્લમચરિય ઔર પદ્મપુરાણ ” નામનો લેખ છપાયો છે. આમાં પાઘય અને સંં એ બે રામાયણની તુલના છે. વળી પલ્લમચરિયને વીરસંવત્ ૫૩૦ની દત્તિ માનવાની તરફેણમાં મત ઉચ્ચારાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૯૭)

નિમ્નલિખિત પદ્યના ભાવનુ સ્થૂળ કરુ છું —

“ઠળ અદ્વિત્ત વા જ હત્ય કય પમાયદોસેણ ।

ત મે પરિપૂરેડ સમન્તુ હહ પણ્ડિયા સબ્ધ ॥ ૧૧૬ ॥”

અન્તર્માં વિક્રમસિંહે રચેના ‘પારસી—મસ્કૂત’ કાષના મગનાચરણ-
રૂપ અને મ૦, મ૦, સો૦ અને માગહીમા રચાયેલા ચરણનાળુ નિમ્ન-
લિખિત ૧૫૬ રજૂ કરી સૌ કોઈનું સાનદ મગળ ઇચ્છુ છું —

૨” યદ્ગૌરશ્રુતિદેહસુન્દરરદજ્યોત્સ્નાજલૌષે મુદા

દદ્દૂણાસણસેયપકયમિણ નૂળ સર માણસ ।

અય ચિતિય દ્વિત્તિ એસ કરદે ન્દાણમિ હસો મર્દિ

શા પકુટાલદુ માલ્દી મયવદી જદ્દાણુલિત્ત મળ ॥ ”૩

૧ પ્ર૦ અ૦ મ૦ (૫ ૩૬૭-૩૭૧)મા ડૉ. ખનારસીદાસને “વિક્રમ-
સિંહરવિત પારસી—મસ્કૂત કોષ” નામનો લેખ છપાયે છે તેમા ૫ ૩૭૦મા આ
પદ્ય અપાયુ છે ચોથા ચરણની શબ્દાતમા સા છપાયુ છે તે શા ભેદથી એટલો
મે ફેરફાર કર્યો છે ૨ જેના ગૌર (શ્વેત) પ્રભાવાળા દેહ અને સુન્દર દાતની
અન્દિકાશ્વ જસસમૂહમા (એના) આસનરૂપ શ્વેત કમળને સાનદ ભેદને આ
ખરેખર ‘માનસ’ સરોવર છે એમ વિચારી એમા સ્નાન કરવાનો વિચાર આ
હસ કરે છે તે ભગવતી ભારતી જડતાથી વિષ ચિત્તનું પ્રકાશન કરે. ૩ આ
નિબંધ પદ્યો કર્યા પછી એસક ડી શિપલે (Shipley) દ્વારા સંપાદિત Ency-
clopedia of Literature (Vol 1) મારા જેવામા આવ્યુ એમા ૫
૪૮૧-૪૯૦મા ભારતીય સાહિત્યના એક વિભાગરૂપે ‘પ્રાકૃત’ સાહિત્ય ઉપર ડૉ.
ઉપાધ્યેને લખેલો લેખ છપાયેલો છે આમાથી એકાદ બાબત સિવાય બાકી ન
કોઈ નવીન બાબત આ નિબંધ તપાસી જતી વેળા ઉમેરવા જેવી જણાઈ
મારે અંગ્રેજીમા આ સંબંધમા વિસ્તૃત પુસ્તક લખવાની ભાવના છે અને એથી મે
એ દિશામા થોડાક પ્રયાસ પણ કર્યો છે એનું પૂરેપૂરું સક્રિય ફળ આવે તે
પહેલા પછ કોઈ પ્રતિભાષાની વિદ્વાનને હાથે આ વિષયનું સાગોપામ અને સમુચિત
નિરૂપણ થઈ એ પ્રકાશિત થશે તો મને આનંદ થશે.

પુરવણી

પૃ. ૯, પં. અંત્ય. પન્ચકૂખાણુ-ભાસ ઉપર જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિક્રમસંવત ૧૭૫૮માં રચેલા ગુજરાતી વાર્તિકમાં ગુજરાતીને ' પ્રાકૃત ' કહી છે, અને સાથે સાથે એની પ્રશંસા કરી છે. ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ ગુજરાતીને ' લોકગિરા ' કહી છે.

પૃ. ૫૧, પં. ૨૨. આમાં માગહી ભાષા અને સાહિત્યનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

પૃ. ૬૯, પં. ૬. આ કૃતિના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્નલિખિત ૧૪મું પદ વિચારતાં એમ લાગે છે કે અશ્વતર, કપિલ, કંબલ, કોહલ, કૌણ્ડિન્ય અને વસિષ્ઠ એ છયે પણ કોઈ છંદઃશાસ્ત્ર કે પછી નાટ્યશાસ્ત્ર રચી તેમાં છંદોનું નિરૂપણ કર્યું હશે:—

“ વાન્ઠન્તિ યતિં પિન્નલ-વસિષ્ઠ-કૌણ્ડિન્ય-કપિલ-કમ્બલમુનયઃ ।
નેચ્છન્તિ ભરત-કોહલ-માળ્ડવ્યા-ઽશ્વતર-સૈતવાદ્યાઃ કેચિત્ ॥ ૧૩ ॥ ”

૧ છંદોડણીસાસણ—જિનેશ્વરસૂરિએ ૨૩ ગાથામાં આ છંદને લગતી નાની કૃતિ જ. મ.માં રચી છે. એમાં ગાથા અને એમાંથી ઉદ્ભવતા અન્ય છંદોનું નિરૂપણ છે.

છંદકોસ—જૈનાનન્દ-પુરતકાલયની ૧૭૬૦ ક્રમાંકવાળી ચાર પત્રની હાથપોથી વિ સં. ૧૭૧૩માં શ્રાવક દેદા દ્વારા લખાયેલી છે એમ એની અંતિમ પંક્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે. એની પહેલાંની ત્રીજી પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“ જયપ્રમેણ દોહેહરસ્થિતેન- લિખિતોઽયં છન્દકોસઃ ”

આ ઉપરથી જયપ્રભ જ આ છંદકોસના રચનાર હોય એમ લાગે છે.

૧ જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫)માં આનો છંદોડણીસાસન તરીકે નિદેશ છે. આના ઉપર મુનિચન્દ્રસૂરિએ સં.માં વૃત્તિ રચી છે.

આ છંદોસમા ૭૫ ગાથા છે તેમા પહેલી અને છેલ્લી ગાથા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે —

‘ આજોયણદ્વિયાણ સુરનરતિરિયાણ હરિસસજવે(ળ)ની ।

સરસરસવન્નછદા સુમહત્યા જયર જિણવાળી ॥ ૧ ॥ ’

“ હય પાદ્યછદાણ કહવડ(ય)નામ(મા)દ સુખસિદ્ધાદ ।

મળિયાદ લક્ષ્મલક્ષણજુય(યા)દ હદ હંદકોસમિ ॥ ૭૫ ॥ ”

છંદોસકૃષ્ણ—અમદાવાદના ડહેનાના લગરમા છંદોસક્ષણ નામની જે પાષ્ટ્ય કૃતિ હોવાનો જિનરત્નકોશ (૫ ૧૨૭)મા ઉલ્લેખ છે તે આ છે

૧ છંદ શેખર—રાજશેખરની આ કૃતિનુ પાંચમુ—અતિમ પ્રકરણ જે સ મા છે એમા ‘ ઉત્સાહ ’થી માડીને ‘ દ્વિપદી ’ સુધીના અપભ્રંશ છંદો વિષે નિરૂપણ છે

પિંગલસાર—જિનરત્નકોશ (ભા ૧, ૫ ૨૪૯)મા આ કૃતિ પાષ્ટ્યમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે વિ સ ૧૬૬૨ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા કવિ રાજમલ્લે પાષ્ટ્ય, અપભ્રંશ તેમજ સ મા પિંગલગ્રન્થ (છંદોવિષા) રચેલ છે તે શુ આ જ કૃતિ છે ?

૫ ૭૫, ૫ ૧૬ પછી હસ્તિમલ્લના નાટકો—૩૪ સ ૧૨૯૦થી ૧૪૪૭ના ગાળામા વિદ્યમાન, સ અને કાનડી ભાષાના જાણકાર અને ગોવિંદભટ્ટના પુત્ર દિગંબર હસ્તિમલ્લે અજના—પવનજય, ધૈર્યદી—કલ્યાણ, પવિકાન્તકૌરવ યાને સુલોચના અને સુભદ્રા-હરણ એમ ચાર નાટકો રચ્યા છે આ ઉપરાંત ઉદયનરાજ, ભરતરાજ અને મેઘેશ્વર એ ત્રણ નાટકો તેમજ પ્રતિષ્ઠાતિલક પણ એમની કૃતિ તરીકે ગણવાય છે ૬

૧ આની એક હાથપોથી વિ સ ૧૧૭૯મા લખાય છે જુઓ જિનરત્ન-કોશ (૫ ૪૬૫) ૨ જુઓ મી મૂલચંદ કિ કાપડિયા તરફથી વીર-સ ૨૪૦૪મા પ્રકાશિત જૈનાચાર્ય (૫ ૧૩૯) ૩ જુઓ જૈનાચાર્ય (૫ ૧૪૬) ૪ આ મા દિ જૈ ગ્ર મા વિ સ ૧૯૭૩મા પ્રકાશિત છે ૫ આ મા દિ જૈ ગ્ર મા વિ સ ૧૯૭૨મા પ્રસિદ્ધ થયેલું છે ૬ જુઓ જૈનાચાર્ય (૫ ૧૪૭)

પૃ. ૭૮, પં. ૧૭ પછી. વીથી—રામપાણિવાદે ચન્દ્રિકા અને
લીલાવતી નામની બે વીથી રચી છે.

પૃ. ૮૨, દિ. ૧ (ચાલુ). તરંગવદ્—વિસેસાંની રહેમચન્દ્રસૂરિકૃત
બૃહદ્વ્રતિ નામે શિષ્યહિતા (પત્ર ૬૪૯)માં તરંગવદ્નો લૌકિક કથા
તરીકે ઉલ્લેખ છે તે શું આ કથા આયુર્ઓગદાર (સુ. ૧૩૦, પત્ર
૧૪૯આ) ઇત્યાદિમાં લોકાત્તર કથા તરીકે નિર્દેશાયેલી કથાથી ભિન્ન છે ?

પૃ. ૮૯, પં. ૭. ૧૧ ઉપાખ્યાનોથી અલંકૃત આ પઉમચરિયમાં
રૂપબંધ અને માત્રાબંધની વિવિધતા જોવાય છે. આમાં ઉદ્દાધક છંદ
સાત વાર, શશિકલા એક વાર અને ષશાદ્દંલવિક્ષીડિત ચાર વાર વપરાયેલ છે.
પ૦ ઐ૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૧)માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

“પછે છંદ કપ્પુહત્સંહિતામાં છે નહિ. આ ત્રિશિષ્ટ પ્રયોગના આધારે હું
વિમલસૂરિને વરાહમિહિર અને ઉમાધના પછી સાતમા શતકના અંતમાં મૂકું છું.”

પ૦ ચ૦ (પ. ૧૧૮, શ્લો. ૧૩૦)ને અંગે પ૦ ઐ૦ આ૦માં કહ્યું છે:—

“પ્રસ્તુત ગાથામા જે પઉમચરિયની રચનાનું વર્ષ નોંધ્યું છે, તે અન્ય
જેન કવિએ પૂર્વકાળમાં રચેલું પ્રાકૃત પઉમચરિય સમ્ભવે છે, નહિ કે ઉત્તરકાળમાં
વિમલસૂરિએ રચેલું પઉમચરિય.”

આ એક વિલક્ષણ બદ્ધે અસંગત કલ્પના છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે
પ૦ ચ૦ ઉપર ગ્રીક અસર છે એમ માની એનો રચનાસમય નક્કી

૧ આ એક અંકવાળી વીથી ઇ. સ. ૧૯૪૭મા Journal of the Travancore Univ. Oriental Mss. Library (III, 2-3)માં છપાઈ છે.

૨ આને બદલે પ૦ ઐ૦ આ૦ (પૃ. ૨૦૩)માં હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે તે
મૂલભરેલો છે. ૩ આ છંદમાં શિશુપાલવધ (સ. ૪)નું ૪૫મું પદ છે, અને
સ. ૧૫નું ૯૬મું પદ સ્વઘરામાં છે. ૪ પ૦ ઐ૦ આ૦ (પૃ. ૨૮૧)માં માથે
આ એક વાર વાપર્યાનું કહ્યું છે તે કથન બ્રાન્ત છે, કેમકે સ૦ ૧, શ્લો. ૭૫;
સ૦ ૧૭, શ્લો. ૬૯; અને સ૦ ૧૯, શ્લો. ૨૦ એમ ત્રણ શ્લોકો શાદ્દંલમાં
છે. ૫ શશિકલા. ૬ આમાંના કેટલાંક પદોના છંદનાં નામ વિષે આપણે અદ્યપિ
અજ્ઞાત છીએ. ૭ આ કવિના શિશુપાલવધ (સ. ૭)ના શ્લો. ૧૬-૧૮ ને ૪૨
ઉત્તરાપયની સ્ત્રીના પહેરવેશ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

કરતી વેળા એ તાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે ચવન-જાતકની નેપાની હાયપોથી ફેટલાક વર્ષો પર મળી આવી છે એમાં ગ્રીક અસર છે, છતાં એનો સમય ઇ સ ૧૬૬નો મનૂર કરાયો છે.

પૃ ૧૦૩, પ ૧૬ પછી સિરિયન્ડેવલિયરિય—સિદ્ધિએ (ગુમ)-મવત પદ્ધતિમાં એટલે કે ૧૧ મ ૬૭૪માં જે સ મા શ્રીચન્દ્રકેવલિ-ચરિત્ર રચ્યું કે તેમાં એમણે આની પૂર્વે રચાયેલા પાંચમ ચરિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

પૃ ૧૦૫, પ ૧૫ આ કથાનો જિનરતને સ માં પદાર્થ લીલાવતીસાર એ નામથી ઉદ્ધાર કર્યો છે આ મહાકાવ્યના દ્વિતીય ઉત્સાહની પુષ્પિકા ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂળ કથા પાંચમમાં છે અને એનું નામાત્મ નિર્વાણલીલાવતીકથા છે જુઓ જે લા ૩ સ (પૃ ૪૩)

પૃ ૧૦૬, પ ૧૪ પાર્વતી અને ઈશ્વરના ભક્ત આ કવિએ પોતાની પત્નીની પ્રાર્થના પરથી કહેલી રદિય-માનુષ પ્રકારની આ લીલાવતીકથા કાવ્યાલોકારમાં દર્શાવાયેલા કથાના લક્ષણને અનુરૂપ છે 'જમુખ્યતયા ગાથામાં રચાયેલી આ કથાનો શ્લો ૬૦૭ પદ્યમિતક (૧)માં, શ્લો ૧૧૭૦ પૃથ્વીમાં, શ્લો ૧૨ વશસ્થમાં અને શ્લો ૨૪ અને ૬૬૮

૧ જુઓ જે સા મ ઇ (પૃ ૧૮૫-૬) ૨ ખીલ બે પ્રકારે તે માનુષ અને દિવ્ય છે જુઓ ગા ૩૫ કવન્યાલોક (ઉદ્દ્યોત ૩, પૃ ૧૪૫)માં દિવ્ય-માનુષ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે કે સિ જે ૩ તરફથી સ દીકા, પદ્મસૂત્રી અને ડા ઉપાધ્યેની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના તેમજ (સ પદ્યાર્થ અને અર્થ વિનાના) શબ્દકોશ સહિત આ ઇ સ ૧૯૪૯માં છપાવાઈ છે આ દીકાના કર્તા શ્વેતાળર મુનિ હશે એમણે 'કવિકાવસર્ગજ' હેમચન્દ્રસૂત્રિને પૃ ૨૦ ને ૧૯૩માં 'પ્રજુશ્રી' કહ્યા છે આથી આ દીકાકાર એમના પછી (ઇ સ ૧૧૭૨ પછી) અને દીકાની એક હાયપોથી ઇ. સ ૧૪૦૪ની મળે છે આ હિસાબે એના પહેલા યયા છે મલયસાગરકૃત દીકાવાળી અજ્ઞાતકૃત લીલાવતીની હાયપોથી અહીંના જૈનાનન્દ-પુસ્તકાલયમાં છે ૪ શ્લો ૪૯ ને પંચી વચ્ચે જવાત્મક લખાણ છે ૫ દરેક પાદમાં સોળ અક્ષરો છે ૨, ન, નં, જ અને જ એમ પાંચ ગણ અને છેલ્લે ગુરુ અક્ષર ૭ આમ આ કોઈ અક્ષરવૃત્ત છે

શાર્દૂલવિકીડિતમાં છે. લીલાવર્ગકહાની ભાષા “ મરહુ-દેસિ-ભાસા ” છે એમ કવિએ જાતે ગાયા ૧૩૪૦માં કહ્યું છે. એમાં કાઈ કાઈ સ્થળે અપભ્રંશનો પાસ જોવાય છે. ડૉ. ઉપાધ્યેએ ૧ પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના સમય વિષે કામચલાઉ વિધાન તરીકે ઇ. સ. ૮૦૦નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨ એમજો કહ્યું છે કે લગભગ ૧૨૦ ગાયા પછીની સ. દીકા ડેહાયા જેવી છે. ગા. ૨૪ વાગ્ગટના કાવ્યાનુશાસનની અલંકારનિલક નામની સ્વોપજા વૃત્તિ (પૃ. ૨૧)માં, ગા. ૨૫ સરસ્વતીકંઠાભરણ (પૃ. ૫૨૯)માં તેમજ ગા. ૬૦૯૧ હેમચન્દ્રચરિત ૪ છંદોડનુશાસન^૫ (પત્ર ૧ અ)માં જોવાય છે. ગા. ૨૨૨ વજ્રજલગ્ગની ગા. ૬૫નું અને ગા. ૧૧૪૧ ગા. ૨૧૯નું સ્મરણ કરાવે છે.^૬

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૧. મલયસુંદરીચરિય—હરિરાજે આ ચરિત્ર

૧ આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૮-૪૦)માં લીલાવતી નામની કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વળી અહીં કથાના મુખ્ય દૃશ્યરૂપ સુપ્ત-ગોદાવરી-બીમ તથા કથાના નાયક હાલ તેમજ આ કથાની ભાષા વિષે વિચાર કરાયો છે. ૨ જુઓ એમની ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫). ૩ એજન (પૃ. ૧૫ અને ૮૬). છાયા તરીકે ખૂટતો ભાગ ડૉ. ઉપાધ્યેએ પૂરો કર્યો છે. ૪ ‘ એ ’ અને ‘ ઓ ’ પદને અંતે હ્રસ્વ હોઈ શકે એ દર્શાવવા આ અવતરણ અપાયું છે. આ માટેનું બીજું અવ-તરણ ગા. સ. (૧-૭૫)નું છે. પ્રથમ અવતરણનો પૂર્વાર્ધ સુરસુંદરીચરિય (પદિ. ૩, શ્લો. ૨૪૫)ના પૂર્વાર્ધ સાથે મળે છે. ૫ આમાં નૃત્ય સાથે સંબંધ અને પિંગલ તથા કેદાર દ્વારા નહિ નિર્દેશાયેલા એવા નટ્યરણ અને નૃત્તગીતિ એ નામનાં બે સં. છંદોનાં લક્ષણો છે એ કોઈ જૈન (?) આચાર્ય નૂતન સંજ્ઞાઓમા સૂત્રોમાં રચેલી રતનમંજૂષા (અ. ૩) સાથે પૂરેપૂરાં મળે છે. આ રતનમંજૂષા ઉપર કોઈ જૈનનું ભાષ્ય છે. એમાં આ છંદોને અંગે જે એકેક ઉદાહરણ છે તે યતિની અપેક્ષાએ છંદોડનુશાસનનાં ઉદાહરણ કરતાં કિતરતાં છે જુઓ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ તરફથી ઇ. ૧૯૪૯માં પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત સહાધ્ય રતનમંજૂષાનાં અંગ્રેજી ટિપ્પણ (પૃ. ૫૧-૫૨). વિશેષ માટે જુઓ જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૬૬, અં. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ યનારો મારો લેખ નામે “ નટ્યરણ અને નૃત્ત (ત્ય)ગતિ. ” ૬ જુઓ ડૉ. ઉપાધ્યેની પ્રસ્તાવના તેમજ અંગ્રેજી ટિપ્પણો. આ બંનેમાં કથાનો સારાંશ અપાયો છે.

પાંચમા પદમા ૮૦૦ શ્લોકમા રચ્યુ છે ૧ વળી કોઈકે ૧૨૯૬ ગાથામા પાંચમા આ રચ્યુ છે ૨

પૃ ૧૨૩, પ ૬ પછી ઠનાણુચ દયરિય—વામવયદ્રે આ પાંચમા રચ્યુ છે, અને એનુ કનડ ભાષાતર પૂજ્યપાદ યોગીએ કયું છે આ ભાષા-તરનો ઉદ્દેશ ધ સ ૧૬૫૯મા રચાયેલા આજ નામના કનડ ગ્રંથમા છે

જસહુરચરિય—માનદેવેન્દ્રે આ રચ્યુ છે એના ઉપર પદ્મસુન્દર-ગણિની વૃત્તિ છે ૪

પૃ ૧૨૭, પ ૧૪ ધર્મદાસગણિની ઉવએસમાલામા લગભગ ૭૦ કથાનો નિર્દેશ છે, જ્યારે એના અનુકરણરૂપ અને આશરે એના એક પચ્ચમાશ જેડી ધર્મોવએસમાલામા ૧૫૮ કથાનુ સૂચન છે નિ સ. ૯૧૫મા પાછળ શ્લોક જેવડા સ્વોપચ વિવરણુમા કેટલાક પાન-તરણો છે આ વિવરણુ સામાજિક, સારકૃતિક, ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિક, ધાર્મિક ઇત્યાદિ અનેક દષ્ટિએ ઉપયોગી છે ૬ આમા જ મા મા સુભાષિતો છે ઈનિગણુગત કથાઓમા પદની સાથે માથે ગદ્ય પણ છે

ધર્મોવએસમાલા ઉપર વિજયમિહસરિએ વિ મ ૧૧૯૧મા આ વિનગ્ગને આધારે ૧૪૮૭૧ શ્લોકપ્રમાણુ વિનૃત વિવરણુ પાંચમા રચ્યુ છે, પણ એમાથી એક વિવરણુકારે મૂનકારના નામનો ઉદ્દેશ કર્યો નથી ૮

નેમિચરિય ને દુમ્મણિચરિય—જયસિહસરિકૃત ઈવિવરણુની પ્રશસ્તિ

૧ જીએ નિનગ્ગલકોશ (પૃ ૪૬૫) ૨ એનન (પૃ ૩૦૨) ૩ નિન-રત્નકોશ (પૃ ૪૬૫)મા આને જ્ઞાનચન્દ્રચરિત્ર કહ્યુ છે ૮ એનન(પૃ ૪૬૬) પૃ ૫મા વદિકાચાર્યની કોઈ કૃતિમાથી સ અવતરણુ અપાયુ છે અવતરણુની સૂચી પરિશિષ્ટ તરીકે અપાઈ છે ખરી પણ એના મૂળનો નિર્દેશ નથી ૬ પૃ ૭૫મા રાધાવેદનો, પૃ ૮૧મા કળતરણુનો અને પૃ ૧૯૦મા ચત્રમય કપોતનો નિર્દેશ છે ૭ વિવરણુ (પૃ ૧૫૬)માની ગામડિયાની કથા “ મુરખો ” નામની લોક-વાર્તા સાથે સંખાવવા જેવી છે આ કથામા જોહાર ચન્દ “ જુદાર ”ના અર્થમા વપરાયો છે ૮ વિ સ ૧૩૨૪નો આસપાસમા મુનિદેવસરિએ સ વિવરણુ રચ્યુ છે તેમા પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે ૯ વિવરણુના અવમા મહા-નીરસ્ત્રામીના ૧૧ ગણધરે

(પૃ. ૨૨૯)માં આ મુદિએ ૧નેભિચરિય નામની ગોતાની કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વિવરણમાં જે દુમ્ભુલિચરિય અને દ્વિમ્ભુનિચરિત્રની કેટલીક વાર ભત્રામાણુ કરાઈ છે તે કૃતિ શું આ વિવરણકારની છે અને પ્રતાવના (પૃ. ૬)માં સૂચવ્યા મુજબ શું એ પ્રાકૃતમાં છે ?

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧. *ગુરુતત્તવિભિન્નચ—ગુરુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવવામાં અદ્વિતીય સાધનરૂપ આ પ્રામાદિક કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ ૪૦ મંમાં ચાર ઉલ્લાસોમાં રચી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૦૮, ૩૪૪ ૧૮૮ અને ૧૬૬ ગાથા છે. પ્રથમ ઉલ્લાસમાં વ્યવહાર-દષ્ટિ અને નિશ્ચય-દષ્ટિનું સ્વરૂપ દાખલા-દલીલપૂર્વક સમગ્રવાયું છે. તર્ક અને સિદ્ધાંતનું સમતોલપાણું સાચવીને બીજા ઉલ્લાસમાં આગમાદિ પાંચ વ્યવહારનું નિરૂપણ છે. ત્રીજા ઉલ્લાસમાં પાર્શ્વસ્થાદિ કુગુરુઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં ઉપસંપદ્ લેવાની અર્થાત્ ગચ્છાંતર કરવાની પરિપાટીનું વર્ણન તો એટલું બધું વિશદ, વ્યવસ્થિત અને વિશાળ સ્વરૂપે અપાયું છે કે જોન સંધનો અને ખાસ કરીને સાધુસંઘના વિશિષ્ટ અને સમુચિત બંધારણનો ઇતિહાસ એ પૂરો પાડે છે. ચોથા ઉલ્લાસમાં સુગુરુનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. પુલાકાદિ પાંચ નિર્ગન્થોનું નિરૂપણ ૩૬ દ્વાર દ્વારા એટલા વિસ્તારથી અપાયું છે કે એ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ બની જાય છે દૂંકમાં,

અને ૪૪અસ્વામીથી માડીને દેવવાચક સુધીના ૨૪ શ્રુતસ્થવિરોનું સંકીર્તન છે, અને ત્યાર બાદ ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતી ૩૧ પદ્યની પ્રશસ્તિ ૪. મ. મા છે.

૧ સં. છાયા સહિત પ્રકાશિત ધર્મભોવએસમાક્ષાની ઇ. સ. ૧૯૪૯ની આવૃત્તિના “ પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય ” (પૃ. ૧૫)માં આની તાડપત્રીય પ્રતિગત પ્રશસ્તિનો શોરોક સાગ અપાયો છે. આ કૃતિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી હશે. ૨ આના વિષયાદિ માટે જુઓ. જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અં. ૯)મા છપાયેલો મારો લેખ “ દુમ્ભુલિચરિય ચાને દુમ્ભુલિચરિય(ય) ” ૩ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ, ગું પ્રસ્તાવના, વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમલિપ્ત તેમજ ચાર પરિશિષ્ટો સહિત આ કૃતિ ૯૦ આં સં તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૫માં છપાવાઈ છે. ૪ આ એકંદર ૯૦૫ ગાથામાંની કેટલીક તો પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓમાંથી અહીં વળી લેવાઈ છે અને એ બાબત સ્વોપજ્ઞ દીક્ષામાં સૂચવાઈ છે.

ભારતીય સપ્રદાયોમાં ગુરુ વિષે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારને આ ચરણકરણાનુયોગની સૃષ્ટિક કૃતિ અમૂલ્ય સાધનરૂપ છે

૧ કુવકખંડોસિયસહસ્સકિરણુ યાને પવયણુપરિક્ખા—૨અગિ-
યાર વિસ્સામ (વિશ્રામ)માં વિમક્ત આ પદાત્મક કૃતિને એના કર્તા
મહોપાધ્યાય ઉદ્ધર્મસાગરગણિએ પ્રથમ નામથી ઓળખાવી છે, જ્યારે
હીરવિજયસૂરિએ આ કૃતિને માન્ય કરતી વેળા એનું ખીલુ નામ પાડ્યું
છે અને એના પ્રત્યેક વિસ્સામના અતમા વિ સ ૧૬૨૯ના ચૈત્ર સુદ
દસમની તિથિ નોંધી છે પહેલા વિસ્સામમાં તીર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે
ત્યાર પછીના દસ વિસ્સામમાં દિગ્બર, પૌણ્દ્રીય, ખરતર, આર્યાલિક,
સાધ્પૌણ્દ્રીય, (ત્રિરતુતિક) આગમિક, લુપક, કકુક, ખીલમતિ અને
પાશયન્દ્રીયના મત-યોની આલોચનાપૂર્વક તે તે મતોની ઉત્પત્તિ અથવા
સૂચવી છે અથવા લગભગ એક ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ ખરતરોની ચર્ચાને
લગતો છે, ખીલ ચતુર્થાંશ જેટલા ભાગમાં દિગ્બરો અને લુપકોને
લગતી હકીકત છે, બાકીના અડધા ભાગમાં અવશિષ્ટ સાતનો અધિકાર
છે આ દસેને અથવા 'કુપાક્ષિક' કલા છે

૫ ૧૬૨, ૫ ૧૧ ૫લી સિદ્ધભૂપદ્ધતિ-ટીકા—ઉત્તરપુરાણની
પ્રશસ્તિમાં નિર્દેશાયેલ આ કૃતિ ધવલાકાર વીરસેને ક્ષેત્રગણિતને અગ્ર
સ્થી છે શુ આ અપ્રાપ્ય કૃતિ પાછવમાં હશે ?

૧ સ્વોપદ્ધ શ્લોક સંહિત આ કૃતિ પૂર્વાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગમાં
જ. કે શ્વે સંસ્થા તરફથી જ સ ૧૬૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે ખીલ ભાગના
અતમા સ મા ખીજ છે સપાદક આગમોદ્ધારકે બે ભાગમાં સાક્ષીભૂત થયો,
વિરોધનામો, સાક્ષીરૂપ પાઠો અને સ વિચાનુક્રમ આપેલ ૨ આમાં
અનુક્રમે ૧૦૧, ૭૫, ૧૪૧, ૨૩૯, ૫૯, ૧૩, ૩૬, ૧૭૩, ૮૨, ૧૨ ને ૬૯ પદો
છે ૩ એમજે ૬૨ ગાથામાં તત્તતરંગિણી વિ સ ૧૬૧૫માં સ્વી એને સ્વોપદ્ધ
શ્લોકો વિભૂષિત કરી છે આ કૃતિમાં તિથિઓની વૃદ્ધિ અને હાનિ વિષે 'તપા'
અંબની માન્યતાને આગળ રાખી ખરતરોની માન્યતાનું ખડન કરાયું છે આ કૃતિ
સ્વોપદ્ધ સ શ્લોક સંહિત જ. કે શ્વે સંસ્થા તરફથી જ સ ૧૬૩૭માં
પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

પૃ. ૧૬૨, પં. ૧૪. કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની પં. નમિ-
ચન્દ્ર જૈનનો દ્વિતી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ૧૧મી સદીમાં પાષ્ટ્યમાં
એક જૈન ગણિતનો ગ્રંથ લખાયાનો ઉલ્લેખ છે. એનું નામ તો અપાયું
નથી, પરંતુ આમાં મિશ્રિત પ્રશ્નોના ઉત્તર ગ્રેણિ, વ્યવહાર અને કુદૃશની
રીતે અપાયાનો ઉલ્લેખ છે. સર્વનંદીએ જગણિત-જ્યોતિષને અંગે દાર્ઢ
કૃતિ રચી છે (પૃ. ૬).

પૃ. ૧૭૨, પં. ૨ કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦)-
માં અહ્મચૂડામણિસારને પ્રશ્નશાસ્ત્રનો સાથી પ્રથમ સ્વતંત્ર ગ્રંથ
ગણ્યો છે. એમાં ૭૪ ગાથા છે અને એના કર્તા તરીકે ભદ્રચાદ્રનું નામ
ખતાવાય છે. આ કૃતિનાં બે આઘ પદો અહીં અપાયાં છે.

પૃ. ૧૭૩, પં. ૧૦. આયનાણુતિસય—આ ‘આય’ પ્રશ્નપ્રણાલીની
કૃતિ છે.^૫ જિનરત્નકોશમાં સૂચનાયા મુજબ વોસરિભદ્રે ૭૫૦ ગાથામાં
૨૫ પ્રકરણોમાં સ્વોપન ટીકા સહિત આ કૃતિ રચી છે.

પૃ. ૧૭૭, પં. ૭. સૂચગડ (સુચ ૧, અ. ૮)ની નિજજુતિ
(ગા. ૯૨)ની શીલાંકસૂરિકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે યોનિપ્રાભૂતકથા
અનેક પ્રકારનું દ્રવ્ય-વીર્ય જાણવું. તાર્કિકશિરોમણિ મહાવાદીએ એક
પદ્ય રચી એના પર જે દ્વાદશાર-નયચક્ર નામનું સ્વોપન લાખ્ય રચ્યું છે
તેના ઉપર સિંહસૂરગણિની ટીકા છે. એમાં યોનિપ્રાભૂતના ઉલ્લેખપૂર્વક

૧ આ સં. કૃતિ હિન્દી અનુવાદ અને વિવેચન તેમજ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત
ભારતીય જ્ઞાનપીઠ(કાશી) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. ૨ આમાં
પાટી-ગણિત, ખીજ-ગણિત, સમતલ-રેખાગણિત, ધનરેખા-ગણિત, ગોલીયરેખા-
ગણિત, આપીય અને વક્રીય ત્રિકોણમિતિ, પ્રતિભા-ગણિત, શૃંગોત્તતિ-ગણિત,
પંચાંગનિર્માણ-ગણિત, જન્મપત્રનિર્માણ-ગણિત, ગ્રહયુતિ અને ઉદ્યાસ્ત સંબંધી
ગણિત એમ ગણિતના અનેક પ્રકારો સંબંધી માહિતી અપાયેલી છે. ૩ જૈન
ગણિતના વિકાસનો સુવર્ણયુગ છટ્ટીથી બારમી સદીનો ગણાય છે. એને અંગેની
મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિ ૧૮મી સદી સુધી રચાઈ છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત
પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૬). ૪ ફલિત-જ્યોતિષ ઉપર જૈન ગ્રંથો છે. સાથે સાથે
કેટલીક જૈન કૃતિનાં નામ છે. ૫ આનાં બે આઘ પદો કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની
પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧)માં અપાયાં છે.

મયિત્ત અને અયિત્ત એમ બે પ્રકારની યોનિનો નિર્દેશ છે એમ કહી દીકાકારે મયિત્ત યોનિના દ્રવ્યોના સયોજનથી દાત વિનાના મનુષ્યો, સર્પો ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરાય છે અને અયિત્ત યોનિના દ્રવ્ય મેળવવાથી સોનુ, રૂપુ, મોતી, પગવાળા અને છે એમ કહ્યું છે

પૃ ૧૯૪, પ ૨૩. એમ કૃષ્ણમાચારિયરે History of Classical Sanskrit Literature (pp 412-438)માં વર્ણકહ્વા અને એના રૂપાતરો વિશે નિરૂપણ કર્યું છે

પૃ ૨૦૩, પ ૧૮ મહામ્ ગજનવીને હાથે ઇ સ ૧૦૨૬માં થયેલા મોમનાથના ભગનો ઉલ્લેખ આમાં છે,^૧ જોકે અન્ય મમનાલીન કૃતિમાં એ જણાતો નથી

પૃ ૨૧૦, પ ૬ ‘અપભ્રંશ’નું વ્યાકરણ નામે Historical Grammar of Apabhramsa's ડૉ ગુજનન વાસુદેવ તગારે (Tagare) દ્વારા આ પ્રકરણમાં તૈયાર કરાયું છે એમાં ઉપોદ્ધાતમાં ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ વિશે ચર્ચા છે, અને રચના-સમય અનુસાર કેટલીક ‘અપભ્રંશ’ કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે વિશેષમાં પ્રદેશ અને સમયને લક્ષીને પાશ્ચાત્ય, દક્ષિણાત્ય અને પૌર્વાત્ય ‘અપભ્રંશ’ની કૃતિઓ નિરનિરાળી મણાવાઈ છે

પૃ ૨૨૮, પ ૧૨ ટેકાકોણું—આ એક પદ્યાત્મક ‘અપભ્રંશ’ કૃતિ છે એના નામનો અર્થ ‘જ્ઞાનનો સાગર’ થાય છે આ તત્ત્વાત્મક કૃતિ અઢાવીમ અશમાં વિખરત છે મૂળ સં. હાયા, તિમેટી રૂપાતર

૧ આથી તે પાંચવલ્લભીનામમાલા વિ સ ૧૦૨૬માં નહિ, પણ ૧૦૬૯માં ત્યાયાનુ માનવા દુ પ્રેરાડ છુ ૨ આ “રેકન કોયેજ પોસ્ટ-મેન્યુ-એટ ઍન્ડ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ” વરદ્ધી ઇ સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે ૩ આનુ સપાદન શ્રી નાગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરીએ કર્યું છે અને એ કલકત્તાથી “મેટ્રોપોલિટન પ્રિન્ટિંગ ઍન્ડ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિમિટેડ” વરદ્ધી ઇ સ ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે

અને અંગ્રેજી ટિપ્પણ સહિત અપાયેલ છે. પ્રારંભમાં અંગ્રેજીમાં ૨૪ પૃથ્વી પ્રસ્તાવના છે. એમાં વ્યાકરણ અને છંદ વિષે નિરૂપણ છે.

પૂર્તિ—પૃ ૭૮, પં. ૧૭. ઇ. સ.ના ૧૮મા સૈકામાં ધનશ્યામે નવ-ગ્ગાહ્યચરિય નામનું સદૃય અને કલિદ્વૃષણ નામની સમસંસ્કૃત કૃતિ રચી છે.

પૃ. ૧૨૧, પં. ૭ (પછી). 'ચર્યુચૂડકહા-આ કથા પ્રધુમ્નસુરિના પ્રશિષ્ય યશોદેવગણિએ રચી છે.

પૃ. ૧૫૩, પં. ૧. રભાસારહરસ—આ કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશો-વિજયગણિએ જ. મ માં ૧૦૧ પદોમાં રચી છે. એમાં ભાષાના પ્રકારો સાધુશ્રવનને લક્ષીને વિચારાયા છે. એના ઉપર સ્વોપજ વિવરણ છે.

પૃ. ૧૬૨, પં. ૩. ઉપહુહાવાગરણ, સમવાય ઇલાદિમાં નક્ષત્રો સંબંધી જેટલું નિરૂપણ છે એટલું કાષ્ઠ અન્યેન કૃતિમાં જણાતું નથી. જોઈસકરંડગામાં લગનનું જે નિરૂપણ છે તે ભારતીય જ્યોતિષની કેટલીક નવીન બાબતો પર પ્રકાશ પાડે છે.

કેટલીક સૂચનાઓ

પૃ. ૧૦, ટિ. ૧. નરેન્દ્રચન્દ્રસુરિને બહારે નરચન્દ્રસુરિ હોવાનું જોઈએ.

પૃ. ૨૩, પં. ૮. અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયોની ભૂમિકા(પૃ. ૮૮)માં સંક્ષિપ્તસાર પ્રમાણે ' મહારાષ્ટ્રીમિશ્રાર્ધમાગધી 'નો ઉલ્લેખ છે.

પૃ ૨૩, પં. ૧૯-૨૦. ઢક્ક(ટક્કી)ને બહારે ઢક્ક(ટક્કી) જોઈએ.

પૃ. ૨૬, પં. ૧૮. ઓઢજ નહિ પણ ઓઢન જોઈએ.

પૃ. ૫૬, પં. ૧૯. ૧૦૨૯ સમુચિત નથી. પાંચયલચ્છીનામમાલાની રચના 'ધારા'માં વસતાં થયેલી છે. ભોજના રાજ્ય-સમયમાં 'ધારા'

૧ જ્ઞાનસાગરકૃત સં. રત્નચૂડકથાનકનું પ્રો. હર્ટલે કરેલું જર્મન ભાષાતર Indische Marchenromaneમાં ઇ. સ. ૧૯૨૨માં છપાયું છે. ૨ આ મૂળ એની સં. છાયા સહિત શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તરફથી છપાવાયું છે. ૩ આમાં નવ ગ્રંથોનાં નામ છે. ૪ પં. લોલચન્દ્રે એમનો આશય મારા શબ્દમાં રજૂ કરવા લખ્યું હતું તે પ્રમાણે આ કાર્ય મેં કર્યું છે. સૂચનાઓના મૂલ્યાંકન વિષે તો વિશેષજ્ઞ સ્વયં વિચારી લેશે.

રાજધાની થવાનું મનાય છે અમિતગતિએ વિ સ ૧૦૫૦મા રચેલો
સુભાષિતરત્નસંદોહ મુજબ રાજ્યમા રચાયાનો એના અતમા ઉલ્લેખ
છે ભોજના રાજ્યમમયનો વિ સ ૧૦૭૮નો લેખ મળે છે એથી
આ નામમાલા વિ મ ૧૦૬૬મા રચાઇ હોવી જોઇએ

૫ ૬૩, ૫ ૪ નદિયકું (સ નદિતાલ્ય) અથવા નામ જણાય છે

૫ ૬૮, ૫ ૧૦ 'મેવાડ' નહિ પણ રણથંભોર (માગવાડ) જોઇએ

૫ ૭૮, ૫ ૨૫ ચન્દ્રલેખાવિજય નામનું પ્રકરણ૩૫૬ હિમચન્દ્ર-
સુરિના શિષ્ય દેવચન્દ્રે રચ્યું છે જુઓ જે બા ૩ સૂ (૫ ૪).
પરિચય માટે જુઓ એનું ૫ ૬૪

૫ ૮૪, ૫ ૧૨ સોડ્ડલે ઉદયસુન્દરીકથામા અશોકવતીનો
નિર્દેશ કરી એના કર્તા શ્વેન્ ચન્દનાચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે
ઓળખાવ્યા છે અશોકવતી સ મા ૬૨૦

૫ ૮૬, ૫ ૧૭ ધમ્મોવએસમાલાના જ્વલિતસુન્દર નિવરણમા
૫ ૮૮મા વંદિતીનો કણ્ડ-જણ્ય હિડી તરીકે નિર્દેશ છે

૫ ૧૦૦, ૫ ૧૭ 'દક્ષિણ-ચિહ્ન' એ નામ 'દક્ષિણ' મુજબ આમારી
દશે આ સુરિના પુત્રજોનો સમય ઉત્તરાપથ સાથે હોવાનું ને કુવલય-
માલાની ગ્યના પણ જાવાલિપુરમા થવાનું આ કૃતિ પરથી જણાય છે

૫ ૧૦૩, ૫ ૫-૬ જે બા ૩ સૂ (૫ ૪૪)મા થોડુંક
મુધારી 'ડસ્માદમિજો જ્ઞાયતે' વાચવાનું ૫ લાવચન્દ્ર સૂચવે છે

૫ ૧૦૬, ૫ ૧૭ ને ૨૬ પ્રત્યેક પરિચ્છેદમા ૨૫૦ અને કુલે
૪૦૦૦ ગાથા છે

૫ ૧૦૭, ૫ ૨૫ તેમજ ૫ ૪૭, ૫ ૧૫ 'નાણ' શબ્દ સ પાદેકે
જેઓ છે તે યોગ્ય નથી ખરું નામ પચમીમાહૃત્ય હોવું જોઇએ ૧

૫ ૧૦૭, ૫ ૨૫ આ કથાના એક ચતુર્થાશનો ૫ લાવચન્દ્રનો

૧ જુઓ છ સ ૧૬૪૬ના જુનના "પુસ્તકાલય"ના અક્ષમા ઉપાયેલી
૫ લાવચન્દ્રની સમાલોચના

ગુ. અનુવાદ પંચમી-માહાત્મ્ય નામથી વિ. સં. ૧૯૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

પૃ. ૧૧૧, પં. ૬-૧૦. જો. ભાં. ગ્રં. સૂ.માં ક્રમાંક ૧૩૧ અને ૧૩૭ તરીકે જે વિલાસવર્ધકહાની નોંધ છે તે એક જ ગ્રંથની છે. તેથી એ જાનેનો પૃ. ૪૫માં ભેગો પરિચય અપાયો છે. આ ગ્રંથનો થોડો નમૂનો અં. કાં. વાંની ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૧-૨)માં અપાયો છે. આ ગ્રંથની જેસલમેરના હાથપોથીઓની પ્રતિકૃતિ (photo) તૈયાર કરાવાઈ છે. જો. સા. સં. ૬ (પૃ. ૨૧૭)માંનું લખાણ ઉપર્યુક્ત પૃ. ૪૫ગત સં. લખાણનો સારાંશ છે.

પૃ ૧૧૧, પં. ૧૭. જો. ધ. પ્ર. સ. તરફથી આ કૃતિ “વિજયચંદ-કેવલિચરિય” એ નામથી છપાવાઈ છે. ‘અમયદેવ’ એવો પાઠ માની ‘અમૃતદેવ’ નામ સૂચવાયું લાગે છે.

પૃ. ૧૧૩, પ. ૮. આ કૃતિના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ. જો. ભાં. સૂ. (પૃ. ૩૫૦)માં અપાયા છે

પૃ. ૧૧૭, પં. ૨૦. આની પ્રશસ્તિપૂર્વક આના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ. જો. ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦-૨)માં અપાયા છે.

પૃ. ૧૧૮, પં. ૧૬-૭. મહેન્દ્રસરિ, વર્ધમાનગણિ અને ગુણચન્દ્ર-ગણિને સંભળાવાયેલો આ કુમારવાલપડિઓહુ એ હેમચન્દ્રસરિએ કુમારપાલને દષ્ટાંતપૂર્વક આપેલા ઉપદેશોનું ફળ છે; કુમારપાલની દિનચર્યા તો કુમારવાલચરિયમાં છે.

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૬. અંજણાસુંદરીચરિયનો અંતિમ ભાગ જો. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૪૯)માં અને આ ચરિત્રનો પરિચય (પૃ. ૫૪)માં છે. “સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો” નામના ૧ લેખમાં આનો નિર્દેશ છે.

૧ પં. હાલચન્દ્રનો આ લેખ વિ. સં. ૧૯૯૮માં “મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા”નાં સુવર્ણમહોત્સવ અંક (પૃ. ૫૫-૬૨)માં છપાયો છે.

પૃ ૧૨૯, પ ૧૩ રૂપકાત્મક કૃતિઓ તરીકે લખવાપણા અને મોહપરાજયનાટક તેમજ પ્રાચીન ગુમા રચાયેલા 'ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ'નો ઉલ્લેખ થઈ શકે

પૃ ૧૩૩, પ ૧ સેતુસરણિ એ દીપાનુ નામ નો નથી ?

પૃ ૧૩૫, પ ૯-૧૧ કુવલયમાલામા તિઉરિસચરિયનો ઉલ્લેખ છે આ પાછળ કૃતિ હોવા સભવ છે એના કર્તા દેવગુપ્ત એ આ કથાકારના પૂર્વજ ગુરુ દેવગુપ્તસૂરિ હોવા જોઈએ કે જેમનો પગિયમ આ કથાની પ્રશસ્તિમા છે.

પૃ ૧૪૦, પ ૨૫ વાલ નહિ પણ ધધન નામ હોવું જોઈએ આ ગૃહગ્રંથે પગિગ્રહપ્રમાણ કયું એને અંગેની રચના પાઠ્યમાં છે એના રચનાર ધધન નહિ પણ ધર્મધોપસૂરિના કોઈક શિષ્ય હશે આ કૃતિનો આઘ લાગ પ જો લા સુ. (લા ૧, પ ૪૯૨) માં છે ઇસિમ ડલયોત્તના કર્તા ધર્મધોપસૂરિ અન્ય હશે એ માન્યત પદ્મ-મદિરગણિની વૃત્તિ સાથેની આ ગ્રંથોત્તની આવૃત્તિમા નિચારાઈ છે

પૃ ૧૪૩, પ ૧૯ હુને બદલે હ્વ તો નહિ વચાથો હોય ?

પૃ ૧૪૬, પ ૮ જલ્લજ્જદેવની દીકા નામે સમ્પ્રગતીછાયાના આઘ ને અતિમ લાગ પ જો લા સુ. (પૃ ૧૭૮-૧૮૧) માં અપાયા છે

પૃ ૧૪૭, પ ૯ વિસમમાણુકીલા એ નામ પગ્યા તો આ કૃતિમા કામદેવની લીલાનું વર્ણન કરો

પૃ ૧૪૭, પ ૧૮ ૧૫૩ ગાથાવાળા એક ગાહાકોસના આઘ અને અતિમ લાગ પ જો લા સુ. (પૃ ૩૫૨) માં અપાયા છે

પૃ ૧૫૪, પ ૨૦ 'દેવસૂરિના ગિણ્ય મુનિચદ્રસૂરિ' એ ઉલ્લેખ બરાબર નથી પ જો લા સુ. (પૃ ૧૩૫) માં આવકન્નત એ નામપૂર્વક આ કૃતિના આઘ ને અતિમ લાગ અપાયા છે તેમા વ્રત સ્વીકારનાર કહે છે કે હું સમ્યક્ત્વ મહિત ગૃહિ-વ્રતો સ્વીકારું છું અતિમ ઉલ્લેખ

૧ આ જયગેખરસૂરિન્ત સ પ્રબોધચિન્તામણિનું ઉપાતર છે

પ્રમાણે પરાપકાર કરવામાં ઉદ્યત મુનિચંદ્ર મુનીશ્વરે આ વ્રતોને સંક્ષેપથી સારી રીતે ઉદ્ધર્યા. મુનિચંદ્રસૂરિના યુગપ્રવર શ્રુતધર સુગુરુના શિષ્ય દેવસૂરિ પાસે વ્રતો રવીકારાયાં તેને લગતી આ કૃતિ દેવસૂરિના કોઈ શિષ્યે રચી હશે. આ કૃતિની હાથપોથીના પ્રારંભમાં દેવસૂરિગુરુની પાદુકાઓને પ્રણામ કરાયો છે તેથી પણ આ અનુમાન પુષ્ટ બને છે.

પૃ. ૧૬૪, પં. ૩. કર્તાએ આ કૃતિનો તીર્થકલ્પ તેમજ (અંતમાં) કલ્પપ્રદીપ એ નામે નિર્દેશ કર્યો છે. આનો કેટલોક ભાગ સં. માં છે. ૧ શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ (પૃ. ૧૮-૨૧)માં આ કૃતિનો કેટલોક પરિચય પં. લાલચન્દ્રે આપ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે ૧૩૬૪ને બદલે ૧૩૮૫ જોઈએ.

પૃ. ૧૬૫, પં. ૪. નિવ્વાણકંડ તો થોડીક ગાથારૂપ છે.

પૃ. ૧૬૫, પં. ૨૩. ૫. જૈ. ભાં. સૂ (પૃ ૮)માં ચૂડામણિ અને લીલાવતીનો થોડોક ભાગ અપાયો છે એ ઉપરથી લીલાવતી સં.માં હોય એમ લાગે છે

પૃ. ૧૭૧, પં. ૧૯. હસ્તકાંડનો વિષય સામુદ્રિક હશે

પૃ. ૧૭૧, પં. અંત્ય અને પૃ ૧૭૨, પં. ૧૬-૨૦. ત્રૈલોક્ય-પ્રકાશમાં અર્ધકાંડ છે અને એમાં મેઘમાલાનો વિષય છે. ત્રૈલોક્ય-પ્રકાશનું અપર નામ મેઘમાલા નથી. નવ્યતાજિકનું બીજું નામ જ્ઞાનદર્પણ છે. ભુવનદીપકના કર્તા પદ્મપ્રભસૂરિ છે અને એ ગ્રંથ ત્રૈ. પ્ર થી લિખ્ત છે. ત્રૈ. પ્ર.નું ત્રૈલોક્યદીપક એવું નામાંતર નહિ હશે. ત્રૈ. પ્ર. હાલમાં બિકાનેરથી છપાયો છે તે જોવો જોઈએ.

પૃ. ૧૭૪, ૧૭૬ ને ૧૮૩. જુદાં જુદાં ' દાર ' નામથી સૂચવાયેલી કૃતિઓ નિમિત્તજ્ઞાનના કોઈ એક મુખ્ય ગ્રંથના વિભાગરૂપ જણાય છે.

પૃ. ૧૭૫, પં. ૧૨. વાચનાઆર્થ વગેરે નિર્દેશો જોતાં કરલક્ષ્મણ શ્વેતાંબરીય કૃતિ જણાય છે.

૧ “ શ્રીજિનહીરસાગરસૂરિ-જ્ઞાનભંડાર ” (મારવાડ) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૯માં છપાવાયેલ છે.

પૃ ૧૭૫, પ ૧૭ આ કૃતિનું જાણીતું નામ કાલ-જ્ઞાન છે એની એક પ્રાચીન હાથપોથી વડોદરાના સ્વ જમનાદાસ વૈદ પાસે હતી એ ઉપરથી એની ‘ફોટોકોપી’ વર્ષો પહેલા વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરે તૈયાર કરાવી છે

પૃ ૧૭૬, પ ૧૫ પ જો ભા મૂ (પ ૮૩-૮૪)મા આઠ પછી છપાયા છે

પૃ ૧૭૭ ને ૧૮૦ ‘પાઠક’ અતવાળા અથો પ્રુવના વિભાગ જ હોય એમ એકાંતે કહી ન શકાય

પૃ ૧૮૨, પ ૨ આતરિક વિષને લગતું “ગધન્વ-નાગદત્તકપાણ્ય” ધર્મોપદેશમાલાની સ્વોપચ રૂતિ (પૃ ૧૮૬-૯)મા છે

પૃ ૧૮૪, પ ૨૩ નમ્બુદિત્યાયે જૈન દીક્ષા છોડી દીધા નાદ કોટગામ્ (ચોપાઈ)ની રચના કરી એમ એમણે કહ્યું છે

પૃ ૧૮૫, પ ૩ ઠક્કર ફેઝના પિતાનું નામ અંદ્ર છે પાછવમા ચ્દાસુણ એ સમાસને લઈને ચ્દનુ ચ્દા મનાવાયુ છે સ મા ‘પરમ-જૈન-અન્દ્રાગજ’ છે એમની બીજી કૃતિ રમણપત્રિકા જે અમાવદીનના રાજ્યમા રચાઈ છે તેમા એમના પિતાનું નામ ઠક્કર અંદ્ર જણાવેલ છે

પૃ ૧૮૫, પ ૬ આ ‘વિક્રમ’ સવત્ સમજવો જોઈએ

પૃ ૧૮૫, પ ૨૩ વિન્નિચ્છને બાલે વિરિયજ્ઞ જોઈએ

પૃ ૧૮૭, પ ૨૫ સ મા નહિ, પાછવમા છે એ મ છાયા સાથે J R A S મા ૧૮૯૫મા પૃ ૫૧૬-૮મા તેમજ સ્વ પૂર્ણચંદ નાદરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખડ ૧, પૃ ૨૫૬-૨૬૧)મા પ્રકાશિત થયો છે ધર્મોપદેશમાલાની પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૬)મા એનું મૂલ્ય છે

પૃ ૧૮૨, પ ૧૫ વઠ્ઠકહા એ નામ ઉચિત લાગે છે? કૃત્વલય માલાની જેમલમરની હાથપોથીમા આ પાઠ પણ મળે છે ‘વડુ’ શબ્દ પાછવમા છે

પૃ. ૧૯૩, પં. ૯ ને ૨૪. સુસુહ્યંદાનું સં. સુસુખચન્દ્રા દરી સરસ્વતી સુંદર વદનરૂપ ચંદ્રવાણી છે તેમ બ્રુહ્લક્ષ્મી પણ મુમુખ અર્થાત્ પ્રારંભિક ભાગદ્વારા ચંદ્રની જેમ આદુલાદ પમાડનારી છે એમ અર્થ કરાવેા જોઇએ.

પૃ. ૧૯૮, પં. ૬. કુવલયમાલામાંના પરિચયપૂર્વક એના ‘અપ-ભ્રંશ’ હેતુએ અં કાં ત્રંની ભૂમિકા(પૃ. ૧૦૪-૧૧૦)માં છે.

પૃ. ૨૦૦, પં. ૨૪. પરમરૂપયાસનાં કેટલાંક પદો હૈમ પ્રાકૃત વ્યાકરણગત ઉદાહરણો સાથે અં કાં ત્રંની ભૂમિકા(પૃ. ૧૦૩)માં સર-ખાવી ૫૦ પંની પ્રાચીનતા દર્શાવાઇ છે.

પૃ ૨૦૨, પં. ૧-૨. પઉમસિરિચરિય અને એના કર્તા વિષે “પુસ્ત-કાલય”ના ૧૬૪૯ના જીવનના ૧ અંકમાં પં. લાલચન્દ્રની સમાલોચના છે. એમના મતે માધ કવિના વંશજ તરીકેની માન્યતા શંકારૂપ છે.

પૃ ૨૦૨, પં. ૧૭ નાગરી લિપિમાં ફરીથી સંપાદિત કરી એ બન્નેના સ્વર્ગગમન બાદ આ પ્રકાશિત કરાઇ છે.

પૃ ૨૦૩, પં. ૯. ભવિસ્યતકહાના ઉપોદ્ધાતમાં આ છપાઇ છે. આ કૃતિનો પરિચય પંચમી-માહાત્મ્યની પ્રસ્તાવનામાં અપાયો છે.

પૃ. ૨૦૪, પં. ૯. આ કૃતિ અને એના કર્તાનો પરિચય “જૈન”માં વિ. સં. ૧૯૮૨-૩માં છપાયેલી લેખમાળા નામે “સિદ્ધરાજ અને જૈનો”માં પં. લાલચન્દ્રે આપ્યો છે.

પૃ. ૨૦૫, પં. ૧૮. સ્તવનને બદલે ‘ગુરુવિરહાલાપ’ નામ હીક લાગશે.

પૃ. ૨૨૨, પં. ૧૧ આધુનિક આર્થ લ.પાઓ સંસ્કૃત-સ્વરૂપી નહિ, પણ પ્રાકૃત-સ્વરૂપી છે; પ્રાકૃત શરીરવાળી છે; પ્રાકૃત ધાતુઓથી બંધાયેલી છે. એથી એ નામથી એ ઓળખાય તે જરૂરી છે. ગુજરાતી, મરાઠી વગેરેને આ નામથી ઓળખાવવા પાછળ વિદ્વાનોનો-કવિઓનો આ આશય

૧ આ અંકમાં નાણુપંચમીકહાની પણ સમાલોચના છે. વળી મહેશ્વરસૂરિઓ વિષેના પ્રાન્ત ઉલ્લેખની નોંધ છે.

રહેલો છે વ્યાકરણનિયમબદ્ધ પ્રાકૃત અને એના નિયમોની ખાસ પરવા વિના પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રાકૃત (દેશી ભાષાઓ) એવો વિવેક કરાય તો ભ્રમ નહિ થાય (પૃ ૨૦, પ ૧૯)

પૃ ૨૨૫, પ ૧૨ ઉત્તર૦મા કપિલ, નમિ રાજર્ષિ, પ્રત્યેકબુદ્ધ વગેરેની કથાઓ છે

પૃ ૨૨૫, પ ૧૬ નેમિનાથના પાંચમ અને અવબસમા રચાયેલાં ચરિત્રોમા—પાંડવ-ચરિત્રોમા મહાભારત અતર્ગતરૂપે દર્શાવાયુ છે

પૃ ૨૨૬, પ. ૬ તીર્થંકરોના પાંચમમા વિસ્તારથી રચાયેલા ચરિત્રોમા મહાકાવ્યના લક્ષણો ધણે અશે ચરિતાર્થ થાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એ મહાકાવ્ય ગણાય

પૃ ૨૨૭, પ ૭-૮ ૫ ની ભા સુ. (પૃ ૧૭૨)મા ‘ કોટવીય અથશાસ્ત્ર ’ એવો ઉલ્લેખ છે કોટિલ્પને બદલે ‘ કોટલ્પ ’ એવો ઉદ્ભવ મળે છે

પૃ ૨૨૮, પ ૧૧ પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેમા રચાયેલી કથાઓ વિચારવી ધટે, કેમકે ‘ દેશી ’ ભાષાઓને પણ સાક્ષરોએ ‘ અપભ્રંશ ’ તરીકે ઓળખાવી છે ની ધ પ્ર સ તરફથી પ્રકાશિત અને ઉપાધ્યાય શ્રેમરાજે રચેલી ઉપદેશ-અસતિ-વૃત્તિમા પદમા કેટલીક કથાઓ છે

પ્રો. કાપડિયાની કૃતિઓ

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ મુખ્યત્વે પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રન્થોનું સંપાદન કર્યું છે અને એ પૈકી કેટલાક સં. ને પાઠ્ય ગ્રન્થોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી કે એ બંને ભાષામાં અનુવાદ વગેરે પણ કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાંક પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે, સં.માં ઉપદ્યાત્મક રચનાઓ કરી છે, તેમજ ગુ. અને અંગ્રેજીમાં ઠલેખો લખ્યા છે. એમના આ સાહિત્યમાંથી જે અપ્રસિદ્ધ છે તેની કામચલાઉ યાદી અપાય છે:—

(૧) અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

૫A History of the Non-canonical Literature of the Jainas (parts I-II); The Jaina Religion & Literature (૬ Vol. II); Educational Problems of to-day; Matter, Space and Time: English Translation of Vajjālagga and Uṣṇiruddha; The Jaina Conception of Celibacy; The Jaina Gospel of Truth; The Jaina Theory of Evolution and Involution; The Jaina View-points & Aspects.

ગણધરવાદ યાને સત્યાર્થીની શંકાઓ અને તેનું સમાધાન; અનેકાન્ત-મીમાંસા; શ્રમણ-સંહિતા; શ્રાદ્ધ-સંહિતા, તરકર-રમૃતિ; ભમરડાનું ભાગવત;

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ અંથ અને અંથકાર (પુ. ૬, પૃ. ૮૧-૨) તેમજ ડા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ. ૫, અં. ૧). ૨ HCLJ (pp. XI-XII) માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ૩૮ કૃતિઓની નોંધ છે. આ હપરાતની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ તે DCJM (Vol. XVII, pt. 4), કંસવધ, આગમોનું દિગ્દર્શન, અનેકાન્ત-જયપતાકા (ખંડ ૨) ને The Jaina Religion and Literature (Vol. I) છે. ૩ પ્રસિદ્ધ થયેલી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિતાઓની સૂચી કંસવધ, આગમોનું દિગ્દર્શન, તેમજ પૃ. ૨૫૧માં અપાઇ છે. ૪ પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક લેખોની યાદી HCLJ, પતંગપુરાણ અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ એ ત્રણ પુસ્તકમાં છે. ૫ આ પુસ્તક છપાવાય તો આને અંગે પ્રકાશન-દાન આપવાનું મુંબઈ વિદ્યાપીઠે કરાવ્યું છે. ૬ આ પુસ્તક લગભગ લાહોરમાં છપાઇ રહેવા આવ્યું હતું એ અરસામાં ત્યાં ઢિંડુઓની મિલકત વગેરેનો ઇ. સ. ૧૯૪૭માં નાશ થતાં આ પુસ્તકનો છપાયેલો તેમજ છપાવવાનો ભાગ મુદ્રણાલયમાં બળી ગયા. મારી પાસે સંપૂર્ણ કૃતિ છે.

ગોશાલકનુ જીવનવૃત્તાત, સસ્કૃત શબ્દોના પાષ્ઠ્ય સમીકરણો, પાનાની રમતો અને કરામતો, 'કર્પૂરમન્જરી'નો અનુવાદ, ઉસાણિરુદ્ધનો સમ્પ્રલોકી અનુવાદ, જૈન કૃતિઓમા નિર્દેશાયેલા અજૈન ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો

(૨) અપ્રસિદ્ધ લેખો

ગુજરાતી બાપામા પોર્ટુગીઝ શબ્દો, ગુજરાતી પદ માટેના શબ્દો, અલકારશાસ્ત્ર સંબધી જૈન કૃતિઓ, આચારમાના વિશિષ્ટ શબ્દો

Exposition of Soul in the Jaina Canon, A bird's eye-view of the Pāiya Literature, A Critical Survey of the Verse & Metres in the Jaina Canon, A set of the Stereotyped Phrases in the Jaina Canon, Birds and Beasts in the Jaina Canon, Etymologies from the Cunnī on Uttarajjhayana, Intelligence-tests in the ancient Jaina Literature, References to Fabulous Objects by Jaina Writers, Riddles in the Jaina Canon, Solids formations and sections, Quotations from Mahābhārata and Bhagvad-Gītā in the Jaina works, Doctrine of Karman in the Jaina Canon, The Jaina View about Vedas, The subtle Vegetation Kingdom in Jainism^૨

(૩) પ્રકાશિત અભિનવ પદ્યરચના

સન્ત-હરિયાલી	સાર્વજનિકન ક્રમાક ૫૭	ઓક્ટોબર '૪૮
નિવેદન	" " "	" "
ભારતી-સ્તવન	ગુજરાતી દીપોત્સવી અક ૨૦૦૪ તા	૩૧-૧૦-૪૮
" (સમજૂતી સાથે)	પ્રભાકર	તા ૧૪-૧૧-૪૮
ધૂનીને સંબોધન (ધૂમકેતુ)	"	તા ૫-૧૨-૪૮
પદમાત્મજાત્રીસી	દિગંબર જૈન (વ ૪૧, અ ૧૨)	
મહીપાત્રી	શુ મિત્ર તથા શુ દર્પણ	તા ૫-૭-૪૯
આનન્દ-તીર	તાત્વિક પ્રશ્નોત્તર (ભા ૧)	૪ સ ૧૯૪૯
આન દ-તરંગ	આનંદસુધાસિન્ધુ (ભા ૨)	૪ સ ૧૯૫૦
આનન્દ-સ્મરણ	શુ મિત્ર તથા શુ દર્પણ	તા ૯-૫-૫૦

૧ લગભગ દોઢમેા ગુજરાતી લેખો અપ્રસિદ્ધ છે ૨ જુઓ NIA (Vol VIII, Nos 4-6) માં છપાયેલ એમનો લેખ (પૃ ૮૬)

(૪) ભાષાવિજ્ઞાન સંબંધી પ્રકાશિત લેખો

A detailed exposition of Nāgarī, Gujarābī & Modī scripts; Foliation of Jaina Mss. and Letter-numerals; Outlines of Jaina Palaeography; The Jaina manuscripts.

અમથી અને એનું મિત્રમંડળ; 'અબોડા' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; અર્વાચીન ભાષામાં ખૂતકાળનાં રૂપોનો દૃકાળ; આદિમ ભાષા; એકીનૂત શબ્દો; 'કાંસકી' શબ્દના પર્યાયો અને એની વ્યુત્પત્તિ; કેટલાક અપૂર્ણાક્રિયાચક શબ્દોની ઉપપત્તિ અને વ્યુત્પત્તિ; કેટલાક ઉચ્ચારમાં ખામી, કોણે શું ખાધું? કોમવર્થક વચન અને તેની સાધકતા; 'ખિસકોલી' સંબંધી લેખ ઉલ્લેખો; 'ગણિ' શબ્દની ઉપપત્તિ ઇત્યાદિ; ગાડરિયો પ્રવાહ; ગુજરાત અને લિપિકદંડક, લેખનસાહિત્ય તથા અક્ષર-શિક્ષણ; ગુજરાતી અને હિંદીમાં તફાવત; ગુજરાતી શબ્દનાં મૂળ જાણવાનાં સાધનો; અંબો, ટિક્કો, ટીકો, ઠંગો, ડીમ, ડેગો, ટેયું અને દેયો; દૂધી ભોલીઓ; જુહાર અને જોહર; જૈન કૃતિઓમાં ચો, ચી, ચું ને ચે' પ્રત્યયનો પ્રયોગ; ટખો અને એના સંગવહાલાં; 'તરી' અંતવાળા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ; કહેલો, દેહો અને દોહરો એ શબ્દોની નિષ્પત્તિ; પતંગપરિકરની પરિભાષાનો પરામર્શ; 'પરોણી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ; પરિપૂર્ણ ભાષા: સર્વોપરિ ભાષા: આદર્શ-ભાષા; પીવા માટિનાં પાત્રો; પેંડા તમારે પેંડા; પેંડા સંબંધી કેટલાક ઉલ્લેખો; પ્રભાતના પર્યાયો અને તેની વ્યુત્પત્તિ; ધનાવટી સંસ્કૃત; ધણુરૂપી શબ્દો; બાળકોની ભાષા, યુગલિક શબ્દો; રસોઈમાં વપરાતાં કેટલાંક સાધનો; રામણદીવો: વ્યુત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ; રૂઢિ-પ્રયોગો; લોહી ચાને તાવી; વહુ વિષે વિચાર; વર વિષે વિચાર; વાણીવિનોદ; વિલક્ષણ સમીકરણ; વિશેષનામોનો અવતાર; શબ્દસિદ્ધિ; શબ્દકોનું દિગ્દર્શન; શબ્દોની સરિતા; શેમુખીની સાહેલી; શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ શબ્દોના પર્યાયો; સગપણસૂચક શબ્દો; સ્ત્રીઓ અને ભાષા.

(૫) કેટલાંક અંથાવલોકન

- ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય : ગુજરાતી (તા. ૧૮-૭-૩૭)
 ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (ભા. ૧) : કાર્પસ ગુ.સ.ત્રૈ. (પુ. ૨, અં. ૧)
 શ્રીમહાવીરકથા : માનસી (વ. ૭, અં. ૧)
 અહિંસાની તાલીમ : „ (વ. ૧૦, અં. ૧)
 ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ : „ (વ. ૧૦ અં. ૨)
 રસોઈનું રસાયણ : „ (વ. ૧૦ અં. ૩)

The Traditional Chronology of the Jains :

ABORI (XVII, 2)

